

Fundamentals of Personal Finance

Course Material

Table of Contents

CHAPTER 1 – INTRODUCTION.....	4
CHAPTER 2 - KEY CONCEPTS IN PERSONAL FINANCE	5
CHAPTER 3 - FINANCIAL PLANNING.....	10
CHAPTER 4 - SAVINGS RELATED PRODUCTS	17
CHAPTER 5 - INVESTMENT IN SECURITIES MARKET	23
CHAPTER 6 - INSURANCE RELATED PRODUCTS.....	38
CHAPTER 7 - PENSION, RETIREMENT AND ESTATE PLANNING	40
CHAPTER 8 – BORROWING-RELATED PRODUCTS	45
CHAPTER 9 - GOVERNMENT SCHEMES FOR VARIOUS SAVINGS & INVESTMENT OPTIONS	48
CHAPTER 10 – TAX SAVING OPTIONS.....	53
CHAPTER 11 - CAUTION AGAINST PONZI SCHEMES AND UNREGISTERED INVESTMENT ADVISERS.....	55
CHAPTER 12 - GRIEVANCE REDRESSAL MECHANISM	60
CHAPTER 13 - GRIEVANCE REDRESSAL AGENCIES.....	65
CHAPTER 14 - ABOUT SEBI.....	66
CHAPTER 15 - CONTACT DETAILS OF SEBI OFFICES, EXCHANGES AND DEPOSITORIES IN INDIA	67

Chapter 1 – Introduction

Financial literacy assumes much significance in today's world. Financial literacy, as a life skill, is to be imparted to every individual for management of their personal finances. People face various issues like complexity of financial products, prevalence of fraudulent and Ponzi schemes, need for funds to get a better quality of life after retirement, etc. These issues have generated need for a better management of personal finances with proper management of income and expenditure.

Financial education helps people in being financially literate and develop a positive attitude towards managing their income, expenditure, assets and liabilities properly, which would lead them to a situation of better financial well-being.

Financial planning is must for every household. Financial planning goes beyond savings. It is an investment with a purpose. It is a plan to save and spend future income and should be carefully budgeted.

This literature provides a fair understanding of the personal finance world, explaining the concept of financial planning, key concepts in financial literacy, various investment options, savings and investment products, insurance and pension products, retirement planning, caution against Ponzi schemes, tax saving options, investor protection measures, do's and don'ts of investing, etc.

This booklet is meant for the general investors and at the end of completion of this module, it is expected that the target participants will get better understanding and better management of their personal finances to achieve better financial well-being.

Chapter 2 - Key Concepts in personal finance

Some important concepts in personal finance which an individual should be aware of while managing their personal finances are mentioned as below:

What are Savings?

Savings are the surplus of income over expenditure.

- a. **Income-** Money earned from various sources like Salary, Wages, etc.
- b. **Expenditure-** Money spent on various items which include essential and non-essential items.

People usually meet their short term goals with savings. Money in savings account of a bank earns a small amount of interest and it is easy to withdraw it whenever needed. People can save in savings bank accounts, Post Office savings accounts, etc.

What are Investments?

Investment is the act of deployment of money out of savings into financial or non-financial products with the expectation of earning higher returns over a period of time. The various products in which investments may be done are financial products viz. fixed deposit in bank, buying shares in stock market, investing in Mutual funds, etc. and non-financial products viz. purchase of land, gold, silver, etc. The investments may be done for short term, medium term or long-term. While investing one should always remember that return on investments may rise or fall over time and it is quite normal for that to happen.

Difference between Savings and Investments is mentioned in the table below:

	Savings in Bank Accounts	Investment in Fixed Deposits and other financial products
Meaning	A portion of one's income which is not used for expenses.	Putting your money in various investment products to make money grow.
Purpose	Savings are made to maintain liquidity to meet short term or urgent requirements.	Investments are made to make the money grow by creating assets that can generate income in the future/increase value of assets.
Risk	Low or negligible	Depends upon the asset in which investment is done.
Liquidity	Highly liquid	Comparatively less liquid

What is the importance of saving and investing?

Investing money makes it grow for you. Any increase in the value of the investment over a period of time, or investment income/returns that you receive, gets you that much closer to your financial goals. One should start saving and investing early in his or her life. The earlier you start, the better you will be placed in meeting your goals like owning a house, financing your child's education, funding for your retirement, etc.

What are Assets and Liabilities?

Items that you own and have economic value are your assets and items which you owe to others or have borrowed from others are your liabilities. For example, if you save and then invest in a fixed deposit, it is your asset. On the other hand, if you borrow funds/ take a loan from a bank or any individual, it is your liability.

What is Debt?

Money borrowed to meet shortfall of money when expenses are more than the funds available in hand is called debt.

What is the Time Value of Money?

As time passes, you will realize that if 10 years back you could afford to purchase a full lunch for a particular amount of money, then today you could afford to get only a portion of the lunch in that amount of money. This means that the value of a five-hundred-rupee note would be higher today than after five years. Although the note is the same, you can do much more with the money if you have it now because over a period, you can make the money grow by earning interest on the money. By receiving ₹500/- today, you can increase the future amount of your money by investing the money and gaining interest or capital appreciation over a period of time.

At the most basic level, the time value of money shows that time literally is money, i.e. the value of the money you have now is not the same as it will be in the future and vice versa.

What is Inflation and its effect on Investments?

Inflation refers to rise in prices of goods and services. Over a period of time, as the cost of goods and services increases, the ability of a unit of money, say one rupee, to buy goods and services keeps declining. In other words, the Purchasing Power of money, i.e. ability of money to buy anything, decreases. It is important to take into account the effects of inflation on your investments during financial planning. Investors greatly fear inflation since it reduces the value of their investment.

How does inflation affect my investment decision?

A Vada Pav costing ₹2/- five years ago would now cost ₹7/-. This increase in the price is not as a result of higher quantity or a better quality of the Vada Pav, but due to inflation impacting the prices of the ingredients and finally the end product.

What are the steps that you can take to avoid the adverse effects of inflation?

Try to determine your "real rate of return", or the return you can expect after factoring in the effects of inflation. To reduce the risk of decrease in the value of money, you can invest the money available to you today at a rate equal or higher than the rate of inflation.

What is Power of Compounding?

With simple interest, you can earn interest only on the principal (that is, the amount you initially invested); while with compounding interest, you earn interest on the principal as well as, previously earned interest.

Let us understand the magic of compounding with the help of an example.

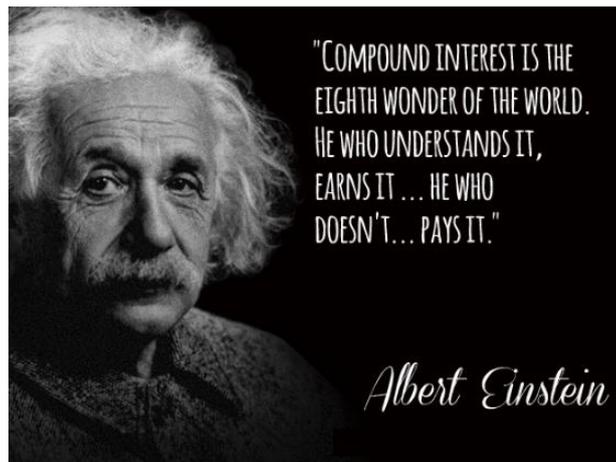
Year	Principal	Rate of return	Return earned	Maturity value
1	1,000	9%	90	1,090
2	1,090 (1000+ interest earned of 90)	9%	98	1,188
3	1,188 (1,000+interest earned 90+98)	9%	295	1295
10	2,172	9%	195	2,367*
20	5,142	9%	463	5,604
40	28,816	9%	2,593	31,409

*Principal amount is changing at the end of every year on account of addition of return earned for that year to the principal. As principal is increasing every year, the return earned on increased principal also is increasing.

The above example shows how an initial investment of ₹1,000/- grows to ₹31,409/- over a period of 40 years. When the return is reinvested, you earn a return on the previously earned return and so on. Whereas in case of simple interest, the principle amount remains at ₹1,000/- only for all the 40 years and with annual interest of ₹90/-, the amount grows to only ₹4,600/-.

Note:

- Principal + return from the first year collectively becomes the principal for the second year.
- Principal + return from the second year collectively becomes the Principal for the third year and so on.

The Rule of 72

Mathematicians say that you can find out how long it will take you to double your money simply by dividing the number 72 by the interest rate. So let's say your parents give you ₹200/- for your birthday and you plan to invest it. If you put the money into an account that earns 6 percent (6%) interest a year, how long will it take to grow to ₹400/-/?

$72 / 6\% \text{ interest} = 12 \text{ years}$

So in 12 years, your money will have doubled to ₹400/-.

Divide the rule number (72) by the annual interest rate (R) to find out the approximate time (T) required for doubling your money.

Rupee Cost Averaging

Rupee cost averaging is the process in which you invest a fixed amount of money at regular intervals irrespective of market fluctuations. For example, you buy more units when unit prices are low and less units when unit prices are high. By investing according to a schedule, you avoid the complex or even impossible duty of trying to figure out the exact best time to invest. The rupee cost averaging effect averages out the costs of your units and hence lessens the impact of short-term market fluctuations on your investments. For example, look at the table below:

Month	Amount Paid	Cost per unit	Number of units bought (Amount paid / Cost)
Jan	2000	50.00	40
Feb	2000	41.67	48
Mar	2000	47.62	42
Apr	2000	58.82	34
May	2000	71.42	28
Jun	2000	66.67	30

Financial Education Booklet

Jul	2000	40.00	50
Aug	2000	47.62	42
Sep	2000	45.45	44
Oct	2000	62.50	32
Nov	2000	55.55	36
Dec	2000	50.00	40
Total	24,000		466 units

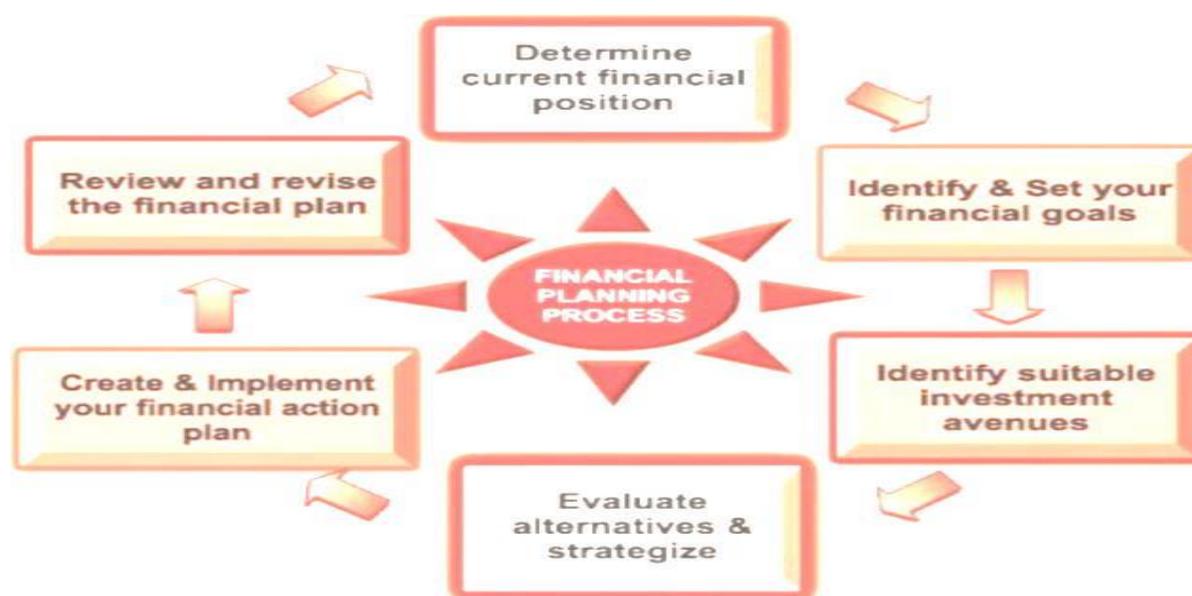
From the above, it can be seen that with a total investment of ₹24,000/- over a period of twelve months, an investor received 466 units of Mutual fund. The average price per unit comes to ₹51.50/- (i.e. $\text{₹}24,000/466 = \text{₹}51.50/-$).

Chapter 3 - Financial Planning

A. Financial Planning

Financial planning is the process of estimating financial needs of a person and implementing a comprehensive plan to meet those financial needs during his or her lifetime through investment. For instance, birth of a child, education, purchasing house, marriage, meeting emergency situations like an illness, to meet the impact of an accident, death, or natural calamities like flood, etc.

B. Financial Planning Process

Determine Your Current Financial Situation

If you want to plan for the future, you need to understand your current financial position. You need to understand what your incomes, expenses, assets and liabilities/debts are? Your net worth is simply assets you own minus liabilities you owe.

The net worth is calculated as under: -

Assets		Liabilities	
Particulars	Amount in Rupees	Particulars	Amount in Rupees
Car	25,000	House Loan	20,00,000
Bank Balance	5,00,000	Car Loan	10,000
House	50,00,000		
Total Assets	55,25,000	Total Liabilities	20,10,000
Net Worth (Assets-Liabilities)	35,15,000/- (55,25,000-20,10,000)		

Your net worth indicates your capacity to achieve your financial goals, such as buying a home, paying for university education, future medical expenses, repayment of loan, etc.

Develop Financial Goals

Your financial goals can range from acquiring assets, saving for emergency as well as making investments for your future financial security. The financial goals of an individual can be categorized as below:

- a. Basic financial goals (food, clothing, shelter, etc.)
- b. Secondary or advanced financial goals (education, house, marriage, etc.)
- c. Retirement planning
- d. Estate planning

Individuals can use a variety of investment, risk management and tax planning strategies to meet their financial goals. These goals change over an individual's lifetime and accordingly the financial plan should be reviewed on a regular basis for any modification as per change in the circumstances.

TIP: While making financial plans, one should first ensure a planned savings amount and then plan for meeting expenses.

Mr. Warren Buffett, one of world's successful investor, has said: - **“Don't save what is left after spending; spend what is left after saving.”**

Therefore, the basic concept that everyone should focus upon while utilising his income is as follows:

$$\text{Income} - \text{Savings} = \text{Expenditure}$$

Wealth is not built overnight. One needs to set specific financial goals. A good financial goal should be **SMART i.e. Specific, Measurable, Achievable, Realistic and Time-bound.**

	Description	Incorrect Approach	Right Approach
Specific	You need to know exactly what you want to achieve and when you want it.	I need to set aside money for my grand daughter's birthday next year.	I need to set aside ₹ 10,000/- for my grand daughter's birthday next year.
Measurable	A goal should be measurable so that you know when you will achieve it.	I will pay off most of my credit card dues soon.	In the next six months, I will pay off all my credit card bills in full.

Achievable	Your goal should be within a reasonable reach.	I will save money.	I will save ₹ 48,000/- every year by setting aside ₹ 4,000/- every month.
Realistic	Your goals need to be based on resources and tasks that you can reasonably achieve.	By saving regularly, I will become a millionaire.	By saving regularly, I will be debt free by January next year. If I continue saving regularly after clearing all my debt, by next December I will be saving the sufficient amount to fund six months of my living expenses.
Time-bound	Goals with timelines allow you to track your progress and encourage you to keep going until you reach your goal.	I will save money for my daughter's marriage.	I will save ₹ 50,000/- every year for next 10 years for my daughter's marriage.

Goal-based investing focuses on meeting goals that are personal and specific. The focus of this approach is to arrive at future value of different goals and then pursuing these goals through asset allocation made for investments according to each individual's financial goal. To adopt this strategy while investing, one must plan as per one's age, risk appetite (ability to take risk), financial situation and investment horizon.

Five-Step Approach to Achieve Financial Goals

STEP 1: Identify specific financial goals

It is important to prepare a proper plan to fix each investment with a specific goal. It is very important to identify one's financial goals and aspirations and estimate the amount of money it would be needed to fulfil them.

STEP 2: Classify goals into Short-term, Medium term or Long term

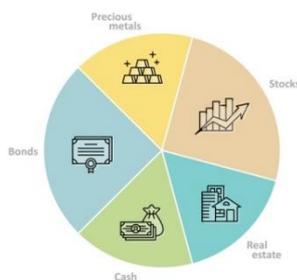
- **Short-term goals** are typically financial requirements that are expected to arise in time period ranging from a few months to one year.
- **Medium-term goals** may have a time horizon of one year to eight years. Goals like buying a property, starting your own venture, getting enrolled in a professional course, etc. can be medium-term financial goals.
- **Long-term goals** may have a time horizon of eight years or more for example child's marriage, retirement planning, etc.

STEP 3: Decide upon asset-allocation

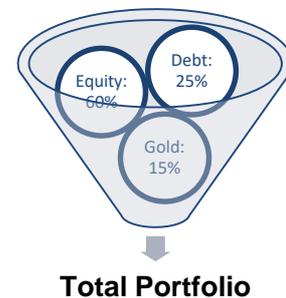
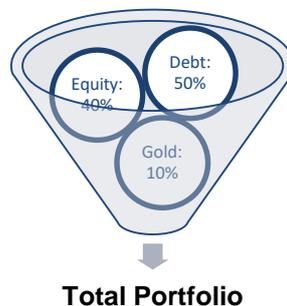
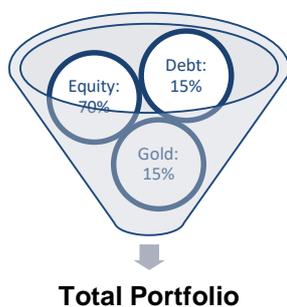
Asset-Allocation is a strategy for investing your money into various asset classes such as equity and debt that would suit an investor's income and risk appetite. Asset Classes may be referred to groups of financial instruments which have similar financial characteristics. Asset Allocation refers to an investment strategy that aims to balance risk and reward - in the form of returns - by dividing the assets of an individual's portfolio according to his/her financial goals, risk tolerance and investment horizon.

Asset Allocation

Allocate assets depending on your age, lifestyle, family commitments and your financial goals. While allocating your funds, distribute your investments across various asset classes such as equity, bonds, real estate, etc., to benefit from diversification, which helps reduce risk and increases the possibility of earning moderate to high returns on your investments.

For example: An individual's portfolio when he/she invests in various asset classes (depending upon his financial goals, risk appetite, investment horizon, etc.) may look like any of the following:

STEP 4: Choose the right investments with diversification (within asset classes)

Arriving at the right risk-return combination and choosing the right asset allocation can seem difficult. For a longer term goal, it is advisable to focus on maximizing returns with diversified asset allocation.

Diversification

It refers to the process which reduces risk by making investments into various financial instruments, industries and other categories. It aims to minimize loss on return by investing in different asset classes (debt, equity, gold, real assets, etc.) that would react differently to the same event, such as those relating to the economy or markets.

Although diversification does not provide guarantee against loss, it is the most important component for reaching long-term financial goals while minimizing risk.

TIP:

- Don't put all eggs (invest all your money) in one basket (asset class).
- Diversification is doing investment in various financial instruments or asset classes.
- Goal is to find an appropriate balance between risk and return.

STEP 5: Review and revise financial plans

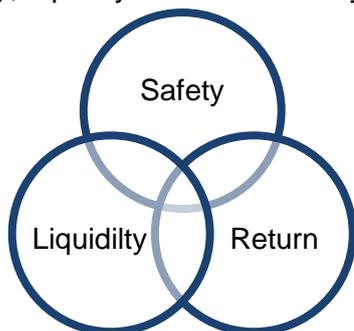
To stay on track, regularly review the progress towards your goals and investments. Review your investments like stocks and mutual funds in your portfolio. Certain products may seem tailor-made for specific needs, but they may not be actually useful for one's portfolio. Be aware of such investment options.

C. Choosing Investment Options & Understanding Risk

The investment products available for an investor are fixed income securities, equity investments, mutual funds, etc. Every asset class has its own risk and return. Investments in equities are considered as high risk investments as their returns are subject to performance of individual companies and general economic scenario. On the other hand, investments in the debt instruments are considered having relatively low risk.

For instance, Government bonds are considered to be effectively "risk free" due to the trust that government will not default on the repayment to investors.

Three pillars of investment - The investment decision by an individual is influenced by safety, liquidity and return. They are called the three pillars of investment.

- i. **Safety:** This is about how well protected the principal and return on the investment is. For instance, if you lend ₹100/- to someone, will it be repaid on time? Or, is your capital of ₹100/- safe? Safety means your money invested is protected and there is every possibility that on the agreed date, or maybe even before, it would be returned whenever needed.
- ii. **Liquidity:** This pillar of investment is the degree of ease with which you can encash or liquidate your investment at fair value. In the above example, it will be about how soon will you get your money back if you need it immediately?
- iii. **Return:** What is the return you will get on your investments? It could be in the form of income, appreciation of capital invested or both. Income means an investment's earnings in the form of interest or dividend payment. Capital appreciation means the increase in market value of investment over a period of time.

For example, if the present market value is higher than the value at the time of investment, it is called appreciation or gain. In case the market value is lower than the value at the time of investment, it is called depreciation or loss.

D. Returns from Investment

Returns from Investment can be described as money made by an investor on his/ her investment. The returns can be in two ways as explained below:

Regular Income

- **Equity Investment:** You get dividend when you buy and hold equity shares of a company and units of equity mutual fund.
- **Fixed Income Investment:** In debt securities, you receive fixed interest on interest bearing Investments

Capital Appreciation

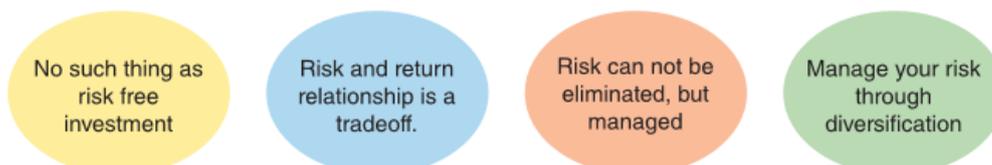
- When the value of initial investment increases over a period of time and the investor benefits by selling part or whole of the investment at the increased value, **it is called Capital Appreciation.**

Example of Capital Appreciation: An investor bought 100 shares of company XYZ Ltd. at ₹50/- per share by paying ₹5,000/- in total. When the value of XYZ share increases to ₹65/- per share, and the investor sells 100 shares in the market, he or she will get 6,500 (100 Shares at ₹65/- per share). The investor stands to gain ₹1500/- from the initial investment that he has made. This is called capital appreciation/capital gain.

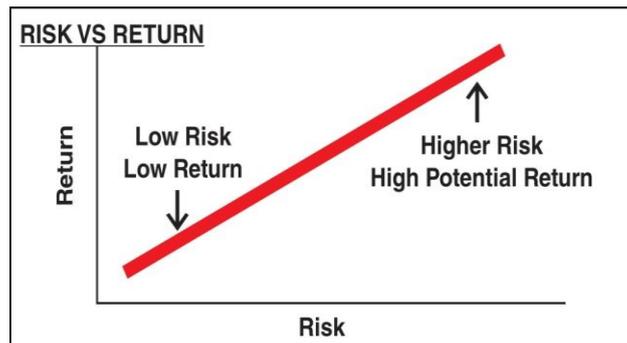
E. What are Risks and Returns?

Risk can be defined as the probability or likelihood of a loss occurring in relation to your expected returns from any particular investment. It is a measure of the level of uncertainty of achieving the returns as per investor expectations.

Risk V/S Return

Risk and investing go hand in hand. The good news is that "risk" comes with the potential for "rewards" from investing — which is what makes the whole process worthwhile.

Tips:

- ✓ Once you invest in any asset class you should monitor your investments on a regular basis and keep yourself updated about various market happenings to take corrective action.
- ✓ Always check the potential risks and do proper due diligence when promised returns are usually high.

Chapter 4 - Savings Related Products

In this chapter, we will discuss about the various savings related products available to the public. These include deposit schemes offered by banks, government deposit schemes, public deposits issued by companies, etc.

A. Why to keep money in banks?

Drawbacks of keeping cash at home are mentioned as below:

- **Unsafe** – Money can be stolen or lost due to natural calamities
- **Loss of growth opportunities** - Loss of interest income
- **No/Low credit eligibility** - Deposit in banks creates eligibility for taking loans

Therefore, it is beneficial to keep money in banks rather than at home in cash.

B. Banking

Commercial banks are regulated financial institutions as they deal with public money and trust. Commercial banks in India are regulated by Reserve Bank of India. Banks are required to go through mandatory inspection and audits at various intervals and are also audited by the Reserve Bank of India every year.

Bank deposits are comparatively lower risk investments. Banks offer various types of deposits, depending on the needs of the customers. Bank deposits are preferred more for their liquidity and safety than for the returns. It is also possible to get loans from banks against fixed deposits up to 75 to 90 % of the deposit amount.

Central Government deposit insurance scheme ensures that all deposits are insured by the Government up to a limit of ₹5 lakhs per customer in that particular bank. So, even in case of a failure of a bank, depositors are assured that the Government will step in and return up to ₹5 lakhs of their savings in that bank. For complete details on the scheme, one can refer the website of Reserve Bank of India, from time to time.

C. Account Opening Process — Know Your Client (KYC) Norms

For opening any type of bank account, customers need to undergo the process of complying with KYC norms. KYC Stands for "Know Your Customer". The objective of KYC is to enable banks to know and understand their customers better and help them manage their risks prudently. The KYC documents generally accepted by banks are: Photograph, Document for proof of identity (copy of PAN Card, Aadhaar Card, etc.) and Document for proof of address (copy of electricity bill, driving license, passport, Aadhaar card, etc).

D. Types of Bank Accounts

Types of Bank Deposit and their Key Features
<p>Savings Bank (SB) Account</p> <ul style="list-style-type: none"> • Low interest, however, highly liquid. • Facilitates payment mechanism through Automated Teller Machines (ATMs). • No Tax deducted at Source (TDS) on interest on SB account balance, but taxable in the hands of depositor. • Account can be opened in single name or joint names. In the case of joint account, the operation of the account can be done by any one account holder or jointly. • Minors of any age can also open a savings bank account through their natural or legally appointed guardian. Minors above age of 10 years can also avail additional banking facilities like internet banking, ATM/ debit card, cheque book facility, etc.
<p>Basic Savings Bank Deposit Account (BSBDA)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Introduced to promote financial inclusion. • Zero balance savings account without any requirement of an initial deposit can be opened for individuals and also minors (through their guardian). • Relaxed conditions for number of deposits/ withdrawals in a month. • ATM Card, passbooks are issued free of charge. • BSDBA account holders are not eligible for opening any other savings bank deposit account in that bank.
<p>Fixed Deposit (FD) Account</p> <ul style="list-style-type: none"> • Involves placing funds with the bank for a fixed term at a certain interest rate. • Interest accrued or earned on FD is subject to Tax Deducted at Source (TDS) beyond a stipulated amount. • Senior citizens may get extra benefits on the interest rate. • Tenure and rate of interest on FDs varies from bank to bank.
<p>Recurring Deposit (RD) Account</p> <ul style="list-style-type: none"> • A fixed amount is deposited at monthly intervals for a predetermined term. • Earns higher interest than savings bank account. • TDS applicable on interest accrued or earned beyond a stipulated amount. • Senior citizens may get extra benefits on the interest rate. • Tenure and rate of interest on RDs varies from bank to bank.
<p>Special Bank Term Deposit Scheme</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tax savings scheme available with banks. • Relief under Section 80C of the Income Tax Act, 1961. • Term deposit with 5 years lock in period. • No premature withdrawal/loan allowed.

E. Digital Banking

In the modern era, transactions including payments, fund transfers and buying goods, all take place on digital platforms, such as mobile phones. Customers can perform transactions from any place.

The various digital modes of transferring funds are as follows:

Mode of Transfer and Key Features
<p>NEFT (National Electronic Fund Transfer)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Transfer of funds from one Bank account to another. - No restrictions on the minimum/ maximum amount for transfer. - Transfer is done using beneficiary's account number and IFSC Code (Indian Financial System Code, a unique code assigned to each bank branch) - Charges for transfer may differ from bank to bank. - Transfer of funds can be initiated any time during the day and it takes few hours to get credited in the beneficiary account.
<p>RTGS (Real Time Gross Settlement)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Transfer of funds from one Bank account to a different account of another bank on a real time basis. - Used to make high value transactions. - Transfer is done using beneficiary's account number and IFSC Code (Indian Financial System Code, a unique code assigned to each bank branch). - Charges for transfer may differ from bank to bank. - Transfer of funds can be initiated during the specified period on working day and is completed instantly on a real time basis.
<p>IMPS (Immediate Payment Service)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Transfer of funds from one Bank account to another facilitating instant fund transfer. - For fund transfer through internet banking, beneficiary's account number and IFSC Code (Indian Financial Services Code, a unique code assigned to each bank branch) are needed. - For fund transfer through mobile banking, beneficiary's MMID (Mobile Money Identifier is a 7 digit number issued by bank to the customer) is needed.
<p>Unified Payment Interface (UPI)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Instant transfer of funds through any smart phone using VPA (Virtual Payment Address). - 24 x 7 fund transfer facility on a real time basis. - One needs to download UPI-enabled bank app and login using bank details.

** Complete details regarding different modes of funds transfer, may be accessed at www.rbi.org.in and <https://www.npci.org.in>.

New Categories of Banks and Business Correspondents:

- Reserve Bank of India (RBI) has introduced certain new categories of banks and Business Correspondents whose key features are detailed as below:

Title	Key Features
Payment Bank	<ul style="list-style-type: none"> - Provides savings account/ current account facilities. - Can accept demand deposit but not recurring/ fixed deposit. - Can issue ATM/ Debit Cards but not credit cards. - Cannot give loans/ advances. - Offer payment and remittance service through various channels.
Small Finance Bank	<ul style="list-style-type: none"> - Provides features like taking small deposits and disbursing small amount loans. - Instrument to save funds primarily to unserved and underserved sections of population. - Extend loans of small amount to small business units, micro and small enterprises, small and marginal farmers and entities in the unorganized sectors.
Business Correspondent	<ul style="list-style-type: none"> - Representative of a bank who goes to customers (usually in remote locations/ villages) to help them with their banking needs/ transactions. - Can provide services like opening of bank accounts, deposits, transfer of funds, collection of loan deposits, disbursement of small value credit, collection of payment/ fees, etc.

F. Digital Payments - Do's and Don'ts

DO'S	DON'Ts
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Use a password for your computer, laptop and mobile so that no one else can access your systems without your consent. Change your passwords and security settings regularly. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Never save your mobile banking login ID and password on the phone. Either memorize it or write it down somewhere else that is safe and not accessible to anyone.
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Always visit your bank's secure Internet Banking website directly. Avoid using Internet Banking on unsecured WI-FI networks such as railway stations, airports, cybercafés, etc. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Never leave your handset unattended and logged into a mobile banking app or internet banking account or while carrying out any financial transaction.
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Log out of your Internet Banking/ Mobile Banking application immediately after you have completed your transaction and before closing the window. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Never ignore your account balance statements and transaction history.
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Update the mobile banking app as and when a new version/ or upgrade is released. Also update your phone with latest security systems and software. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Don't keep your PC or laptop lying around when not in use or trust a stranger to use it.

✓ If you suspect unauthorized transactions in your account, report it to your bank immediately or at least within three working days, so that your complaint or grievance is addressed in your favour.	✗ Never download apps from untrustworthy and unreliable sources.
--	--

G. What is a Credit card and a Debit card?

Credit card gives the card holder the benefit of availing credit facility for a certain period of time for example making payments without having immediate money in hand in the form of credit card transactions.

Debit card, on the other hand, is a card issued to a bank account holder for withdrawing money at ATMs from his account as well as to make payment at point of sale. All the merchant establishments accept debit cards in settlement of transactions.

Both credit and debit cards can be used for withdrawal of cash from ATMs as well as for digital transactions.

Comparison between a credit card and a debit card are listed as below:

Particulars	Credit Card	Debit Card
Source of funds	Lending bank provides the credit facility	Linked to one's own savings/ current account maintained with the same bank
Interest	If outstanding amount is not paid on time, interest is levied.	Not applicable
Credit History	Relevant for issuing a credit card	Not relevant for issuance of the debit card.
Relationship with the issuer	No compulsion to have account with issuing bank	Having an account with the issuing bank is a pre-requisite

Things to keep in mind while transacting through ATM card:

- Change the PIN immediately when the card is received from bank.
- Don't write down your PIN number anywhere. Memorize it. Don't disclose your PIN number to any third person.
- Preferably use an ATM within bank premises or premises which are manned 24*7 by a security guard. Use it personally. Bank has no liability in case the ATM card has been handed over for transaction to any other person except the account holder.
- While using the online transaction, use the virtual keyboard.
- Register yourself with bank for getting SMS alerts on transactions. However, banks may charge customers for providing SMS or e-mail alerts related to their bank accounts.

- Change your PIN numbers as often as convenient.
- If the card is lost, immediately inform the bank.
- Do not allow anyone to access or use your card.

H. Customer Liability for unauthorized banking transactions

RBI has specified that a customer has no liability when an unauthorized transaction happens on account of fraud, contributory negligence or deficiency on part of the bank. Similarly, even when neither the customer nor the bank is at fault, but the problem lies elsewhere in the system, the customer does not have any liability, provided he/she notifies the bank about the unauthorized or illegal operation within three days of receiving an alert from the bank. And the bank shall credit the amount involved in such transaction to the customer's account within a specified time period. However, in cases where such fraud takes place on account of the negligence of the customer, the entire loss, until the date of reporting the unlawful transaction, will be borne by the customer.

RBI has emphasized banks that they need to send SMS and e-mail alerts to the customers immediately after a transaction is carried out in their account. They have been instructed to ensure that such messages are enabled to carry the customer's reply too, so that a customer can report any such fraud immediately.

I. Reserve Bank of India (RBI)

Reserve Bank of India (RBI), the central bank of India, was established on April 1, 1935, under the Reserve Bank of India Act. The Reserve Bank of India uses monetary policy to create financial stability in India, and it is charged with regulating the country's currency and credit systems. The main purpose of RBI is to conduct consolidated supervision of the financial sector in India, which is made up of commercial banks, financial institutions and nonbanking finance companies. It formulates, implements and monitors India's monetary policy. The central bank's management objective is to maintain price stability and ensure that credit is flowing to productive economic sectors. RBI acts as a regulator and supervisor of the overall banking system and it is also the banker to the Government of India. RBI is also the lender of last resort for all commercial banks.

J. Grievance Redressal

For redressal of any grievance regarding banking industry products/ schemes, please refer to Chapter 12 of this booklet.

K. Government Schemes in Banking Industry

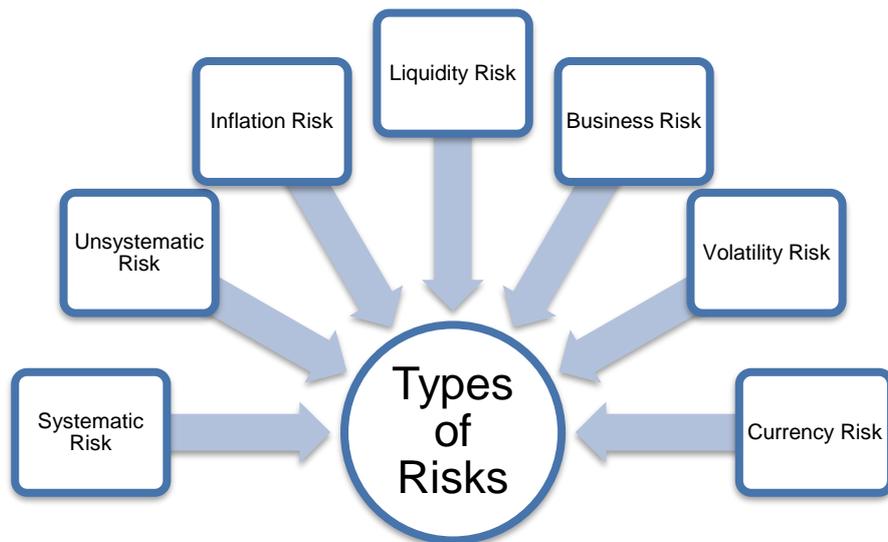
For information on various government schemes in banking industry, please refer to Chapter 9 of this booklet.

Chapter 5 - Investment in Securities Market

Before investing in securities, it is better to understand the market and be fully aware of the risks involved. Be aware of your capacity to handle risk and invest accordingly. Generally, you can evaluate a potential investment by analysing seven key risks as mentioned below:

Types of Risks

i. Market risk or Systematic Risk

An investor may experience losses due to factors affecting the overall performance of financial markets and macroeconomic factors. Stock market bubbles and crashes are good examples of heightened market risk.

ii. Unsystematic Risk

Unsystematic risk can be described as the uncertainty inherent in a particular company or industry. Examples of unsystematic risk include a new competitor in the marketplace with the potential to take significant market share from the company an investor is invested in, a regulatory change, such as one that could drive down company sales, a shift in management, a product recall, etc.

iii. Inflation risk

Inflation risk, also called as purchasing power risk, is the chance that the cash flows from an investment won't be worth as much in the future as they are today because of a decline in its purchasing power due to inflation.

iv. Liquidity risk

Liquidity risk arises when an investment cannot be bought or sold or converted into cash quickly enough to prevent or minimize a loss or to meet any immediate

expense. You can minimize this risk to a great extent by diversifying your investments.

v. **Business Risk**

It refers to the risk that a business might stop its operations due to any unfavourable market or financial situation.

vi. **Volatility Risk**

It refers to the risk when the stock prices of a company may fluctuate, even when those companies aren't in danger of failing.

vii. **Currency Risk**

Currency risk arises when there is a possibility of losing money due to unfavourable movements in exchange rates. It may happen from change in price of one currency in relation to other and investors who have assets across national borders are exposed to this risk.

How to mitigate the risk?

The investors can try to mitigate the risk by different means. Asset allocation is one strategy through which an investor can benefit from diversification of their investments into various sectors and companies to mitigate risk.

Volatility risk can be managed by investing through Systematic Investment Plan of Mutual Funds or buying equities directly from the market in smaller lots over a period of time. A good understanding of the fundamentals of a company can help one make an appropriate judgment about the health of a company. Of course, investors should ignore the rumours and unsolicited messages for investing in securities market.

Investments in securities market are done through primary market as well as secondary market. The difference between primary market and secondary market is that in the primary market, investors are allotted securities directly by the company, while in the secondary market investors buy securities from the existing investors through their stock brokers. Investments in securities market are subject to taxation, which includes short term and long term tax on capital gains as well as dividend pay-outs.

What are the pre-requisites to invest in securities?

In order to invest in equity shares, an investor should have three accounts:

- **Savings Account** – Saving bank account with a commercial bank
- **Trading Account** - Trading account with a SEBI registered stock broker of a recognized stock exchange to buy or sell securities on the Stock Exchange
- **Demat Account** - Demat account with a SEBI recognized Depository Participant (DP) of Depository for holding securities in dematerialized/electronic form

The Demat account can be opened with depository participant (DP) of any of the Depository. National Securities Depository Ltd. (NSDL) and Central Depository Services (India) Ltd. (CDSL) are two SEBI registered depositories in India.

The list of SEBI registered stock brokers and depository participants may be obtained from SEBI's official website (www.sebi.gov.in) or from the websites of the respective stock exchanges & depositories.

Primary Market

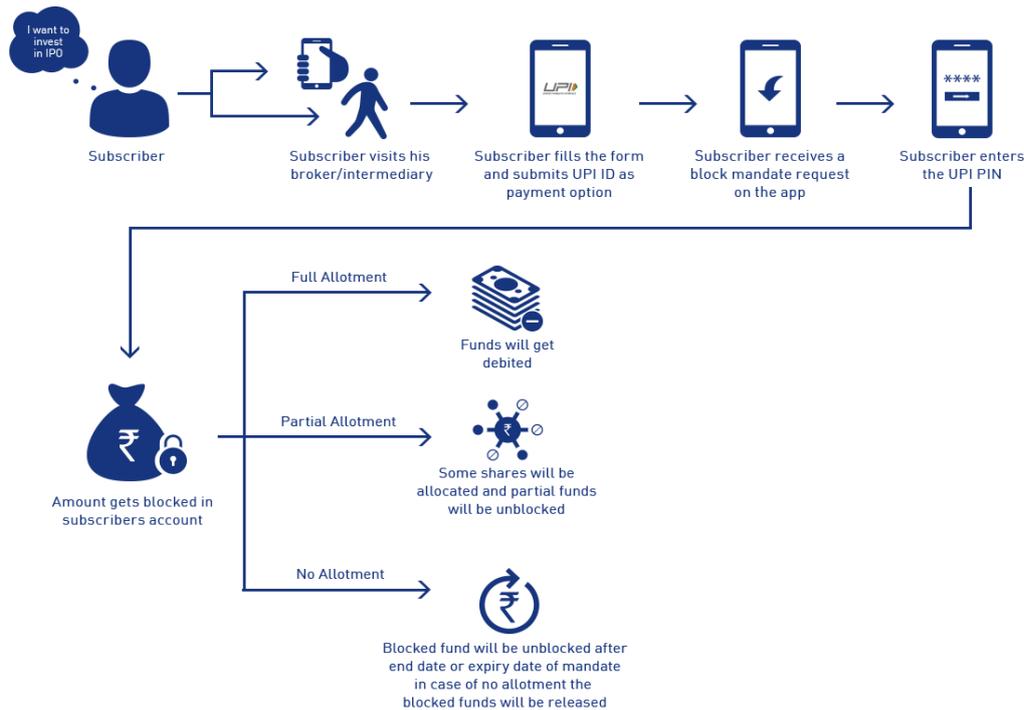
When a company publicly issues new stocks and bonds for the first time, it does so in the primary market. In many cases, this takes the form of an initial public offer (IPO). SEBI examines the prospectus issued to the public for subscription of shares to see that it meets with the requirements of the SEBI Regulations. Companies issuing securities via the primary market hire merchant bankers who, on behalf of the company, prepare the prospectus and ensure related compliance for the issue of shares viz. finalization of allotment process, listing of shares in the stock exchanges, etc.

Application Supported by Blocked Amount (ASBA) for Shares

An investor can now apply for shares in the primary market through ASBA. In public issues w.e.f. May 01, 2010 all the investors can apply through ASBA. ASBA is an application by an investor containing an authorization to the bank to block the application money in his/her bank account, for subscribing to an issue. Blocked amount continues to earn interest. If an investor is applying through ASBA, his application money shall be debited from the bank account only if his/her application is selected for allotment, after the basis of allotment is finalized. The investor need not have to bother about refunds as money to the extent required for allotment of securities, is deducted from the bank account and in case the securities are not allotted to the investor, then the blocked amount in his/ her bank account is released and made available to use.

Unified Payment Interface (UPI) in ASBA

A new feature of utilizing Unified Payment Interface (UPI) while making payment in ASBA, has also been introduced recently. This feature may be used for the purpose of blocking of funds and making payments in the public issue process. This requires the investors to create a UPI ID and PIN using any of the UPI enabled mobile application. Usage of UPI in public issue process brings in comfort, ease of use and reduces the listing time for public issues.

Secondary Market

Secondary market is the market where securities are traded after the company has issued the stocks and bonds in the primary market. The shares are listed and traded on the stock exchanges which facilitates the buying and selling of stocks in the secondary market. Major SEBI recognized stock exchanges in India are BSE Ltd. (formerly Bombay Stock Exchange Ltd.) and the National Stock Exchange of India Ltd. (NSE).

Anyone can purchase securities on the secondary market as long as they are willing to pay the price at which the securities are being traded. Investment in securities market should be done after carrying out research on the background of the company, future prospects and financial strength of the company.

Know Your Client (KYC)

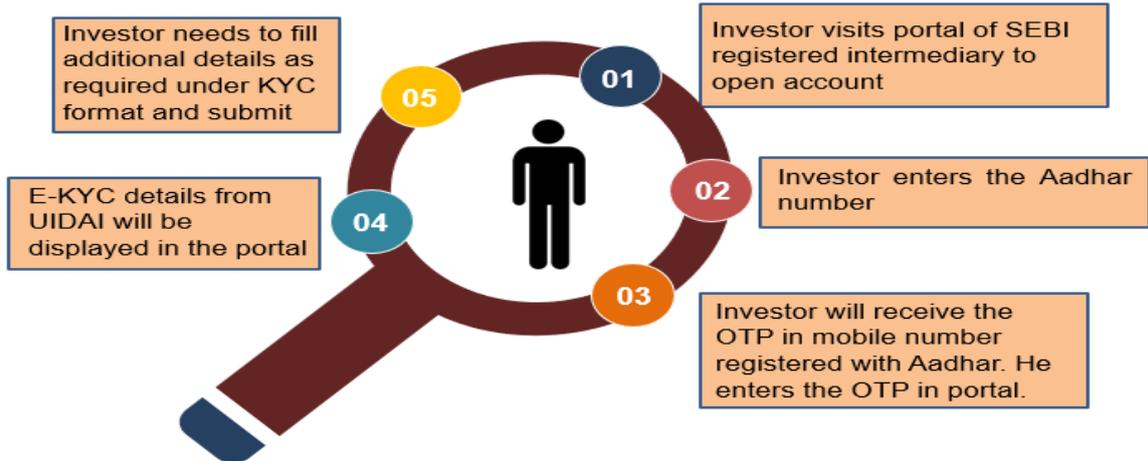
For the purpose of opening of Demat and trading account with a Depository Participant (DP)/Stock broker, the investor has to complete Know Your Client (KYC) process with the respective DP/Stock Broker. KYC is mandatory under the Prevention of Money Laundering Act, 2002 and Rules framed there under. Investor has to submit Officially Valid Documents (OVDs) as proof of identity and proof

of address such as PAN card / Unique Identification (UID) (Aadhaar)/ Passport/ Voter ID card/ Driving license, etc. KYC process may be done online through Aadhaar based E-KYC mechanism or offline by visiting or sending the documents to the registered address of the intermediary.

KYC is one time exercise while dealing in securities markets. Once KYC is done through a SEBI registered intermediary (broker, DP, Mutual Fund etc), Investors need not undergo the same process again while approaching another intermediary

Online portal based Investor (Resident) E-KYC Process

Once you have opened an account with a stock broker, you can buy or sell shares of a company through a stock broker of the recognized stock exchange where the shares are listed and traded. You can place order to buy or sell securities with your broker using the online trading account by visiting broker's website, mobile trading app of broker, through the phone using Call & Trade facility or physically visiting their office.

Modes of Placement of Order

Word of Caution

Buying or selling of shares shall always be done through a SEBI registered stock broker.

Trading days and Trading & Settlement Cycle

Trading on the stock exchange takes place on all days of the week (except Saturdays and Sundays and holidays declared by the Stock Exchange in advance).

In case of purchase of shares, investors are required to make payment to the bank account of your stock broker prior to the pay-in day for the relevant settlement. Once payment is made by the investor, the broker would credit the shares in the Demat account of investor after pay-out day.

Similarly, in case of sale of shares, investors are required to deliver the shares to Demat account of broker prior to the pay-in day for the relevant settlement. Once the shares are delivered by the investor, the broker would credit the funds in the bank account of investor after pay-out day.

What is the pay-in day and pay-out day?

Pay-in day is the day when the brokers shall make payment of funds (in case of purchase of shares) or delivery of securities (in case of sale of shares) to the stock exchange. Pay-out day is the day when the stock exchange makes payment of funds (in case of sale of shares) or delivery of securities (in case of purchase of shares) to the broker. Settlement cycle is on T+2 rolling settlement basis w.e.f. April 01, 2003 (where T stands for the trade day). For example, trades executed on a Monday are typically settled on the following Wednesday (considering 2 working days from the trade day). The funds and securities pay-in and pay-out are carried out on T+2 day.

The exchanges have to ensure that the pay-out of funds and securities to the clients is done by the broker within 24 hours of the pay-out.

Margin and Pledging / Re-pledging of securities

When an investor buys a stock, he has two options, i.e.

- to pay the entire price of the stock upfront, called early pay in or
- to pay only a certain percentage of the price of the stock and borrow money from the broker to finance the rest. The percentage of the price of the stock paid upfront is called margin. The payment of the remaining amount can be made by the designated pay-out time.

Similarly, when an investor desires to sell his stocks he has the option to either pay in the shares to be sold or can give a margin upfront. Margin can be provided in the form of cash or instruments like fixed deposits, bank guarantee, securities, units of mutual funds, government securities and treasury bills in demat form.

Margin is provided in the form of securities, in favour of the broker only in the form of pledge. A pledge is a deposit of some personal property as collateral for a debt. Stock Brokers can accept securities (viz shares) as collateral only in the form of margin pledge created on the securities held in client's demat account. Investor (client) needs to give

instructions to create margin pledge on securities. This instruction can be in physical form or electronically through “SPEED-e” (for NSDL) and “Easiest” (for CDSL).

Contract Note

A Contract Note is evidence of trade done by the stock broker given to the investor and is a legal document which contains details of the transaction such as securities bought/sold, traded price, time of trade, brokerage, etc. Contract Notes can be issued in physical form or in electronic form. In case investor opts for electronic contract note, a specific authorization needs to be given to the stock broker along with the details of email of the investor. Such electronic contract notes shall be digitally signed and encrypted which would make them difficult to be tampered.

Basic Services Demat Account (BSDA)

SEBI with a view to achieve wider financial inclusion, encourage holding of demat accounts. In order to reduce the cost of maintaining securities in demat accounts for retail individual investors, SEBI has made available a Basic Services Demat Account" (BSDA) to investors.

Benefits of BSDA

- Nil/Low Annual Maintenance Charges (AMC)
- Free of charge periodic Transaction and Holding statements of the Demat account.
- 2 physical statements free of charge during the billing cycle.
- At least 2 Delivery Instruction Slips (DIS) shall be issued at time of account opening.

Value of Debt holdings in BSDA	Value of Equity holdings in BSDA	Annual Maintenance Charges (AMC)
Up to ₹1,00,000/-	Up to ₹50,000/-	NIL
From ₹1,00,001/- to ₹2,00,000/-	From ₹50,001/- to ₹2,00,000/-	Maximum AMC ₹100/-
More than ₹2,00,000/-	More than ₹2,00,000/-	Charges as applicable to regular DEMAT accounts.

Annual Maintenance Charges (AMC)

It refers to the charges collected by Depository Participants (DPs) towards maintenance of Demat accounts of the beneficiary owners (Account Holders), depending upon the value of holdings in the Demat account.

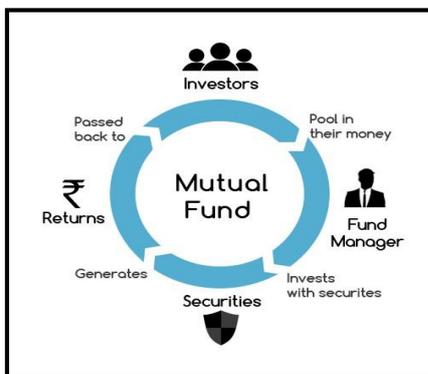
Mutual Fund

A mutual fund pools in money from many investors and invests the money in stocks, bonds, short-term money-market instruments, other securities or assets, or some

combination of these investments. All mutual funds are required to be registered with SEBI before they launch any scheme.

Salient features of mutual funds are:

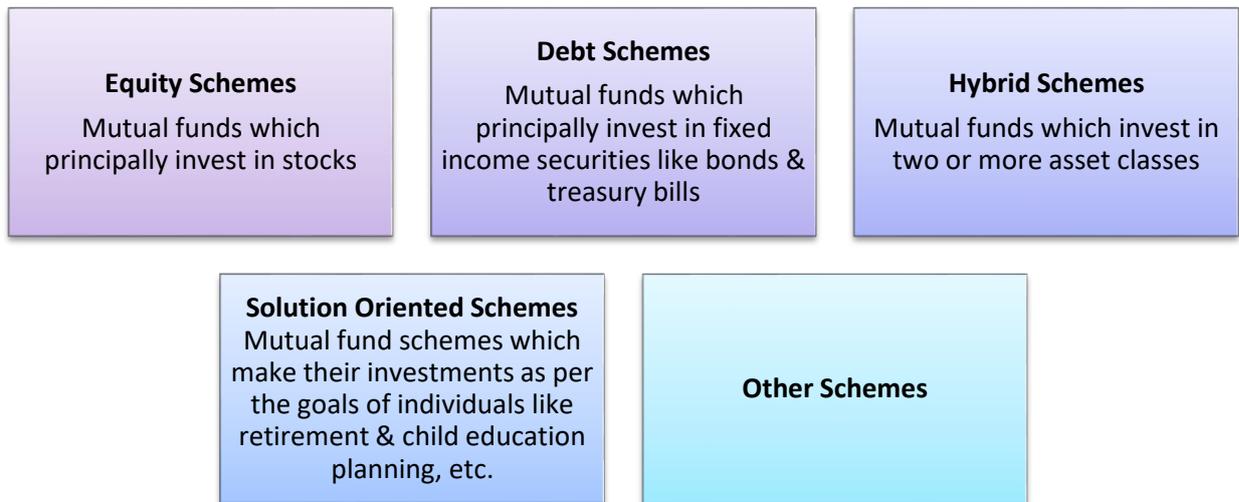
- ✓ **Professional management** - Money is invested through fund managers with proven expertise in the field of investment.
- ✓ **Diversification** - Diversification is an investing strategy that can be summed up as investing small amounts of your money in different investment options like different schemes of mutual funds and holding shares of multiple companies.
- ✓ **Economy of scale** - A mutual fund buys and sells large amount of securities at one go. This makes its transaction cost lower than what an individual would pay for securities transactions.
- ✓ **Liquidity** - Just like individual shares, mutual fund units can be converted into money through sale in the market or through redemption.
- ✓ **Simplicity** - Buying a mutual fund unit is simple and the minimum investment amount required is small.
- ✓ **Tax Benefits** - Different mutual fund categories are subjected to different tax treatments. It is important to understand the tax benefits of a fund before you invest in it.

Mutual funds are segregated in different categories based on the objectives of the mutual fund scheme. The schemes are designed to keep in mind the needs of various types of investors, risk averse investors (basically a conservative Investor who does not want to take high risk), moderate investors (investors who can take some amount of risk) and aggressive investors (investors who are willing to take risk in search of higher returns).

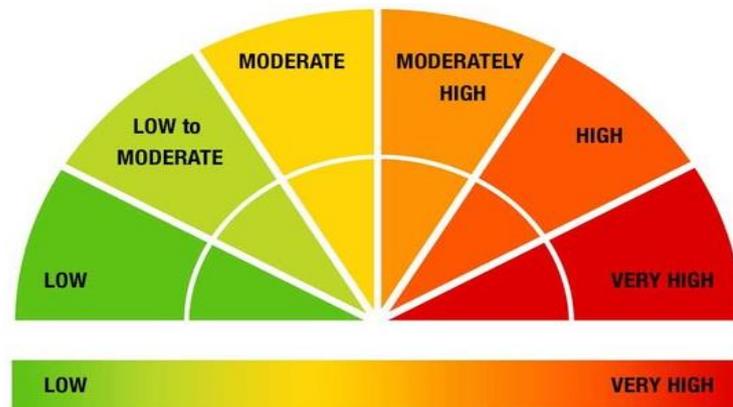
Categorization of Mutual Funds

Mutual funds are broadly categorized into five schemes mentioned as below:

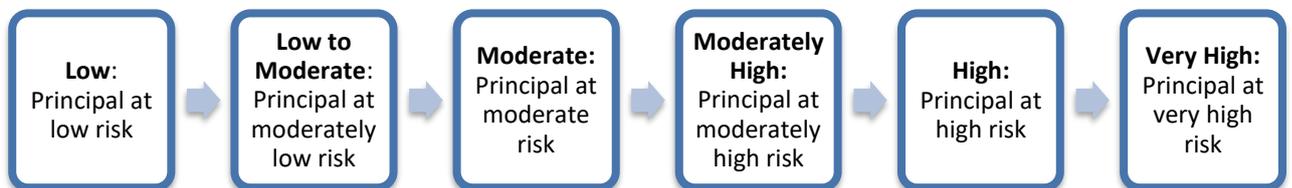

Product Labelling of Mutual Funds

As per SEBI guidelines, mutual funds are to be labelled according to the level of risk involved and the same is to be depicted on the risk-o-meter. The different labels and risk-o-meter are mentioned as below:

Risk-o-meter

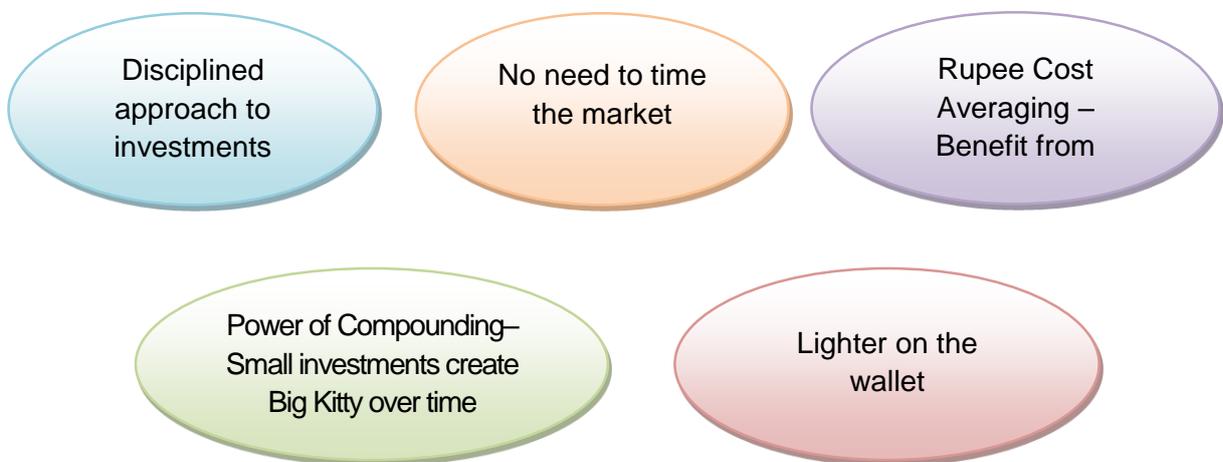
What is Systematic Investment Plan (SIP)?

An SIP or a Systematic Investment Plan allows an investor to invest a fixed amount of money regularly in a mutual fund scheme. It lets you set aside a fixed sum of money at regular intervals (weekly, monthly or quarterly) with an objective to gain capital appreciation in the longer run. SIP investment inculcates the habit of savings. Instead of trying to time the market, by investing on a regular basis, the investor benefits from the

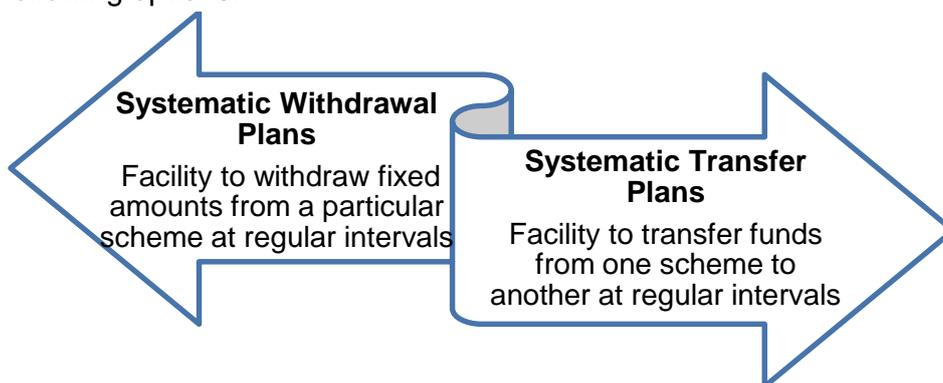
rupee-cost averaging factor. As the investments are done over different market cycles, the investor benefits from the market volatility by getting to buy more units of the same fund when the markets are low and buying less units when the prices are high.

An investor can invest a pre-determined fixed amount as low as ₹500/- in a scheme every month or quarter, depending on his/her convenience through post-dated cheques, through Standing instruction (SI) facility or through ECS (Electronic Clearing Service) facility. Investors need to fill up an application form and SIP mandate form on which they need to indicate their choice for the SIP date (basically when the pre-determined amount will be invested). Subsequent SIPs may be auto-debited through a standing instruction, electronic clearing service or post-dated cheques.

Advantages of SIP

In order to further ease out the investment procedure for the investors, Mutual Funds also offer the following options:

Commodity Derivatives Market

What are commodities?

Commodities are goods with economic value. They are earth's natural products which are produced and traded. They are usually raw materials for further processing. The broad types of commodities are as under:

- ✓ **Agricultural commodities:** Food & non-food crops.
- ✓ **Non-Agricultural commodities:** Metals, Energy, Polymers, etc.
- ✓ **Others:** cattle head, processed foods like juices, etc.

Major commodities are:

Edible oilseed	• Groundnut, Mustard seed, Cottonseed, Soy oil, Crude Palm Oil, etc.
Food grains	• Wheat, Gram, Bajra (Pearl Millet), Maize, etc.
Bullion	• Gold, Silver
Metals & Energy	• Natural Gas, Crude Oil, Copper, Zinc, Aluminium, Lead, Nickel, Steel
Spices	• Turmeric, Pepper, Cumin seed, Cardamom, etc.
Fibres	• Cotton, Jute, etc.
Others	• Castor Seed, Guar seed (Cluster Bean), Guar gum, Rubber, etc.

What is Commodity Price Risk?

Commodity price risk is the price uncertainty that adversely impacts the financial position of those who both use and produce commodities. For example, as the price of steel rises, this increases the cost of automobile production and can negatively impact that producer's profit margins. Similarly, commodity price risk can equally impact producers of a commodity, not just users. If crop prices are low one year, a farmer may plant less of that crop. If prices subsequently rise next year, the farmer will miss out on a potentially profitable crop. This is called commodity price risk. The factors that can affect commodity prices include political and regulatory changes, seasonal variations, weather, technology and market conditions.

Risk Faced by Various Stakeholders

Various stakeholders face many risks in commodity trading, especially farmers, such as:

- ✓ Price volatility and price risk
- ✓ Lack of quality storage facilities
- ✓ Need for finance at the time of sowing of crops
- ✓ Dependence on local middlemen and agents for selling their crops
- ✓ Small farm holdings — no bargaining power
- ✓ Opaque/manipulated prices at Mandis

How to protect against price risk in commodities?

A producer of a commodity is at risk of prices moving lower. Conversely, a consumer of a commodity is at risk of prices moving higher. The producers and consumers of commodities can participate in the commodity derivatives exchange to protect against adverse price movements. The process of protecting against financial loss or price risk is called "Hedging". A hedge will guarantee a consumer the supply of a required commodity at a set price and a producer the known price for commodity output.

Benefits of Commodity Derivative Exchange

Commodity derivative exchange offers following benefits to producers and consumers of commodities:

- ✓ **Price discovery:** Helps producers / sellers and consumers / buyers and also exporters & importers of a commodity to discover price for a future date and helps them take informed decision.
- ✓ **Price risk management:** Helps hedge price risk or insure against adverse price movement and locks-in profit margin.

Commodity Derivative Exchanges

A commodity derivative exchange is an organized, regulated market that facilitates the purchase and sale of contracts whose values are linked to the price of commodities (e.g., wheat, barley, crude oil, gold, etc.).

Typically, the buyers of these contracts agree to accept delivery of a commodity at a price on a future date, and similarly, the sellers agree to deliver the commodity at a price on a future date.

For example, in case of Agricultural commodities, Commodity Derivatives Exchange helps in reducing the price risk, both for the farmers (seller of crop) and the consumer (buyers of crop /food processors) by helping them decide a price today (i.e. at the time of sowing or at the time of harvesting of the crop) for the crop to be delivered in the future. The transaction in the exchange is done through commodity brokers. The settlement of contract to buy and sell is guaranteed by the commodity derivatives exchange.

The trading rules and procedures of recognized Commodity Derivatives Exchanges and Commodity Brokers are regulated by Securities and Exchange Board of India (SEBI) — a statutory body established under SEBI Act, 1992. In India, major commodity derivative exchanges are as follows:

- ✓ **Multi Commodity Exchange of India Ltd (MCX)** — predominantly non-agricultural products like gold, silver, aluminium, copper, nickel, lead, zinc and energy products like crude oil and natural gas are traded on this exchange.
- ✓ **National Commodity and Derivative Exchange (NCDEX)** — predominantly agricultural products like pulses, cereals, sugar, etc. are traded on this exchange.

There are three types of contracts in commodity derivatives market. These are **Forward Contracts, Futures Contract** and **Options**. Forward contract is an agreement between two parties to sell or buy a certain commodity at a fixed price in the future. This contract hedges the risk for the buyer against price fluctuations and the seller can get a guaranteed price for his product at a specified date.

Forward contracts are traded over the counter, while futures contracts are traded on the commodity derivatives exchanges. Forward contracts can be privately negotiated. Futures contract have a standardized way of execution and the transaction is guaranteed by the clearing house of a recognized commodity derivative exchange which minimizes the risk of defaults on the settlement of transaction.

For example, if A has the machinery that produces 10 bales of cotton, he can secure an agreement with B to sell the bales at a certain price after a year irrespective of the price that is trending. This is called hedging the risk. "A" hedges the risk by securing the price and "B" transacts by pre-booking the price expecting that prices would go up in the near future which would benefit him. The payment and delivery of the asset is made on the future date termed as the delivery date. The buyer in the futures contract is known to hold a long position. The seller in the futures contracts is said to be having short position.

An options contract refers to the financial instrument which gives the buyer of the option the right but not the obligation to exercise the option at a predetermined date at a predetermined price. Options contracts are of two types as explained below:

- **Call Option:** Call option gives one the right to buy the underlying security
- **Put Option:** Put option gives one the right to sell the underlying security

Investors are charged a premium when they buy an options contract. On expiry of the contract, generally the transaction is cash settled instead of actually buying/selling the underlying security unlike in the cash market. Hence, many investors find Futures & Options (F&O) cheaper to trade, however, it is riskier than the cash segment because F&O is time dependent and you cannot hold on to the contract till the desired time i.e. when the market is favourable to earn positive returns. On the expiry of the contract, even if you cash settle the contract instead of taking delivery, the change in value of the underlying will be either credited or debited to your account.

How does a farmer do trading in Commodity Derivatives Market?

- To deal with the legal/ logistics/ quality requirements of Derivatives Markets farmers would have to form a society/ trust/ Farmers Producing Organization (FPO), etc.
- Collectively they would have to deposit their produce in the warehouse of the Exchange.
- Quality of the produce for the purpose of standardization to be assayed (checked / tested) by Exchange recognized assayers.
- Exchange would issue a warehouse receipt (Loans can be obtained from banks against these receipts). Exchanges assume responsibility for maintaining the quality of the product for a certain period of time.
- The depositors now have time to check the prices (on the exchange) at which they can profitably sell the produce.
- When the desired price is likely to be realized, the bid is placed at the exchange. Once the order matches with the purchaser's bid, the trade is concluded.
- Farmers have to give delivery on the Exchange platform.
- Funds are given to the farmers upon satisfactory delivery of the commodity.

Do's and Don'ts for investing / trading in securities market

Do's

- ✓ Always consult a SEBI registered Investment Advisor for your investment needs in securities market.
- ✓ Invest in a scheme/product depending upon your investment objective and risk appetite.
- ✓ Insist on a valid contract note/ confirmation memo for trades done within 24 hours of the transaction. Keep track of your portfolio in your Demat account on a regular basis.
- ✓ Read all the documents carefully before signing them.
- ✓ You should carefully note all the charges/ fees/ brokerage that are applicable on your accounts and keep a record of the same.
- ✓ Keep a record of documents signed, account statements, contract notes received and payments made.
- ✓ Periodically review your financial needs / goals and review the portfolio to ensure that the same are possible to achieve.
- ✓ Always pay for your transactions using banking channel, i.e. no dealing in cash.
- ✓ Always keep your information updated. Inform your stock broker / DP whenever there is change in your address or bank details or email ID or mobile number. Since SIM cards now have the feature of getting ported to different service providers, investors may keep same mobile numbers attached with their respective accounts. (Mobile number is the key to all important transactions.)
- ✓ Avail nomination facility for all your investments. Multiple nominations are allowed in Demat accounts.
- ✓ Examine and review your trading account periodically.
- ✓ Regularly check daily SMS and email from Exchange regarding trades done on that day.
- ✓ Regularly check Monthly SMS and email from Exchange regarding funds and securities balances of the investors maintained with the Trading Member.

Don'ts

- ✗ Don't borrow money for investment.
- ✗ Don't deal with unregistered brokers/ other unregistered intermediaries.
- ✗ Don't pay more than the agreed brokerage/charges to the intermediary.
- ✗ Don't execute any document with any intermediary without fully understanding its terms and conditions.
- ✗ Don't sign any blank form or Delivery Instruction Slips.
- ✗ Don't issue general Power of Attorney (PoA) in favour of the Stock Broker/Depository Participant. Exercise due diligence by issuing a very specific one, if you want to issue a PoA.
- ✗ In case of disputes, file written complaint to intermediary/Stock Exchange/SEBI within a reasonable time.
- ✗ Dabba Trading is illegal. Even if it appears that you are saving on costs, do not indulge in Dabba Trading as it offers no benefits of safe and guaranteed trades done on Stock

Exchanges. Dabba trading is essentially informal trading using cash that takes place directly among traders, who bet on stock price fluctuations.

- × Do not rely on making your investment decisions on hot tips as a person who wants to offload securities which may not be marketable may be indulging in it. Disseminating hot tips is also an illegal activity which should be reported to SEBI.
- × Never share your password for online account with anyone. Do change the passwords frequently.
- × Don't fall prey to Ponzi schemes, unregistered chit funds, unregistered collective investment or unregistered deposit schemes.
- × Don't forget to strike off blank spaces in your KYC documents.
- × Don't opt for digital contracts, if you're not familiar with computers.

Grievance Redressal

For redressal of any grievance regarding securities market, please refer to Chapter 12 of this booklet.

Chapter 6 - Insurance Related Products

Insurance

Insurance allows individuals, businesses and other entities to protect themselves against significant potential losses and financial hardship at a reasonably affordable cost. Insurance is a form of risk management, primarily used to manage the risk of an uncertain future loss.

Thus, insurance is a promise of compensation for specific potential future losses in exchange for a periodic payment called premium.

An entity which provides insurance is known as the insurer. A person who buys insurance is known as an insured or the policy holder. The insured receives a contract called the insurance policy which contains details like the conditions and circumstances under which the insured will be financially compensated along with other details related to the insurance policy.

The insurance policies are generally classified into the following:

Scheme and Key Features
<p>Life Insurance - Term Insurance</p> <ul style="list-style-type: none"> - In event of your unfortunate demise during the policy term, your nominees will receive the "Sum Assured" which you had selected while purchasing the plan. - Active for a fixed period of time (popularly referred to as the "term of the policy").
<p>Life Insurance - Endowment Insurance</p> <ul style="list-style-type: none"> - A life insurance contract designed to pay a lump sum amount after a specific term (on the maturity of the policy) or on death of the policy holder (insured). - Typical maturities of insurance policies are ten, fifteen or twenty years up to a certain age limit. Some policies also pay out in the case of critical illness.
<p>Life Insurance - Whole Life</p> <ul style="list-style-type: none"> - Type of life insurance policy which stays active as long as you pay the premiums.
<p>Life Insurance – Unit Linked insurance</p> <ul style="list-style-type: none"> - Combination of insurance and an investment vehicle. - A portion of the premium paid by the policyholder is utilized to provide insurance coverage to the policyholder and the remaining portion invested in equity and debt instruments.
<p>Personal Accidental cover policy</p> <ul style="list-style-type: none"> - Insurance plan which provides monetary compensation in the event of bodily injuries or disability or death caused solely by accident.
<p>Motor Insurance</p> <ul style="list-style-type: none"> - Insurance for cars, trucks, motorcycles and other road vehicles. - Also called as vehicle insurance, car insurance or auto insurance.

Health Insurance

- Insurance coverage that covers the cost of an insured individual's medical and surgical expenses.
- The "insured" is the owner of the health insurance policy or the person with the health insurance coverage.

Travel Insurance

- Insurance for covering against travel risks such as lost or stolen luggage, cancellation cover (if you are not able to travel due to unexpected medical reasons) and most importantly, unexpected medical costs abroad.
- Comprehensive travel insurance policy will provide:
 - Emergency medical cover
 - Losses incurred due to unforeseen cancellations or having to cut your trip short
 - Death and disability cover
 - Personal liability cover
 - Luggage cover

Property Insurance

- Policy that provides financial reimbursement to the owner or renter of a structure and its contents in the event of damage or theft.
- Property insurance can include homeowner's insurance, renters insurance, flood insurance and earthquake insurance.

Group Insurance

- Insurance policy that covers a defined group of people, for example the members of a society or professional association or the employees of a particular employer.

Role of IRDAI (Insurance Regulatory and Development Authority of India)

Insurance Regulatory and Development Authority of India regulates the insurance sector in India. It aims to protect the interests of the insurance policy holders and ensures systematic growth of the insurance industry.

Grievance Redressal

For redressal of any grievance regarding insurance sector, please refer to Chapter 12 of this booklet.

Chapter 7 - Pension, Retirement and Estate Planning

Pension Services

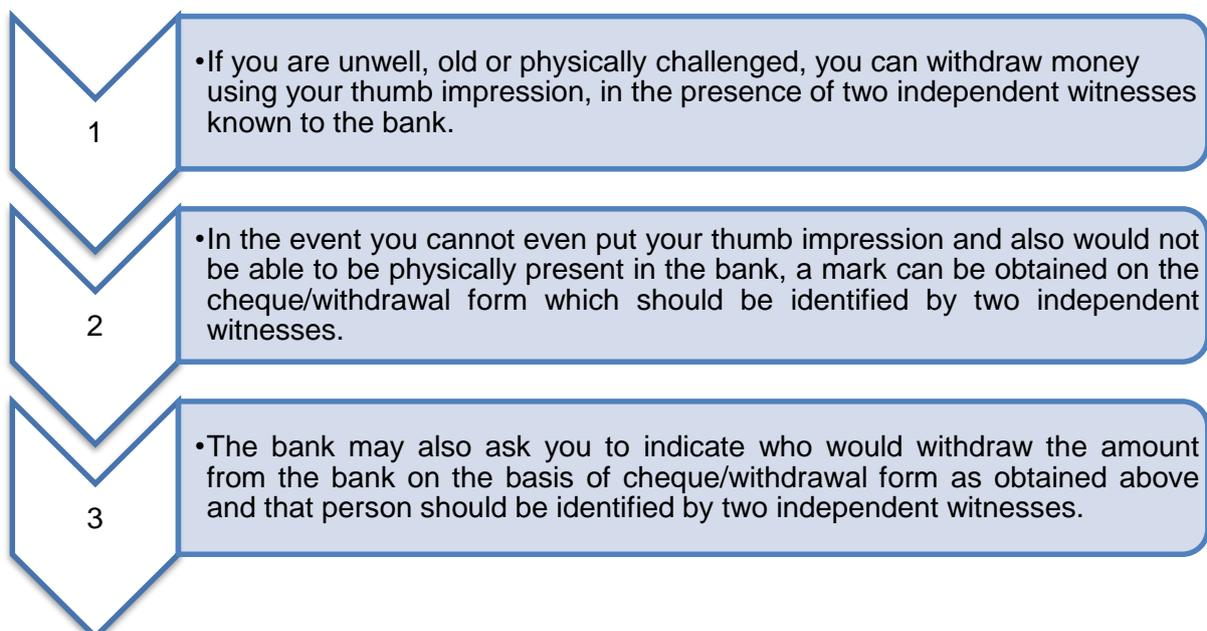
Pension may be described as a regular payment which one aspires to receive regularly, once the person retires from his regular occupation/ job or attain a certain age from which he/ she does not want to work. Pension plans provide financial security and stability during old age when people don't have a regular source of income. Retirement planning ensures that people live with pride and without compromising on their standard of living, during later part of their life. Pension schemes give an opportunity to invest and accumulate savings and get lump sum amount as regular income through annuity plan on retirement.

Being a Pensioner

- No need to open separate account for pension.
- Existing account can be used for receiving pension.
- Pension account can be transferred to another branch or different bank.
- Do remember to submit your 'Life Certificate' to your bank branch in November, every year
- "Jeevan Pramaan" – Digital Life Certificate using Aadhaar and mobile at: www.jeevanpramaan.gov.in.

Bank operations for Old/Sick/Incapacitated Persons

National Pension System (NPS)

NPS aims to institute pension reforms and to inculcate the habit of saving for retirement amongst the citizens. With effect from 1st May, 2009, NPS has been provided for all citizens of the country including the unorganized sector workers on voluntary basis. The subscriber will be allotted a unique Permanent Retirement Account Number (PRAN). This unique account number will remain the same for the rest of the subscriber's life. This unique PRAN can be used from any location in India. NPS is a government approved pension scheme for Indian citizens in the 18-60 age groups.

PRAN will provide access to two personal accounts - Tier I and Tier II with features as mentioned below:

Particulars	Tier I (Mandatory Retirement account)	Tier II (Voluntary Saving Account)
Eligibility	All citizens of India	Anyone with an active Tier I Account
Bank Account	Not mandatory	Mandatory
Liquidity	Certain portion is allowed to be withdrawn from pension account subject to prescribed conditions.	Subscriber is free to withdraw savings from this account whenever the subscriber wants to.
Fund Transfer	Not possible	Funds can be transferred from Tier II to Tier I account
Tax Benefit	Investments in this account are eligible for tax benefits	Investments in this account aren't eligible for tax benefits

Investment Options under the NPS

The subscribers to the NPS choose the investment options in which their contributions have to be invested. Following options are offered by the NPS:

E (Equity): High Return, High Risk option- Fund invests predominantly in equity-oriented investments.

C (Corporate Bonds): Medium Return, Medium Risk option- Fund invests predominantly in fixed income bearing securities other than government securities.

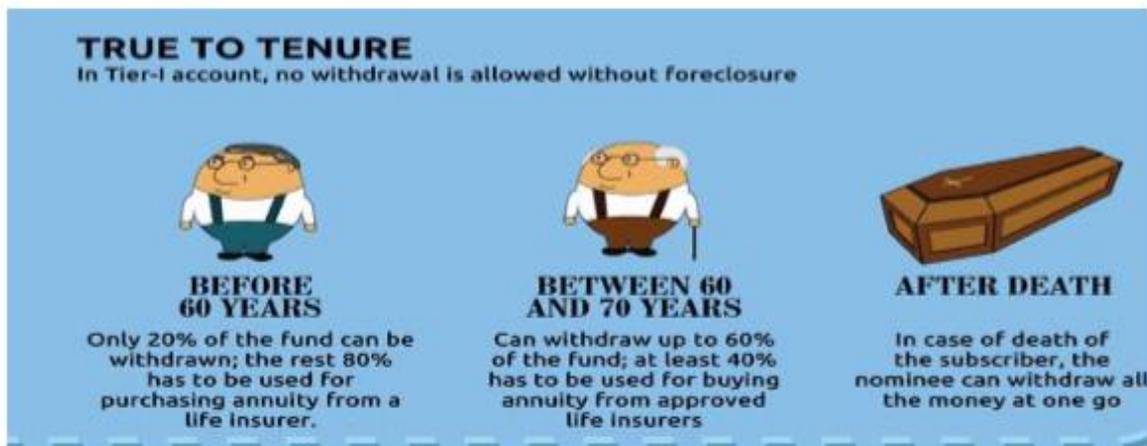
G (Government Securities): Low Return, Low Risk option- Fund invests predominantly in pure low risk government fixed income securities.

A (Alternative Investments): High risk and High return option- Fund invests in Alternative Investment Schemes including instruments like CMBS (Commercial Mortgage-Backed Securities), MBS (Mortgage Backed Security), REITs (Real Estate Investment Trusts), AIFs (Alternative Investment Funds), InvITs (Infrastructure Investment Trusts), etc. This asset class is not available for investment of contribution made under Tier II account.

Active Choice Option - Subscriber can choose the proportion of their funds that may be invested in each of the investment option. This is called the Active Choice. The only restriction is that the proportion invested in asset class E cannot exceed 75 percent and that in asset class A is restricted to 5 percent.

Auto Choice Option - Under this choice the subscriber's contribution will be invested in the lifecycle fund. The lifecycle fund is a dynamic allocation of the subscriber's wealth to the different asset classes in a defined proportion determined by the age of the subscriber, with the exposure to equity decreasing and that to the safer corporate bonds and government securities increasing with the age of the subscriber.

Exit from NPS

Role of PFRDA in Pension Segment

Pension Fund Regulatory and Development Authority (PFRDA) is a statutory regulatory body established by an Act of Parliament of India with the charter to promote, develop and regulate pension sector in India.

Retirement Planning

The transition into retirement is a very unique and dramatic step in life. Yet, the transition into retirement is rarely given the planning or thought it deserves. Everyone wants to lead a comfortable retirement life. Without adequate planning it probably won't happen.

Key Features of Retirement Planning

- ✓ **Start early and retire with financial security:** If you start saving for retirement at age 25, so that you wish to retire by 60, you can invest over 35 years.
- ✓ **Plan wisely:** Set aside some money for medical expenditure and emergency needs after retirement. Allocate your savings towards important financial goals such as children's education and marriage.
- ✓ **Track and review your plan:** The financial plan has to be reviewed at regular intervals to make sure that the plan meets its objectives. Also, you need to

understand and get comfortable with the risks, costs and liquidity of your investments.

- ✓ **Don't dip into your retirement savings:** Don't touch this pool of savings pre—retirement. If you spend money from your retirement kitty to fulfil your present needs, you will lose out big in the long run. The corpus for your retirement will be inadequate.

Estate Planning

Estate planning refers to planning during one's lifetime, earmarking one's assets to beneficiaries, typically family members, loved ones and institutions, so that they can be used/ claimed after one's demise with ease, and without any significant cost. Making a "Will" is an essential part of estate planning. Following are the constituents of estate planning:

Will

It is a written legal declaration of desires to distribute assets of the deceased after his or her demise. This way one can transfer assets to loved ones, according to his or her preferences. By making a Will, one can avoid any feud among beneficiaries over distribution of assets. Making a Will is a simple process.

How to make a Will?

- Make a list of movable and immovable items.
- Decide which asset shall be given to whom (partially or fully).
- Mention the name and details of the person who will execute the Will.
- Preferably, get the Will witnessed by a doctor and lawyer as it gives authenticity to the Will.
- Registration of Will is not compulsory, but preferable.
- You may write the Will on plain paper or take the help of your lawyer in making a Will.

Problems Arising in the Absence of a Will

- Beneficiaries of the distribution of assets and the quantum of benefits to them don't happen in the way you would have liked.
- Asset distribution happens as per personal laws/relationships.
- May lead to expensive litigation among beneficiaries and other claimants.
- Succession disputes could take years to resolve and can be costly. Even in the absence of disputes, the resolution process can be costly and reduce the benefits of the assets inherited.

Nomination

A nominee is a person who receives the right to have custody of the money on the death of the account holder. A nominee is only a custodian of the asset owner's money and

doesn't have any ownership rights. In the absence of nomination, it could be expensive and time consuming for the legal heirs of the deceased to get their money. Is nomination mandatory in case of a Demat account as well? It is not mandatory but advisable; nomination alleviates the problems faced by legal heirs in case of death of account holder. One should always remember to fill in the nomination details while opening any account.

For example, Suresh invests in an FD and nominates his friend, Ramesh as his nominee of his bank FD. On Suresh's death, Ramesh receives the money as his nominee. Ramesh needs to subsequently transfer the entire amount to Suresh's legal heirs; otherwise his heirs will need to claim the amount in the court of Law.

Power of Attorney

Power of attorney is a legal document that allows another person to act on your behalf. It ensures that important matters are dealt with by someone you trust if you are unable to deal with them yourself.

If you aren't able to personally accomplish a task, you may grant someone else — the power to do it for you. This permission can include things like accessing your bank accounts, selling a vehicle, purchasing property or getting a home loan. In fact, your power of attorney can grant your agent the authority to conduct nearly any type of Transaction you could conduct on your behalf.

The person who grants power of attorney to an agent is called the principal, and the principal may use either a general power of attorney or special power of attorney to give power to his or her agent. (Agent means many people to whom the power is given by the principal to act on the behalf of the principal). A general power of attorney gives the agent power to accomplish anything the principal could do, whereas a special power of attorney gives the agent limited powers, such as the power to accomplish a specific transaction.

Procedure to transfer person's wealth and assets after his or her death

After the demise of an individual, his or her legal heirs have to approach various authorities (like banks, depositories, mutual fund companies and Insurance companies) with their claim on the deceased assets. They have to present the death certificate along with legal heir's certificate to these authorities to transfer the assets of the deceased in their name.

If the deceased has made a Will, the assets and the wealth of the deceased will be distributed as per his or her Will. In the absence of a Will, the transfer will be made only to legal heirs.

Grievance Redressal

For redressal of any grievance regarding pension sector, please refer to Chapter 12 of this booklet.

Chapter 8 – Borrowing-Related Products

Borrowing is an act of taking money and paying it back over a period. In meeting financial goals, in case the savings are inadequate, one resorts to borrowing. Borrowing provides the flexibility of repaying in small instalments over a period of time. Equated Monthly Instalments (EMI) is a very popular mode of repayment of loan.

List of Documents required for obtaining Loans:

- Proof of Identity:- Passport/ Aadhaar card/ Driving License / Voters ID / PAN Card (any one)
- Proof of Residence: - Aadhaar Card/ Leave and License Agreement / Utility Bill (not more than 3 months old) / Passport (any one).
- Latest 3 months bank statement (where salary or income is credited).
- Salary slips for last 3 months
- 2 passport size photographs
- Collateral proofs

Collateral is a property or other asset that a borrower offers as a security to the lender in exchange of availing the loan. If the borrower stops making the promised loan repayments, the lender can seize the assets financed and the collateral to cover its losses. A lender's claim to a borrower's collateral is called a lien.

Different Type of Loans Available

The banking institutions provide various types of loans to individuals and business community such as:

Scheme and Key Features	
Personal Loan	This loan can be utilized for any purpose, for example, paying debt, marriage expenses or vacation expenditure. No collateral security is required for this type of loan.
Vehicle Loan	This loan is issued for the purpose of purchasing new or second-hand vehicles for personal and commercial uses.
Education Loan	Education loan is required for students and family to meet the financial goal of higher education. Students should have an admission offer from an institution before they apply for education loan.

Gold Loan
Gold loan is given only on providing gold as a security to a bank or any other lending institution.
Housing Loan
Housing Loans are taken by people for a variety of house-related purposes such as construction of a house, house renovation, extension of house, buying of property or land, etc.
Agriculture Loan
Agriculture Loans are provided to farmers to fund agricultural operations or related activities like horticulture, sericulture, etc.
Consumer Durable Loans
Consumer Durable Loans are the loans which may be availed for purchasing of consumer durables like television, refrigerator, etc.

5 Cs in Credit — One Stop Guide to get your Loan Sanctioned

The banks generally follow a conservative approach for processing the loan request of the borrowers. In this analysis, banks consider five elements and these are known as 5 Cs in credit. These are as follows:

Capacity: The prospective lender will want to know exactly how you intend to and what is your capacity to repay the loan.

Character: Lender will form a subjective opinion as to whether or not you are sufficiently trustworthy to repay the loan or generate a return on funds invested in your company.

Capital: Capital is the money you personally have invested in the business and is an indication of how much you have at risk, should the business fail.

Collateral: Banks insist on taking a security in addition to that is created out of loan proceeds.

Conditions: Banks analyse the intended purpose of availing the loan like will the money be used for working capital, additional equipment or inventory, among others.

Credit Score

Credit information agencies play a vital role in decision making in loan application process. After an applicant fills out the application form and hands it over to the lender, the lender first checks the credit score and credit report of the applicant. If the credit score is low, the lender may not even consider the application further and reject it at that point. If the credit score is high, the lender will look into the application and consider other details to determine if the applicant is credit-worthy. The credit score works as a first impression for the lender, the higher the score, the better are your chances of the loan being reviewed and approved. The decision to lend is solely dependent on the lender and credit score or

credit report does not in any manner decide if the loan or credit card should be sanctioned or not.

Credit Information Bureau (India) Ltd (CIBIL) is India's first credit information company, also commonly referred as a credit bureau. CIBIL collects and maintains records of individuals' and non-individuals' (commercial entities) payments pertaining to loans and credit cards. These records are submitted to CIBIL by banks and other lenders on a monthly basis; using this information a Credit Information Report (CIR) and credit score is developed, enabling lenders to evaluate and approve loan applications. A credit bureau is licensed by the RBI and governed by the Credit Information Companies (Regulation) Act of 2005. The Reserve Bank of India requires all credit bureaus to give one free full credit report, every year, to all consumers.

Tips to Avoid 'Debt Trap'

Tip 01: Debt can be managed with the right mind set and discipline. Do not buy more than what you can afford. Do not get lured into 'WANT' items.

Tip 02: Getting the maximum mortgage loan tenure does not necessarily mean we need to take as long to repay.

Tip 03: Realize that credit cards should only be used to facilitate payment and not as a means to borrow money.

Tip 04: Never treat credit cards as free money.

Tip 05: Stop all the activities that result in debt. Change your lifestyle to accumulate more savings.

Tip 06: Use a debit card instead of a credit card. It eliminates the risk of spending beyond your means.

Tip 07: Spend within your means, buy things you can afford to pay.

Chapter 9 - Government Schemes for Various Savings & Investment Options

A. Government Schemes

Government of India accepts deposits from the public and some of them are also tax saving instruments. National Savings Certificates, Kisan Vikas Patra, Post Office Savings Certificates, Sukanya Samrudhi Deposit, PPF, etc. are some of the examples of various schemes run by Government of India. These schemes have different durations for investments and carry specific interest rates.

The details of latest schemes are as follows:

Schemes and Features
Sukanya Samrudhi Yojana
<ul style="list-style-type: none"> • Objective: To promote the welfare of the girl child. • Who can open the account: A natural or legal guardian on behalf of a girl child where child's age is 10 or less. • Maximum number of accounts: Up to two girl children, or three in case of twin girls as second birth, or the first birth itself results in three girl children. • Tax deduction: As applicable under Section 80C of the Income Tax Act, 1961. • Premature Closure: Allowed in the event of death of the depositor or on compassionate grounds such as medical support in life threatening diseases and is authorized by an order of the Central Government of India. • Irregular payment/ Revival of account: By payment of penalty amount • Mode of Deposit: Cash/Cheque/Demand Draft/digital payment • Withdrawal: A certain portion of the balance lying in the account as at the end of previous financial year for the purpose of higher education and marriage after attaining the age of 18 years.
Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY)
<ul style="list-style-type: none"> • Objective: Launched in August 2014 by Government of India to ensure financial inclusion of every individual who does not have a bank account in India. To provide access to financial services, namely, banking, savings and deposit accounts, remittance, credit, insurance and pension in an affordable manner to all. • Accounts can be opened with any bank branch or Business Correspondent (Bank Mitra). • Facilities provided with the account opened: <ul style="list-style-type: none"> ✓ Zero balance account ✓ RuPay debit card

- ✓ Accidental insurance cover and a life cover of certain amount with payment on the death of the beneficiary (subject to conditions).
- ✓ Overdraft facility up to a certain amount. This facility is available against one account per household.
- ✓ Mobile banking facility for checking balance and transferring funds with ease across India.
- ✓ Interest earned on the deposits.
- ✓ Not mandated to have a minimum balance in the account.
- ✓ Direct Benefit Transfer for beneficiaries of government schemes.
- ✓ Easy access to pension and insurance products.
- To get a cheque book, the individual will have to fulfil minimum balance criteria.

* Overdraft is a facility available to bank customers wherein they can take a short term loan from bank to meet their urgent requirements with promise to pay back the same amount in the timelines agreed between the bank and the customer.

B. Basic Insurance Schemes Run by Government of India

1. Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana

- Provides accidental insurance cover to bank account holders in the age group of 18 to 70 years.
- A fixed annual premium is deducted from the bank account of the insured through auto—debit facility.
- Person would be eligible to join the scheme through one savings bank account only.
- Insurance covers permanent and partial disability due to accident.

2. Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana

- Provides life insurance cover to bank account holders in the age group of 18 to 50 years.
- A fixed annual premium is deducted from the bank account of the insured through auto—debit facility.
- Person would be eligible to join the scheme through one savings bank account only.

3. Pradhan Mantri Jan Aarogya Yojana -Ayushman Bharat

- Provides healthcare facilities targeting poor, deprived rural families and identified occupational category of urban workers' families.
- There is no restriction on family size, age or gender.
- All members of eligible families, as present in SECC (Socio-Economic Caste Census 2011) database, are automatically covered.
- No money needs to be paid by the family for treatment in case of hospitalization.
- All pre-existing conditions are covered from day one of the policy. The benefit cover will include pre & post hospitalization expenses. You can go to public or empanelled private hospitals across the country and get free treatment.

4. Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana

- Crop insurance scheme aimed at shielding farmers from the crop failure through insurance.
- In the event of a crop loss, the farmer will be paid based on the difference between the threshold yield and the actual yield. The threshold yield is calculated based on average yield for the last seven years and the extent of compensation is set according to the degree of risk for the notified crop.
- The scheme is compulsory for farmers who have availed of institutional loans.
- The scheme insures farmers against a wide range of external risks like droughts, dry spells, floods, inundation, pests and diseases, landslides, natural fire and lightning, hailstorms, cyclones, typhoons, tempests, hurricanes and tornadoes.
- Scheme covers post-harvest losses up to a period of 14 days.

C. Other savings/ insurance schemes run by Government of India

Kisan Vikas Patra

- Small saving certificate scheme from India Post designed to double the investment after a predetermined time.
- Objective is to inculcate long term financial discipline in people.
- Minimum amount for opening is ₹1000/- and in multiples of ₹100/-, no maximum limit.
- Certificate can be purchased by adult and also minors above 10 years of age.
- Can be purchased from post office.

Public Provident Fund (PPF)

- Tax free savings scheme offered by the Government of India.
- PPF account can be opened with either a post office or with any nationalized or private bank.
- Joint account cannot be opened and only one account can be opened by a citizen in India along with nomination facility.
- Investments made in the PPF account during a particular financial year are available to claim deduction under Section 80C of Income Tax Act up to a certain limit.
- Investors can also avail loans against a particular amount of their investments made in PPF account subject to other conditions of the scheme.

National Savings Certificate (NSC)

- A Government of India initiative, primarily to invest while saving on income tax.
- Can be opened from any post office and NSCs will be issued in shape of Passbook.
- Joint account allowed, can be opened by an adult on behalf of a minor.
- Deposits qualify for tax rebate under Sec. 80C of IT Act.

D. Pension Schemes run by Government of India

Atal Pension Yojana (APY)

- Pension oriented savings scheme focused on the citizens in the unorganized sector. It may be opened for all bank account holders.
- Objective is to provide a fixed amount of pension to unorganized sector workers, who find no coverage under other social security schemes.
- Minimum age of joining the APY is 18 years and the maximum age is 40 years.
- Exit before 60 years is not generally permitted except for in the event of death of the beneficiary or a terminal disease. However, the spouse can continue with the scheme after the death of the beneficiary.

E. Borrowing related schemes of Government of India

Educational Loans through Vidyalakshmi Portal

- Objective is to provide easy and effective system of getting educational loans so that no student leaves his or her education mid-way due to lack of funds.
- The web address of the portal is www.vidyalakshmi.co.in.
- The students get information about educational loan schemes of banks.
- Common educational loan application form is available for students.
- There is a provision to apply to various banks for educational loans through a single form.
- The site is linked to the national scholarship portal for information and to apply for government scholarship.
- The students can view the status of their loan application at any time and at any place with an easy access to the dashboard facility of the website.

Prime Minister Awas Yojana

- Credit Linked Subsidy Scheme (CLSS) for Lower Income Groups/Economically Weaker Sections (EWS/LIG) and Middle Income Groups.
- Individuals are eligible to avail subsidy through this scheme only when they are purchasing their first house or it is a new construction.
- In case a family has already availed of central assistance under any housing scheme in the past or they already own a house in India, either in their name or in the name of a family member or their spouse is also claiming interest subsidy for a house; then they will not be eligible to avail subsidy under this scheme.
- Property purchased needs to be in compliance with the guidelines as prescribed by the scheme from time to time.

Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY)

- Government of India scheme that offers business loans to proprietors or entrepreneurs of small & medium enterprises.

- Loan schemes offered under PMMY: SHISHU, KISHOR and TARUN depending upon the amount of loan availed.
- Eligibility: The borrowers must be from the following Non-corporate Small Business Segment: Proprietorship; Partnership firms; Small manufacturing units; Service sector units; Shopkeepers; Fruit or vegetable vendors; Truck operators; Food service units; Repair shops; Machine operators; Small industries; Food processors; Other industries in rural and urban areas.
- Key Documents required to avail such loans are: Proof of Identity, quotation of items purchased and category certificates.

Stand up India

- Scheme for financing SC/ST and/or Women Entrepreneurs above 18 years of age.
- Objective is to facilitate bank loans to the above mentioned target groups.
- Purpose of loan is for setting up a new enterprise in manufacturing, trading or services sector.

Chapter 10 - Tax Saving Options

Income tax is that percentage of your income that you pay to the government so that it can fund its many expenses such as infrastructural development, pay the salaries of those employed by the state or central governments, etc. All taxes are levied based on the passing of a law, and the law that governs the provisions for our income tax is the Income Tax Act (IT Act), 1961 as amended by subsequent Finance Acts.

Income tax has to be paid by every individual person, Hindu Undivided Family (HUF), Association of Persons (AOP), Body of Individuals (BOI), corporate firms, companies, local authorities and all other artificial juridical persons that generate income.

Taxes are calculated on the annual income of a person, and an annual cycle (year) as per the Income Tax law starts on the 1st of April and ends on the 31st of March of the next calendar year. The law recognizes and classifies the years as "Previous Year" and "Assessment Year". The year in which income is earned is called the previous year and the year in which it is charged to tax is called the assessment year.

Deductions allowed under Income Tax Act

Section	Key features
Section 80C	<ul style="list-style-type: none"> Deduction for money invested in life insurance, provident fund, ELSS schemes of mutual fund, Special Bank Deposits of 5 year term, contribution to NPS account (Tier 1 account only), National Savings Certificate, principal repayment of housing loan, etc.
Section 80CCD (1 B)	<ul style="list-style-type: none"> In addition to deduction claimed under Section 80C. Investment in NPS by any individual is available for claiming deduction under Section 80CCD (1B) of the IT Act. Amount available for deduction under this section is over and above the amount available for claiming deduction under Section 80C of IT Act.
Section 80D	<ul style="list-style-type: none"> Individuals are eligible to claim deductions for medical insurance availed for self, spouse, dependent parents and dependent children.
Section 80G	<ul style="list-style-type: none"> Donations to National Children Foundation, University or educational institutions of national importance, Prime Minister's Relief Fund, charitable institutions, etc. are deductible from the taxable income.
Section 80TTA	<ul style="list-style-type: none"> Interest on savings account is taxable. However, tax charged on interest earned on savings bank account is eligible to be claimed as a deduction under section 80TTA, subject to limits on the

	<p>amount claimed as deduction and other conditions specified from time to time.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Available only to individual or HUF. • Applicable for savings bank account, post office or cooperative banks.
Section 24	<ul style="list-style-type: none"> • Interest paid on housing loan availed for purposes of acquisition of property, construction of property or repair of property. • Applicable on housing loans availed after April 1, 1999.

- * The last date to file Income Tax Returns for an Individual is 31st July of each financial year.
- * However, the relevant dates for filing income tax returns and other deductions and details related to Income Tax Act are subject to change; therefore, readers are advised to regularly check latest provisions and guidelines issued by Government from time to time.

Chapter 11 - Caution against Ponzi Schemes and Unregistered Investment Advisers

Ponzi Schemes

Ponzi Schemes are named after Charles Ponzi, who constructed one such scheme at the beginning of the 20th century. Of course the concept was well known prior to Ponzi's rise to infamy. A Ponzi scheme is a fraudulent investment scheme promising high rates of return to investors. The scheme generates returns for earlier investors from their own money or money paid by subsequent investors, rather than any actual profit earned. The perpetuation of the returns that a Ponzi scheme advertises and pays requires an ever-increasing flow of money from investors to keep the scheme going.

The Ponzi scheme usually attract new investors by offering returns that other investments cannot guarantee, in the form of short-term returns that are either abnormally high or unusually consistent. As more investors become involved, the likelihood of the scheme coming to the attention of authorities increases. It has been the typical experience that promoter then vanishes, taking all the remaining investors' money. Such schemes typically collapse under their own weight as fresh investments slow down and the promoter starts having problems paying the promised returns.

The system is destined to collapse because the earnings, if any, are less than the payments to investors. Sometimes, the authorities are able to clamp down on such schemes before they collapse because they act on suspicion of a scheme being a Ponzi scheme.

How to spot one?

Here are few tips that help you to spot a Ponzi scheme:

High returns with little or no risk

Every investment carries some degree of risk. Higher the return, higher is the risk involved. Be highly suspicious of any guaranteed high return investment opportunity.

Overly consistent returns

Investments tend to go up and down over time. Be sceptical about an investment that regularly gives positive returns regardless of overall market conditions.

Unregistered investments

Ponzi schemes typically involve investment schemes that are not registered with the regulators or any government agency for their activity. Registration is important because it provides investors with access to information about the company's management, products, services and finances.

Unlicensed sellers

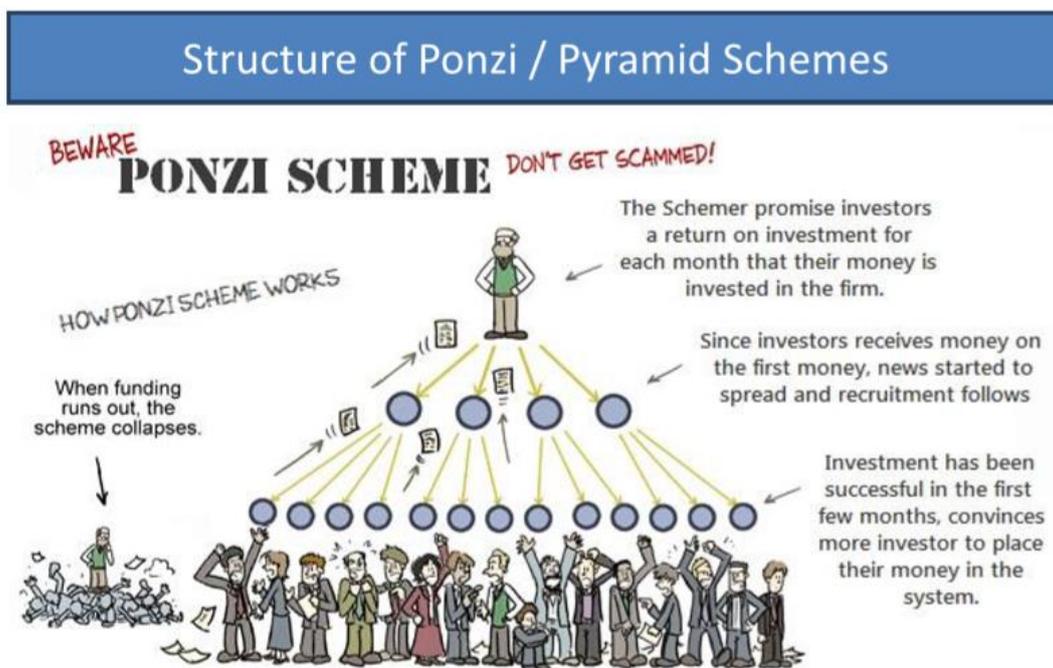
Any investment scheme requires to be registered with concerned authority and state securities laws require investment professionals and firms to be licensed or registered. Most Ponzi schemes involve unlicensed individuals or unregistered firms.

Non-transparent disclosure

Avoid investments if you don't understand them or can't get complete information about them. Account statement errors may be a sign that funds are not being invested as promised.

Difficulty in receiving payments

Be suspicious if you don't receive a payment or have difficulty cashing out. Ponzi scheme promoters sometimes try to prevent participants from cashing out by offering even higher returns for staying invested.

Protection from fraud

Recently, in India, many of the investors lost money because of the operation of unregistered entities offering investment schemes. The Sharada Chit Fund Scam in West Bengal and the illegal mobilization of funds by Sahara firms are relevant examples. One needs to caution himself or herself about the operation of fraudulent agencies luring investors by offering higher returns within a short period. You can keep your money safe by being aware of these risks.

MASS MARKETING FRAUD

You receive a fraudulent email that looks like it comes from a legitimate company, asking you to click on a link that brings you to a fake website. To be safe, never invest, donate or make purchases on the phone unless you can validate the company's existence.

INVESTMENT FRAUD

Someone recruits you to invest in a business or to buy merchandise to sell. You are expected to recruit new members. After a while, new people stop joining. That's when the promoters vanish, taking your money with them.

LOTTERY SCAM

"Congratulations! You've won the lottery/sweepstakes/big prize! All you have to do to claim your prize is send a small fee or tax payment." Legitimate contests don't charge fees for you to collect your prize.

CREDIT AND DEBIT CARD FRAUD

Credit card and debit card fraud happen when someone uses your card, card information or personal identification number (PIN) without your permission. Never share your PIN with anyone.

AFFINITY FRAUD

Fraudsters can win your trust more easily if you're part of a group of people who share a common cause, such as a religious or social organization. Scammers may ask investors to keep the matter quiet.

Never fall for a deal that is too good to be true. If you do not understand what the product is all about and how your money will be invested, do not buy.

Do not invest in unfamiliar products just because the returns appeals to you. Do thorough research on the company's background and financial performance. Weigh your risk appetite against the products that you are investing.

Caution against Unregistered Investment Advisers

SEBI registers Investment Advisers under SEBI (Investment Advisers) Regulations, 2013 [Last amended on July 03, 2020]. "Investment Adviser" means any person, who for consideration, is engaged in the business of providing investment advice to clients or other persons or group of persons and includes any person who holds out himself as an investment adviser, by whatever name called.

The aim of the Regulation is to regulate "investment advice" which refers to advice relating to investing in, purchasing, selling or otherwise dealing in securities or investment products, and advice on investment portfolio containing securities or investment products, whether written, verbal or through any other means of communication for the benefit of the client and shall include financial planning: Provided that investment advice given through newspaper, magazines, any electronic or broadcasting or telecommunications

medium, which is widely available to the public shall not be considered as investment advice for the purpose of these regulations. Investment Advisers are supposed to obtain registration from SEBI and follow the Code of Conduct.

It is illegal to act as Investment Adviser without SEBI registration. SEBI is making concerted efforts to stop such illegal activity. Some unscrupulous and ignorant entities may not get themselves registered and, or, may not follow the Code of Conduct. Investment Advisers have to limit themselves to giving advice and they should not handle cash or securities.

Some of the malpractices in connection with the activities of registered and unregistered entities acting as Investment Advisers (IA), as reported to SEBI comprise of the following:

- Assured returns being offered by the investment advisers to the clients.
- Charging exorbitant fees from client with a false promise of handsome returns.
- Mis-selling by IA without adhering to the risk profile of the client, to earn higher fees. On receiving complaints for refund of fees from client for loss incurred, IA offer higher risk products to clients with a promise that they will recover their losses.
- Trading on behalf of the clients.
- Automatically upgrading or changing the service to higher risk products, not matching with the client profile and without the consent of the client.
- Poor service by the IA causing loss of money to the clients.
- Refund related issues.

Investors therefore need to be aware and guard themselves against above mentioned practices present in the market and deal with caution with entities claiming expertise in capital markets. Investors are advised to take advice for investment only from entities registered under SEBI (Investment Adviser) Regulations, 2013 [Last amended on July 03, 2020].

The list of such entities is available at the following website: <https://www.sebi.gov.in>.

Dos and Don'ts While Dealing with Investment Advisers

Do's	Don't's
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Always deal with SEBI registered Investment Advisers (IAs). ✓ Check for SEBI registration number. The list of all SEBI registered Investment Advisers (IAs) is available on SEBI website (https://www.sebi.gov.in) ✓ Ensure that the Investment Adviser has a valid registration certificate. ✓ Pay only advisory fees to your Investment Adviser. ✓ Make payments of advisory fees through banking channels only and maintain duly signed receipts mentioning the details of your payments. ✓ Always ask for your risk profiling before accepting investment advice. ✓ Insist that Investment Adviser provides advisory strictly on the basis of your risk profiling and take into account available investment alternatives. ✓ Ask all relevant questions and clear your doubts with your Investment Adviser before acting on advice. ✓ Assess the risk—return profile of the investment as well as the liquidity and safety aspects before making investments. ✓ Insist on getting the terms and conditions in writing duly signed and stamped. Read these terms and conditions carefully particularly regarding advisory fees, advisory plans category of recommendations, etc. before dealing with any Investment Adviser. ✓ Be vigilant in your transactions. ✓ Approach the appropriate authorities for redressal of your doubts / grievances. Inform SEBI about Investment Advisers offering assured or guaranteed returns. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Do not deal with unregistered entities. ✗ Don't fall for stock tips offered under the pretext of investment advice. ✗ Do not give your money for investment to the Investment Adviser. ✗ Don't fall for the promise of assured returns. ✗ Don't let greed overcome rational investment decisions. ✗ Don't get carried away by luring advertisements or market rumours. ✗ Avoid doing transactions only on the basis of phone calls or messages from any Investment Adviser or its representatives. ✗ Don't take decisions just because of repeated messages and calls by Investment Advisers. ✗ Do not fall prey to limited period discount or other incentives, gifts, etc. offered by Investment Advisers. ✗ Don't rush into making investments that do not match your risk taking appetite and investment goals.

Chapter 12 - Grievance Redressal Mechanism

A. SCORES (SEBI Complaints Redress System)

SEBI launched a centralized web based complaints redressal system “SCORES”. The purposes of SCORES is to provide a platform for aggrieved investors whose grievances, pertaining to securities market, remain unresolved by the concerned listed company or registered intermediary after being approached directly. Whenever an individual entity faces an issue, he or she has to first contact his or her company, exchange or broker for filing his complaint. If he is not satisfied with the resolution provided to him or has not received any response from his concerned company, exchange or broker where he has filed his complaint, then he can directly file his complaint on SCORES.

For filing a complaint on SCORES, you may either access <http://scores.gov.in> or download SCORES Mobile Application. An investor may lodge a complaint on SCORES within three years from the date of cause of complaint. In case an investor fails to lodge a complaint within the stipulated time, he may take it up with the entity concerned or in the appropriate court of law. You have to first register on SCORES before lodging your complaint. If you already have a username and password, then click on the “Register/ login to lodge complaints”. If you are a first time user, then click on "Register Here" under the title "Not Registered yet?" and enter your personal details such as name, address and mobile number. Then, you will have to select a category among the following options: Listed companies/registrar & transfer agents; Brokers /stock exchanges; Depository participants/depository; Mutual funds; other entities and Information to SEBI. Now you should enter specific details of the complaint in the specified category. After the data is entered in all the headings, you may file your complaint by confirming the same.

The complaint is then examined by SEBI to see if the subject falls under its purview. If it does, SEBI forwards it to the concerned entity with an advice to send a written reply to the investor and file an action-taken report within the stipulated timelines.

Supporting documents

Supporting documents up to 2 MB can be attached in the PDF format. In case the data to be uploaded for each category is more than 2 MB, it can be sent by post to any SEBI office.

Registration number

On filing the complaint, a unique registration number will be generated, which can be used for future communication. An e-mail with the complaint registration number will also be sent to the e-mail ID added in the complaint registration form.

View complaint status

You can check your complaint status by logging in to your account. In case of physical complaints sent to SEBI, enter the password sent to you by SEBI in the acknowledgement letter and then you can check your complaint.

Before using SCORES, you should try to contact the person or company that is the cause of your complaint. You might be able to resolve your problem more quickly by speaking to them directly rather than waiting for a response to your complaint.

Matters that are not considered as complaints in SCORES

SEBI SCORES Mobile Application

SEBI has launched SCORES mobile app to facilitate the investors to lodge their grievances at the convenience of their smart phones. The App has all the features of SCORES which is presently available electronically where investors have to lodge their complaints by using internet. After mandatory registration on the App, for each grievance lodged, investors will get an acknowledgement via SMS and e-mail on their registered mobile numbers and e-mail ID respectively. Investors can, not only file their grievances but also track the status of their complaints. Investors can also key in reminders for their pending grievances. Investors can access the FAQs on SCORES for better understanding of the complaint handling process. Connectivity to the SEBI Toll Free Helpline number has been provided from the App for any clarifications/help that investors may require.

The Mobile App “SEBI SCORES” is available on both iOS and Android platforms.

B. SEBI Help Line - Toll-free Helpline Service for Investors

To facilitate replies to various queries of the general public, on matters relating to securities market, SEBI has undertaken a new initiative and launched toll free helpline service numbers, viz. 1800 266 7575 or 1800 22 7575.

The toll free helpline service is available to investors from all over India in 8 languages. The toll free helpline service is available on all days from 9:30 a.m. to 5:30 p.m.

Guidance Pertains to the Following:

The following services/ answers to questions are provided to the investors on the toll free helpline number:

- Status of companies - whether unlisted, sick, delisted, liquidated /wound up, etc.
- Changes in names of companies pursuant to amalgamation/merger/demerger, etc.
- Details of Registrar and Share Transfer Agent (RTA) of a listed company.
- Details and Information on names and addresses of various registered intermediaries of SEBI.
- Where to get information on regulatory action taken by SEBI?
- Where to get information on corporate action like dividend, bonus, rights issue, etc.?
- Where to get latest Net Asset Value (NAV) for a mutual fund Scheme?
- How to lodge a complaint with SEBI?
- Against whom to lodge a complaint on SCORES?
- Status of complaint lodged with SEBI.
- Names and addresses of various Registrar of Companies, official liquidators, National Company Law Tribunal (NCLT), etc.
- The regulators/authorities whom the investor has to approach for redressal of their grievances that are not under SEBI purview. For example, RBI, IRDAI, PFRDA and MCA.

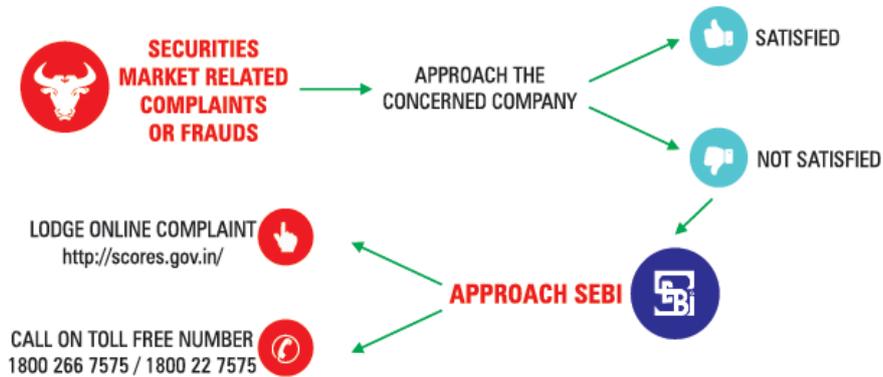
Assistance in procedures viz: –

- How to open Demat/client account, etc.?
- Transfer of shares.
- Transmission of shares.
- Documents required for transfer/transmission of shares.
- Information on what to do if shares are lost/forged/fake.
- Procedure for applying for duplicate shares.
- How to apply in an IPO?
- Names and address of companies who have filed their offer documents with SEBI.

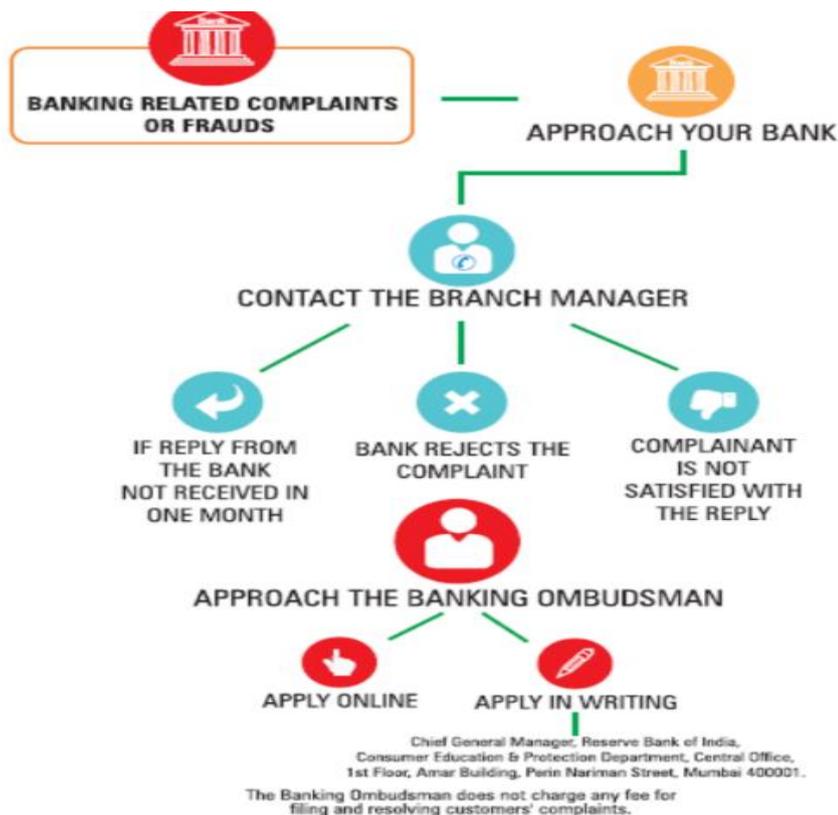
The helpline service does not offer any legal opinion or investment advice to the investors.

For any queries/ feedback or assistance, you may also contact 022-26449188/ 26449199/40459188/40459199 or send e-mail to sebi@sebi.gov.in

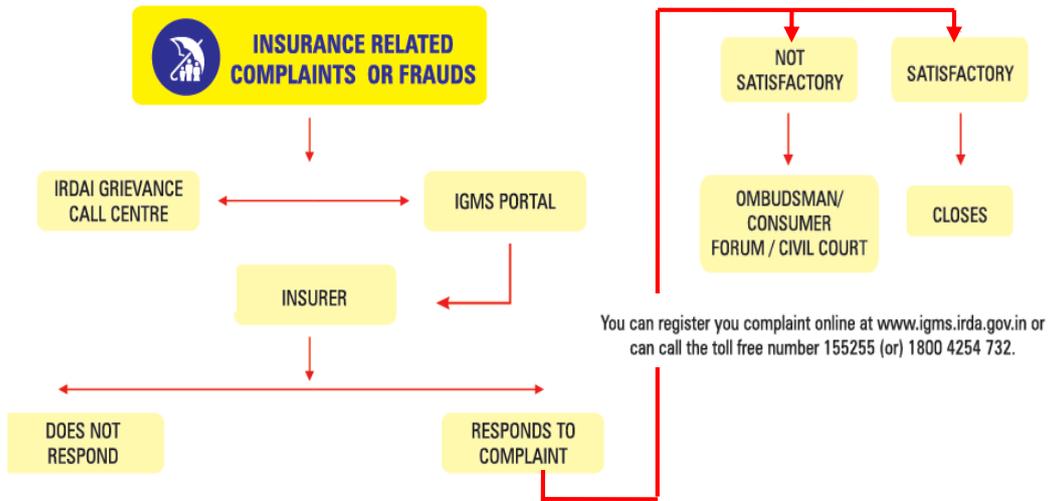
C. Grievance Redressal- Securities Market

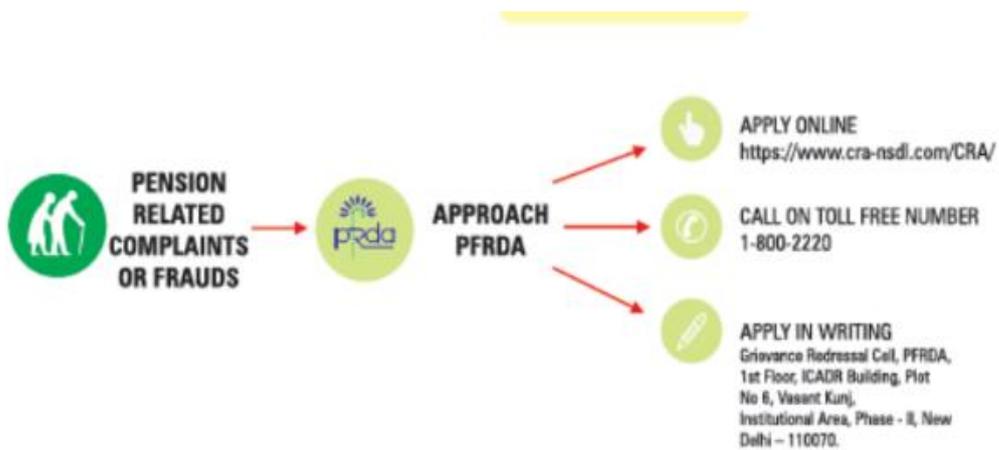
D. Grievance Redressal - Banking Industry

E. Grievance Redressal - Insurance Industry

F. Grievance Redressal - Pension Industry

Chapter 13 - Grievance Redressal Agencies

S. No	Category of activity (whether Registered/ Unregistered)	Concerned Regulator/ Authority
1.	Mobilization of Deposits by Non- Banking Finance Companies.	Reserve Bank of India
2.	Nidhi or mutual benefit society.	Reserve Bank of India
3.	Gold saving schemes launched by jewellers.	MCA / Reserve Bank of India
4.	Deposits accepted by Companies under Section 73 of the Companies Act	Ministry of Corporate Affairs (MCA)
5.	Schemes offered by Cooperative Societies	State Governments
6.	Chit Fund Business	State Governments
7.	Multi-Level Marketing /Pyramid Marketing schemes	State Governments
8.	Contract of Insurance	Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI)
9.	Unit Linked Insurance Plan	Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI)
10.	Pension Scheme or Insurance Scheme framed under EPF	Pension Fund Regulatory and Development Authority (PFRDA) or, Insurance Regulatory & Development Authority of India (IRDAI)
11.	New Pension System	Pension Fund Regulatory and Development Authority (PFRDA)
12.	Housing Finance Institutions	National Housing Bank
13.	Grievances against companies, intermediaries in securities market, etc.	Securities and Exchange Board of India www.scores.gov.in . SEBI Helpline — Toll free Helpline number 1800 266 7575 or 1800 22 7575

Chapter 14 - About SEBI

Securities and Exchange Board of India (SEBI) is a statutory body set up by the Parliament of India in 1992 to protect the interests of investors and to regulate and develop the Indian securities market. It started operations in 1988 through an order of Government of India. The key functions of SEBI are focused upon development of Indian securities market, regulation of various intermediaries in the securities market and protection of the interests of investors. It is head quartered in Mumbai with regional offices in Delhi, Kolkata, Chennai and Ahmedabad and various local offices across different States.

Buying and selling of shares takes place in the stock exchanges through stock brokers. These intermediaries in securities market can function only if they are registered with SEBI. They are also required to follow the rules, regulations and guidelines laid down by SEBI to protect the investors. Similarly, SEBI also regulates other participants in the capital market like stock exchanges, brokers, depositories, depository participants, portfolio managers, merchant bankers, share transfer agents, etc.

Mutual funds collect money from different investors and then invest that money in various schemes as per the choice of the investors. They are governed by rules formulated by SEBI. Mutual Funds have to disclose details of the scheme, where they will invest money, the fees charged from the investor, etc. They also have to make periodic disclosures for the benefits of investors as mandated by SEBI. SEBI also educates investors and facilitates redressal of their grievances.

For details on functions of SEBI and other information please visit their official website www.sebi.gov.in.

Chapter 15 - Contact Details of SEBI Offices, Exchanges and Depositories in India

SEBI - HEAD OFFICE SEBI BHAVAN

Plot No.C4-A, 'G' Block, Bandra Kurla Complex, Bandra (East), Mumbai 400051

•Tel: +91-22-26449000 / 40459000 •Fax: +91-22-26449019-22 / 40459019-22

•E-mail: sebi@sebi.gov.in

Interactive Voice Response System (IVRS):

•Tel: +91-22-26449950 / 40459950

Toll Free Investor Helpline: 1800 22 7575, 18002667575

Contact Details of SEBI Regional Offices	
(North Zone) Northern Regional Office :	(South Zone) Southern Regional Office :
NBCC Complex, Office Tower-1, 8th floor, Plate B, East Kidwai Nagar, New Delhi-110 023	The Regional Director, Overseas Towers, 7th Floor, 756-L, Anna Salai, Chennai-600002.
Tel. Board: +91-11-23724001-05 Fax: +91-11-23724006. E-mail : sebinro@sebi.gov.in	Tel: +91-44- 28880222 / 28526686 Fax: +91-44 -28880333 E-mail : sebisro@sebi.gov.in
(East Zone) Eastern Regional Office :	(West Zone) Western Regional Office :
The Regional Director, L&T Chambers, 3rd Floor, 16 Camac Street, Kolkata-700 017	SEBI Bhavan Western Regional Office Panchvati 1st Lane, Gulbai Tekra Road, Ahmedabad- 380 006, Gujarat
Tel: +91-33-23023000. Fax: +91-33-22874307. E-mail : sebieero@sebi.gov.in	Board Nos: 079-26583633-35 Fax No: 079-26583632 E-mail : sebiwro@sebi.gov.in

* Please refer to SEBI Website - www.sebi.gov.in for contact details of SEBI Local Offices.

CONTACT DETAILS OF STOCK AND COMMODITY DERIVATIVE EXCHANGES IN INDIA

Contact Details of Stock Exchanges	
BSE Ltd.:	National Stock Exchange of India Ltd. (NSE):
Phiroze Jeejeebhoy Towers, Dalal Street, Mumbai- 400001 Tel: (022) 22721233/4, 66545695 Fax: (022) 22721919 Email: corp.comm@bseindia.com Website: www.bseindia.com	Exchange Plaza, Plot No C/ 1, G Block, Bandra — Kurla Complex, Bandra (E), Mumbai- 400051 Tel: (022) 26598100/ 8114 Fax: (022) 26598120 Website: https://www.nseindia.com/
Metropolitan Stock Exchange of India Ltd. (MSE):	
Vibgyor Towers, 4th floor, Plot No C62, G Block, Bandra Kurla Complex, Mumbai- 400098 Tel: (022) 61129000 Fax: (022) 26544000 Website: www.msei.in	
Contact Details of Commodity Derivatives Exchanges	
Multi Commodity Exchange of India Ltd.:	National Commodity & Derivatives Exchange Ltd. (NCDEX):
Exchange Square, Suren Road, Chakala, Andheri East, Mumbai-400093 Tel: (022) 67318888/ 66494000 Fax: (022) 66494151 Email: info@mcxindia.com Website: www.mcxindia.com	Akruti Corporate Park, 1st floor, Near GE Garden, LBS Marg, Kanjurmarg (West), Mumbai- 400078 Tel: (022) 66406789 Fax: (022) 66406899 Email: askus@ncdex.com Website: www.ncdex.com

* For contact details of Investor Service Centres of Exchanges, please refer their respective official websites.

CONTACT DETAILS OF DEPOSITORIES IN INDIA:

Contact Details of Depositories	
National Securities Depository Ltd. (NSDL):	Central Depository Services (India) Ltd. (CDSL):
Trade World, A Wing, 4th floor, Kamala Mills Compound, Lower Parel, Mumbai- 400013	Marathon Futurex, A-Wing, 25th Floor, NM Joshi Marg, Lower Parel, Mumbai-400013
Tel: (022) 24994200 Email: info@ nsdl.co.in Website: nsdl.co.in	Tel: (022) 23058640/8624/8639/8642/8663 Email: helpdesk@cdslindia.com Website: www.cdslindia.com

* For contact details of other offices of Depositories, please refer their respective official websites.

विषय - वस्तु

क्र.	अध्याय	पृष्ठ क्र.
1	परिचय	4
2	आपकी जमापूँजी से जुड़े खास पहलू	5
3	वित्तीय योजना	9
4	बचत संबंधी उत्पाद	15
5	प्रतिभूति बाजार (सिक्कूरिटीज़ मार्केट) में निवेश	21
6	बीमा संबंधी उत्पाद	35
7	पेंशन, सेवानिवृत्ति और धन-संपत्ति (इस्टेट) के संबंध में योजना(प्लानिंग)	37
8	उधार संबंधी उत्पाद	42
9	विभिन्न बचत और निवेश विकल्पों के लिए सरकार की योजनाएँ	45
10	कर बचाने के उपाय	49
11	पोंज़ी स्कीमों और अरजिस्ट्रीकृत निवेश सलाहकारों से सावधान	50
12	शिकायत निवारण व्यवस्था	55
13	शिकायत का निवारण करने वाली एजेंसियाँ अध्याय	60
14	सेबी के बारे में	61
15	भारत में सेबी के कार्यालयों, एक्सचेंजों और निक्षेपागारों (डिपॉज़िटरीज़) के संपर्क संबंधी ब्यौरे सेबी का प्रधान कार्यालय सेबी भवन	62

अध्याय 1 - परिचय

आज के समय में वित्त संबंधी ज्ञान हर व्यक्ति को होना चाहिए, ताकि वह सही जगह अपने पैसों का निवेश कर सकें। लोगों के सामने बहुत-सी बातें होती हैं, जैसे कि उन्हें वित्त उत्पादों (फाइनेंशियल प्रोडक्ट्स) की बारीकियाँ पता नहीं चलतीं, ऐसी स्कीमें चलाई जा रही हैं जिनके जरिए उनके साथ धोखाधड़ी हो सकती है और पॉजी स्कीमें भी चलाई जा रही हैं, उन्हें सेवानिवृत्ति के बाद बेहतर जीवन जीने के लिए पैसों की आवश्यकता है, आदि। यही वजह है कि अपने पैसों (वित्त) के बेहतर प्रबंधन की आवश्यकता उत्पन्न हुई है और इस आवश्यकता को आय और व्यय का उचित प्रबंधन कर पूरा किया जा सकता है।

वित्तीय शिक्षा से लोगों को वित्तीय रूप से साक्षर होने में मदद मिलती है और उनकी आय, व्यय, संपत्तियों (असेट्स) और देयताओं का ठीक तरह से प्रबंधन करने की दिशा में सकारात्मक दृष्टिकोण का विकास होता है, फलस्वरूप उनकी आर्थिक स्थिति मजबूत होती है।

वित्त संबंधी योजना बनाना प्रत्येक परिवार के लिए बेहद जरूरी है। वित्त संबंधी योजना का आशय केवल बचत करना ही नहीं है, बल्कि यह उससे कहीं बढ़कर है। यह किसी उद्देश्य विशेष के लिए किया जाने वाला निवेश है। यह भविष्य में होने वाली आय में से बचत करने और उसे खर्च करने की योजना है और इस संबंध में बजट बनाते समय पूरी सावधानी बरतनी चाहिए।

इस पुस्तिका की मदद से आपको यह समझने में मदद मिलेगी कि आप अपने पैसों (वित्त) का बेहतर तरीके से प्रबंधन कैसे करें। इसके अंतर्गत वित्त संबंधी योजना (फाइनेंशियल प्लानिंग), वित्त संबंधी ज्ञान की मुख्य-मुख्य बातों, निवेश के भिन्न-भिन्न विकल्पों, बचत और निवेश संबंधी उत्पादों, बीमा और पेंशन उत्पादों, सेवानिवृत्ति संबंधी योजना की जानकारी दी गई है और साथ ही पॉजी स्कीमों से सावधान किया गया है, कर बचाने के विभिन्न उपाय बताए गए हैं, निवेशक संरक्षण संबंधी उपायों के बारे में भी जानकारी दी गई है एवं निवेश करते समय क्या करें और क्या न करें इसकी जानकारी, आदि दी गई है।

यह पुस्तिका सामान्य निवेशकों के लिए है और इस मॉड्यूल को अंत तक पढ़ने के बाद, उम्मीद है कि जिन पाठकों को ध्यान में रखकर इस पुस्तिका को तैयार किया गया है, वे और बेहतर तरीके से यह समझ पाएँगे कि वे अपने पैसों का बेहतर तरीके से प्रबंधन कैसे करें, और परिणामस्वरूप उनकी आर्थिक स्थिति भी बेहतर होगी।

अध्याय 2 - आपकी जमापूँजी से जुड़े खास पहलू

अपने पैसों (वित्त) का प्रबंधन करते समय किसी भी व्यक्ति को उसकी जमापूँजी से जुड़े जिन खास पहलुओं की जानकारी होनी चाहिए उनका उल्लेख नीचे किया गया है :

बचत क्या है ?

खर्च करने के बाद आय का जो हिस्सा बच जाता है उसे बचत कहा जाता है ।

क. आय – वेतन, मजदूरी आदि जैसे विभिन्न स्रोतों से कमाया हुआ पैसा ।

ख. व्यय – विभिन्न मदों (फिर चाहे वह जरूरी हो या गैर-जरूरी) पर किया गया खर्च ।

आम तौर पर लोग बचत से अपने अल्पावधिक (कम समय में हासिल किए जाने वाले) लक्ष्यों को प्राप्त करते हैं ।

बैंक के बचत खाते (सेविंग अकाउंट) में रखे गए पैसे पर कुछ ब्याज मिलता रहता है और उसे जरूरत पड़ने पर निकालना भी आसान होता है । हम बैंक खातों और डाकघर के बचत खातों, आदि में पैसा रखकर बचत कर सकते हैं ।

निवेश क्या है: ?

निवेश का अर्थ है अपनी बचत की गई जमा पूँजी में से कुछ पैसे को वित्तीय या गैर-वित्तीय उत्पादों में इस उम्मीद से लगाना कि समय के साथ उनसे मुनाफा मिलेगा । जिन उत्पादों में पैसे लगाए जा सकते हैं वे वित्तीय उत्पाद (फाइनेंशियल प्रोडक्ट) भी हो सकते हैं और गैर-वित्तीय उत्पाद (नॉन-फाइनेंशियल प्रोडक्ट) भी हो सकते हैं, उदाहरण के लिए वित्तीय उत्पाद (फाइनेंशियल प्रोडक्ट) हैं - बैंक में मीयादी जमाएँ, स्टॉक बाजार में शेयर खरीदना, पारस्परिक निधियों (म्यूचुअल फंड्स) में निवेश करना आदि और गैर-वित्तीय उत्पाद (नॉन-फाइनेंशियल प्रोडक्ट) हैं - जमीन, सोना, चाँदी आदि खरीदना । निवेश अल्पावधि (कम समय में हासिल किए जाने वाले), मध्यावधि (थोड़े अधिक समय में हासिल किए जाने वाले) या दीर्घावधि (अधिक समय में हासिल किए जाने वाले) के लिए किया जा सकता है । निवेश करते समय इस बात का हमेशा ख्याल रखना चाहिए कि निवेश पर मिलने वाले मुनाफों का समय के साथ-साथ घटना-बढ़ना आम बात है ।

बचत और निवेश के बीच के अंतर नीचे सारणी में दिए गए हैं:

बैंक खातों में बचत		मीयादी जमाओं (फिक्सड डिपॉज़िट्स) और अन्य वित्त उत्पादों (फाइनेंशियल प्रोडक्ट्स) में निवेश
आशय	बचत किसी व्यक्ति की आय का वह भाग है जिसे खर्च के लिए इस्तेमाल नहीं किया जाता ।	निवेश का अर्थ है - निवेश के विभिन्न उत्पादों (प्रोडक्ट्स) में पैसा लगाना, ताकि जमापूँजी में इजाफा हो ।
उद्देश्य	बचत इसलिए की जाती है कि पैसा आसानी से उपलब्ध हो सके और यदि थोड़े समय के लिए जरूरत पड़े या अचानक जरूरत पड़े, तो उन जरूरतों को पूरा किया जा सके ।	निवेश इसीलिए किया जाता है, ताकि आपकी जमापूँजी बढ़ सके । इसके लिए ऐसी संपत्तियों (असेट्स) में पैसा लगाया जाता है, जिससे भविष्य में आमदनी हो सके / जिसका भविष्य में मूल्य बढ़ सके ।
जोखिम	कम या न के बराबर	कम / मध्यम / अधिक / बहुत अधिक - यह आस्तियों (असेट्स) के प्रकार पर निर्भर करता है ।
अर्थसुलभता (लिक्विडिटी)	बहुत अधिक अर्थसुलभ	तुलनात्मक रूप से कम अर्थसुलभ

बचत और निवेश का क्या महत्त्व है ?

निवेश करने से निवेश की गई रकम में इजाफा होता है । निवेश किए गए पैसों के मूल्य में समय के साथ हुआ कोई भी इजाफा, या निवेश से हुई आय / निवेश पर मिलने वाला मुनाफा (रिटर्न) आपको अपने वित्तीय लक्ष्यों के करीब ले जाता है । आपको अपने जीवन में जल्द ही बचत करना और निवेश करना शुरू कर देना चाहिए । जितनी जल्दी आप इसकी शुरुआत करेंगे, उतनी ही जल्दी आप अपने लक्ष्यों (जैसे मकान बनाना, बच्चे की शिक्षा के लिए पैसा उपलब्ध कराना, या अपनी सेवानिवृत्ति के लिए पैसे एकत्र करना, आदि) के करीब पहुँचेंगे ।

आस्ति्याँ और देयताएँ क्या हैं ?

जो कुछ भी आपके पास अपना है और जिसका कुछ आर्थिक मूल्य है, वे आपकी आस्ति्याँ (असेट्स) हैं तथा जो आपको किसी और को देना है या आपने जो दूसरों से उधार लिया हुआ है वो आपकी देयताएँ हैं । उदाहरण के लिए, यदि आप कुछ बचत करते हैं और उसे मीयादी जमा (फिक्सड डिपॉज़िट) में रखते हैं, तो वह आपकी आस्ति है । वहीं दूसरी ओर, यदि आपने किसी व्यक्ति से उधार लिया हुआ है या फिर किसी बैंक से ऋण लिया है, तो वह आपकी देयता है ।

ऋण क्या है ?

जब पास पड़े पैसे से अधिक पैसा खर्च करना हो, तो पैसे की कमी को पूरा करने के लिए उधार लिया जाता है, और इस प्रकार लिए जाने वाले उधार को ऋण कहा जाता है ।

समय के साथ पैसे का बदलता मूल्य ?

जैसे-जैसे समय गुजरता जाएगा, आप यह महसूस करेंगे कि आज से 10 साल पहले जितने पैसे में आप भोजन की एक पूरी थाली खरीद पाते थे, आज उसी पैसे से आप पूरी थाली का थोड़ा ही हिस्सा खरीद पा रहे हैं । इसका अर्थ यह है कि पाँच सौ रुपये के नोट का वर्तमान मूल्य उसके पाँच साल बाद के मूल्य की तुलना में अधिक है । फिर भले ही वह वही रुपया हो, किंतु यदि वह रुपया आज आपके पास है, तो आप उस रुपये से और भी बहुत कुछ कर सकते हैं, जैसे समय के साथ उस रुपये पर ब्याज कमाकर आप उसमें इजाफा कर सकते हैं । अगर आज आपको 500 रुपये मिल जाते हैं, तो आप उस रुपये का निवेश करके और समय के साथ उस पर ब्याज कमाकर या उसकी मूल्य-वृद्धि करके उसके भविष्य के मूल्य में वृद्धि कर सकते हैं ।

मोटे तौर पर पैसे का बदलता मूल्य यह दर्शाता है कि समय का अपना मूल्य होता है, अर्थात् आज आपके पास जो पैसा है भविष्य में उसका मूल्य आज के मूल्य के समान नहीं रहेगा ।

महँगाई (मुद्रास्फीति) क्या है और इसका निवेश पर क्या असर पड़ता है ?

मूल रूप से महँगाई का अर्थ वस्तुओं और सेवाओं की कीमत में बढ़ोतरी से है । समय के साथ-साथ, जैसे-जैसे वस्तुओं और सेवाओं की लागत में बढ़ोतरी होती है, वैसे-वैसे पैसे (मानिए एक रुपये) की वस्तुओं और सेवाओं को खरीदने की क्षमता कम होती जाती है । दूसरे शब्दों में कहें तो, रुपये की 'क्रय शक्ति' (खरीदने की क्षमता) घटती जाती है, यानि कि आज आप एक रुपये में जो खरीद पाते हैं वे कुछ समय के बाद नहीं खरीद पाएँगे । वित्त संबंधी योजना बनाते समय यह अहम हो जाता है कि आपके निवेश पर महँगाई के असर को भी ध्यान में रखा जाए । निवेशकों को महँगाई का भय बहुत अधिक रहता है क्योंकि इससे उनके निवेश का मूल्य घट जाता है ।

महँगाई मेरे निवेश संबंधी निर्णय को कैसे प्रभावित करती है?

पाँच वर्ष पहले 2/- रुपये में मिलने वाला वडा पाव आज 7/- रुपये में मिलता है । वडा पाव की कीमत में हुई वृद्धि का कारण उस वडा पाव की माला बढ़ा देना या उसकी गुणवत्ता को बेहतर करना नहीं है, बल्कि इसका कारण तो महँगाई है जिसकी वजह से उसे बनाने में लगाने वाली सामग्री की कीमत में वृद्धि हुई है और जिसकी वजह से उस वडा पाव की कीमत बढ़ गई है ।

महँगाई के असर से बचने के लिए निवेशक कौन-कौन से उपाय कर सकता है?

आप यह पता लगाने की कोशिश करें कि आपकी "मुनाफे (रिटर्न) की वास्तविक दर" कितनी होगी या यह पता लगाने की कोशिश करें कि महँगाई के असर पर गौर करने के बाद आपको कितना मुनाफा हो सकता है। पैसे के मूल्य में हो सकने वाली गिरावट संबंधी जोखिम पर काबू पाने के लिए, आप अपने पैसे (जो भी आज आपके पास है) को महँगाई की मौजूदा दर पर या उससे अधिक दर पर निवेश कर सकते हैं।

चक्रवृद्धि ब्याज (कंपाउंडिंग) का असर ?

साधारण ब्याज से आप केवल उस पैसे पर ब्याज कमा सकते हैं, जिसे आपने शुरू में निवेश किया था; जबकि चक्रवृद्धि ब्याज से आप शुरू में निवेश किए गए पैसे पर तो ब्याज कमाते ही हैं साथ ही साथ उस पर मिले ब्याज पर भी ब्याज कमाते हैं।

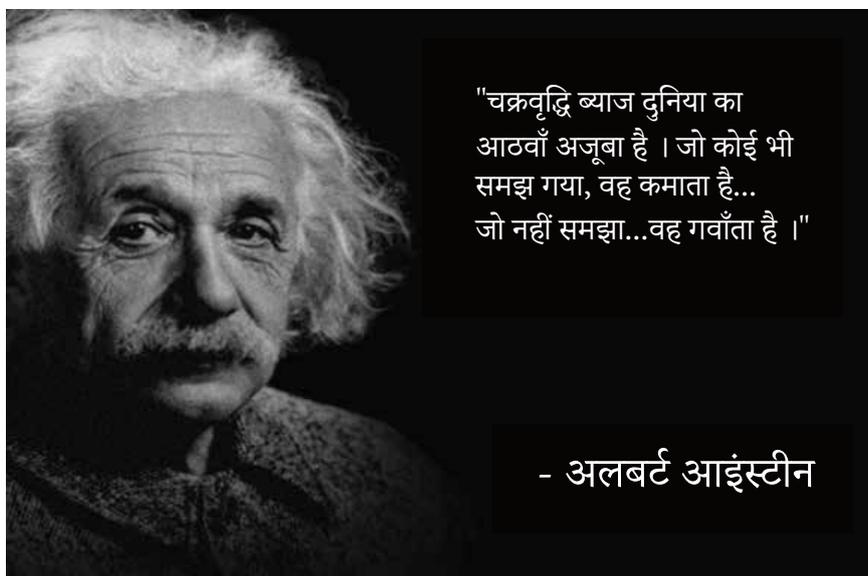
चलिये हम उदाहरण के साथ चक्रवृद्धि ब्याज (कंपाउंडिंग) के असर को समझते हैं।

वर्ष	मूलधन	मुनाफे की दर	कमाया गया मुनाफा	मूलधन + मुनाफा
1	1,000	9%	90	1,090
2	1,090	9%	98	1,188
10	2,172	9%	195	2,367
20	5,142	9%	463	5,604
40	28,816	9%	2,593	31,409

उपरोक्त उदाहरण में यह दिखाया गया है कि कैसे शुरू में किया गया 1,000/- रुपये का निवेश 40 वर्षों में बढ़कर 31,409/- रुपये हो गया। जब प्राप्त मुनाफे (रिटर्न) का भी निवेश कर दिया जाता है, तो आप पहले कमाए गए मुनाफे पर भी मुनाफा कमाते हैं और यह क्रम इसी प्रकार चलता रहता है। जबकि साधारण ब्याज के मामले में, मूलधन 40 वर्षों तक 1,000/- रुपये ही रहता है और प्रत्येक वर्ष उस पर 90 रुपये ब्याज के तौर पर मिलता रहता है और इस प्रकार कुल रकम बढ़कर 4600/- रुपये ही हो पाती है।

ध्यान दें:

पहले वर्ष का मूलधन + मुनाफा मिलकर दूसरे वर्ष का मूलधन हो जाता है, और दूसरे वर्ष का मूलधन + मुनाफा मिलकर तीसरे वर्ष का मूलधन हो जाता है, और यह क्रम इसी प्रकार चलता रहता है।

2. 72 का नियम:

गणितज्ञों का मानना है कि आप 72 को ब्याज की दर से भाग देकर यह जान सकते हैं कि आपका पैसा कितने साल में दोगुना होगा। चलिए मान लेते हैं कि आपके माता-पिता ने आपको जन्मदिन पर रु. 200/- दिए और आप उस पैसे का निवेश करना चाहते हैं। यदि आप इस पैसे को किसी ऐसे खाते में रख देते हैं जिसमें प्रति वर्ष 6 प्रतिशत (6%) की दर से ब्याज मिलता हो, तो मूल राशि को दोगुना (रु. 400/-) होने में कितना समय लगेगा?

$$72 \div 6\% \text{ ब्याज} = 12 \text{ वर्ष}$$

इस प्रकार 12 वर्षों में, आपका पैसा दोगुना होकर रु. 400/- हो जाएगा।

72 को वार्षिक ब्याज दर (**R**) से भाग देकर जानें कि आपका पैसा कितने समय (**T**) में दोगुना होगा

$$72 \div R = T$$

आइए समझते हैं कैसे

$$72 \div 3 = 24$$

दर
समय
ब्याज दर
पैसा दोगुना करने में कितने वर्ष लगेंगे

निवेश-लागत औसत (रूपी कॉस्ट ऐवरेजिंग):

निवेश और लागत का औसत करना (रूपी कॉस्ट ऐवरेजिंग) एक ऐसी प्रक्रिया है जिसके तहत आप नियमित अंतराल पर एक तयशुदा राशि का निवेश करते हैं, फिर चाहे बाजार में कितना ही उतार-चढ़ाव क्यों न हो रहा हो। उदाहरण के लिए, जब पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की यूनिटों की कीमत कम होती है उस समय आप अधिक यूनिटें खरीदते हैं और जब यूनिटों की कीमत ज्यादा होती है, तो आप कम यूनिटें खरीदते हैं। एक निश्चित समय-सारणी के अनुसार, निवेश करने पर आपको निवेश करने का सही समय पता लगाने की जटिल या यों कहा जाए कि एक असंभव प्रक्रिया से उलझना नहीं पड़ता। निवेश और लागत का औसत निकालने पर खरीदी गई कुल यूनिट का औसत मूल्य निकल जाता है। फलस्वरूप, आपके निवेश पर बाजार में थोड़े समय के लिए हुए उतार-चढ़ाव का असर कम हो जाता है। उदाहरण के लिए, कृपया नीचे दी गई सारणी को देखें:

महीना	अदा की गई रकम	प्रति यूनिट लागत	खरीदी गई यूनिटों की संख्या (अदा की गई रकम / लागत)
जनवरी	2000	50.00	40
फरवरी	2000	41.67	48
मार्च	2000	47.62	42
अप्रैल	2000	58.82	34
मई	2000	71.42	28
जून	2000	66.67	30
जुलाई	2000	40.00	50
अगस्त	2000	47.62	42
सितम्बर	2000	45.45	44
अक्टूबर	2000	62.50	32
नवम्बर	2000	55.55	36
दिसम्बर	2000	50.00	40
कुल	रु.24,000	466	यूनिट

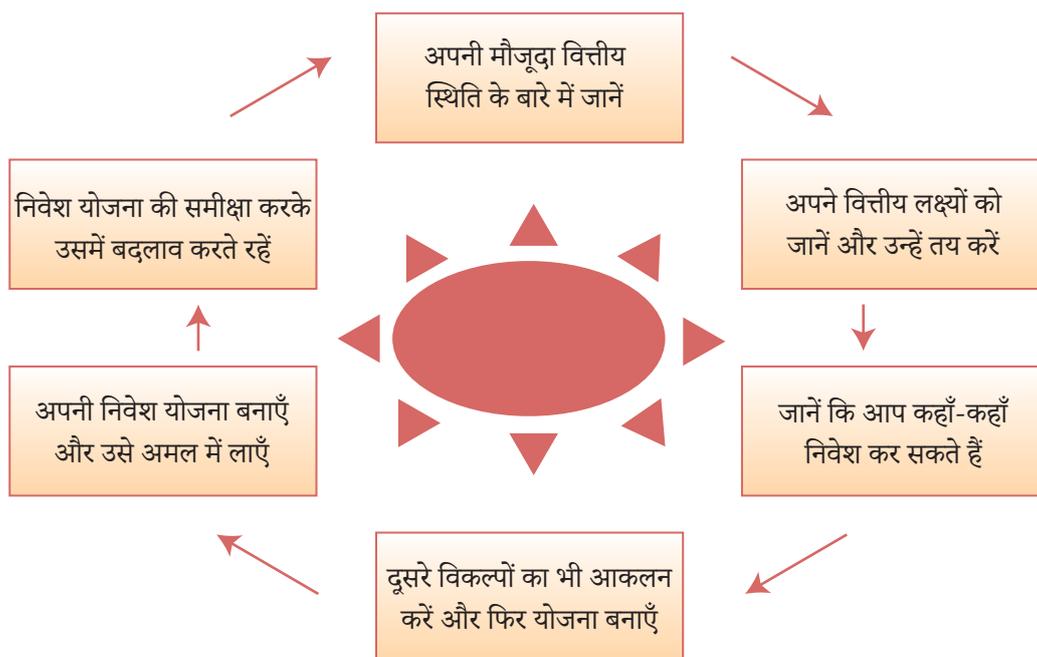
ऊपर दी गई सारणी को देखने से यह पता चलता है कि बारह महीनों की अवधि के दौरान किए गए कुल रु.24,000/- के निवेश से निवेशक को पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की 466 यूनिट मिली हैं। अतः प्रति यूनिट औसत मूल्य रु.51.50 बैठता है (अर्थात् रु.24,000/466 = रु.51.50/-)।

अध्याय 3 - वित्तीय योजना

क. वित्तीय योजना

वित्तीय योजना वह प्रक्रिया है, जिसके तहत कोई व्यक्ति अपनी आर्थिक जरूरतों का आकलन करता है और उन जरूरतों के हिसाब से निवेश की व्यापक योजना बनाकर उसे अमल में लाता है। उदाहरण के लिए, शिशु का जन्म लेना, शिक्षा, मकान खरीदना, विवाह या किसी बीमारी जैसी आपातकालीन स्थितियों का सामना करना, किसी दुर्घटना, मृत्यु, या प्राकृतिक आपदाओं जैसे बाढ़, आदि का सामना करना।

ख. वित्तीय योजना बनाने की प्रक्रिया:

अपनी मौजूदा आर्थिक स्थिति के बारे में जानें

यदि आप भविष्य के लिए योजना बनाना चाहते हैं, तो आपको अपनी मौजूदा आर्थिक स्थिति को समझना होगा। आपके लिए यह समझना जरूरी है कि आपकी आय कितनी है, आप कितना खर्च करते हैं, आपके पास कितनी आस्तियाँ हैं / आपकी देयताएँ क्या-क्या हैं? आपकी आस्तियों में से आपकी देयताओं को घटाने के बाद जो शेष बचता है वह आपकी शुद्ध-मालियत (नेटवर्थ) होती है। शुद्ध-मालियत निम्नानुसार निकाली जाती है :-

आस्तियाँ (असेट्स)		देयताएँ	
विवरण	राशि (रुपये में)	विवरण	राशि (रुपये में)
कार	25,000	आवास ऋण	20,00,000
बैंक खाते में	5,00,000	कार ऋण	10,000
पढ़ी रकम			
मकान	50,00,000		
कुल आस्तियाँ	55,25,000	कुल देयताएँ	20,10,000
शुद्ध-मालियत (नेटवर्थ) [आस्तियाँ-देयताएँ]	35,15,000/- (55,25,000-20,10,000)		

आपकी शुद्ध-मालियत (नेटवर्थ) को देखकर आपके वित्तीय लक्ष्यों (जैसे मकान खरीदना, विश्वविद्यालय में शिक्षा हेतु खर्च करना, भविष्य में दवा आदि पर खर्च करना, ऋण चुकाना, आदि) को हासिल करने की आपकी क्षमता का पता चलता है ।

वित्तीय लक्ष्य

आपके वित्तीय लक्ष्य कई प्रकार के हो सकते हैं, जैसे आस्तियाँ तैयार करना, आपातकालीन स्थितियों के लिए बचत करना और भविष्य में आर्थिक रूप से सुरक्षित रहने के लिए निवेश करना । किसी व्यक्ति के वित्तीय लक्ष्य को निम्नलिखित श्रेणियों में विभाजित किया जा सकता है:

- क. बुनियादी वित्तीय लक्ष्य (भोजन, कपड़ा, आश्रय आदि)
- ख. द्वितीय श्रेणी या उच्च श्रेणी के लक्ष्य (शिक्षा, मकान, विवाह, आदि)
- ग. सेवानिवृत्ति के लिए योजना
- घ. संपदा संबंधी योजना

आप अपने वित्तीय लक्ष्यों को हासिल करने के लिए अलग-अलग जगह निवेश कर सकते हैं और साथ ही जोखिम प्रबंधन तथा ज्यादा से ज्यादा कर बचाने पर ध्यान दे सकते हैं । ये लक्ष्य आपके जीवनकाल में बदलते रहते हैं, और तदनुसार बदलती परिस्थितियों के मद्देनजर वित्तीय योजना में किसी भी प्रकार का बदलाव आदि करने के लिए इसकी नियमित रूप से समीक्षा की जानी चाहिए ।

सलाह : वित्तीय योजना बनाते समय, आपको सबसे पहले यह सुनिश्चित करना चाहिए कि आप कितनी बचत कर सकते हैं और फिर आप खर्चों का हिसाब लगाएँ ।

पूरी दुनिया में एक सफल निवेशक के रूप में जाने वाले वॉरेन बफे ने कुछ इस प्रकार कहा है :- खर्च करने के बाद जो बच जाए उसकी बचत न करें; बल्कि बचत करने के बाद जो बच जाए उसे खर्च करें ।

इसीलिए, अपनी आमदनी का हिसाब लगाते समय जिस बात का मुख्य रूप से ध्यान रखना चाहिए वह इस प्रकार है :

$$\text{आमदनी} - \text{बचत} = \text{खर्च}$$

धन-संपत्ति रातोंरात नहीं बनती । इसके लिए जरूरत होती है स्पष्ट वित्तीय लक्ष्य निर्धारित करने की । सही वित्तीय लक्ष्य वही होता है जो सटीक हो, निश्चित हो, जो हासिल किया जा सके, जो वास्तविक और समयबद्ध हो ।

		गलत तरीका	सही तरीका
सटीक	आपको यह ठीक-ठीक पता होना चाहिए कि आप क्या हासिल करना चाहते हैं और कब तक हासिल करना चाहते हैं ।	मुझे अगले साल अपनी पोती के जन्मदिन के लिए अलग से पैसे जमा करने होंगे ।	मुझे अगले साल अपनी पोती के जन्मदिन के लिए अलग से 10,000 रुपये जमा करने होंगे ।
निश्चित	लक्ष्य हमेशा निश्चित होना चाहिए, ताकि आपको यह पता हो कि आप उसे कब तक हासिल कर लेंगे ।	मैं अपने क्रेडिट कार्ड के अधिकांश बिल का जल्द ही भुगतान कर दूँगा ।	अगले छह महीनों में, मैं अपने क्रेडिट कार्ड के सारे बिलों का पूरा भुगतान कर दूँगा ।
जो हासिल किया जा सके	आपका लक्ष्य ऐसा होना चाहिए जिसे हासिल करना संभव हो ।	मैं पैसे बचाऊँगा ।	मैं हर महीने ₹.4,000/- अलग से बचाकर प्रत्येक वर्ष ₹.48,000 की बचत करूँगा ।

वास्तविक	आप अपने लक्ष्य अपनी आमदनी के स्रोत और उन कार्यों को ध्यान में रखकर ही निर्धारित करें, जिन्हें आप पूरा कर सकते हों ।	नियमित रूप से बचत करके, मैं करोड़पति बन जाऊँगा ।	नियमित रूप से बचत करके, अगले वर्ष के जनवरी माह तक मैं अपने सभी ऋणों से मुक्त हो जाऊँगा । यदि अपने सभी ऋण चुकाने के बाद मैं लगातार बचत करता रहूँ, तो अगले दिसम्बर तक मैं अपने जीवनयापन हेतु छह महीनों के खर्च के बराबर की रकम बचा पाऊँगा ।
समयबद्ध	यदि आप अपने लक्ष्यों के लिए समय-सीमा तय कर लेंगे, तो आप यह जान पाएँगे कि आप आज कहाँ खड़े हैं और इससे यह होगा कि लक्ष्य हासिल होने तक आपका मनोबल बना रहेगा ।	मैं अपनी बेटी की शादी के लिए पैसे इकट्ठे करूँगा ।	मैं अपनी बेटी की शादी के लिए 10 वर्षों तक प्रत्येक वर्ष 50,000/- रुपये की बचत करूँगा ।

लक्ष्य आधारित निवेश का उद्देश्य व्यक्ति विशेष के उन लक्ष्यों को पूरा करना होता है जो विशेष प्रयोजन के लिए निर्धारित किए गए हों । इसके तहत विभिन्न लक्ष्यों के संबंध में भविष्य में होने वाले खर्च का पता लगाया जाता है और तब जाकर प्रत्येक व्यक्ति के वित्तीय लक्ष्य के अनुसार निवेश करने हेतु आस्ति का आबंटन करके उस लक्ष्य को प्राप्त करने का प्रयास किया जाता है । निवेश करते समय इस नीति को अपनाने के लिए, किसी भी व्यक्ति के लिए यह अनिवार्य है कि वह अपनी उम्र, जोखिम वहन करने की क्षमता, आर्थिक स्थिति और निवेश अवधि को ध्यान में रखकर योजना बनाए ।

वित्तीय लक्ष्यों की प्राप्ति के लिए इन पाँच बातों का ध्यान रखें

पहली : ऐसे लक्ष्य बनाएँ जो स्पष्ट हों

किसी लक्ष्य विशेष को हासिल करने के लिए कितना निवेश किया जाना है, यह निर्धारित कर लेना जरूरी है और इसके लिए एक उचित योजना बनाना महत्वपूर्ण है । अपने वित्तीय लक्ष्यों और आकांक्षाओं की पहचान करना और उन लक्ष्यों को हासिल करने में कितना पैसा लग सकता है, इसका अनुमान लगाना भी बेहद जरूरी है ।

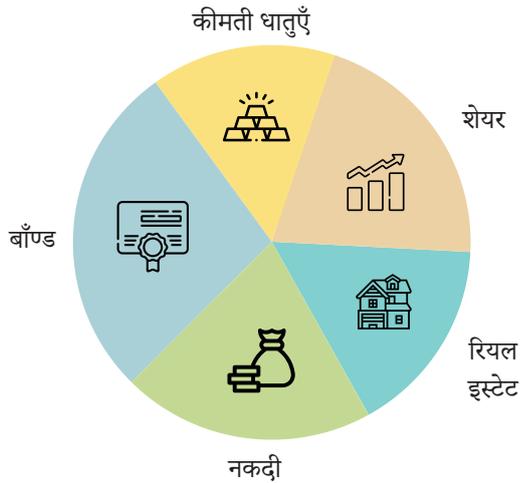
दूसरी :

अपने लक्ष्यों को अल्पावधि (कम समय में हासिल किए जाने वाले), मध्यावधि (थोड़े अधिक समय में हासिल किए जाने वाले) या दीर्घावधि (लंबे समय में हासिल किए जाने वाले) लक्ष्य की श्रेणी में बाँट लेना चाहिए

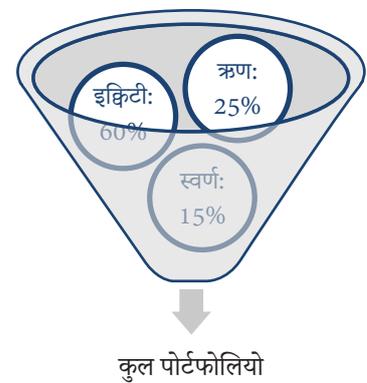
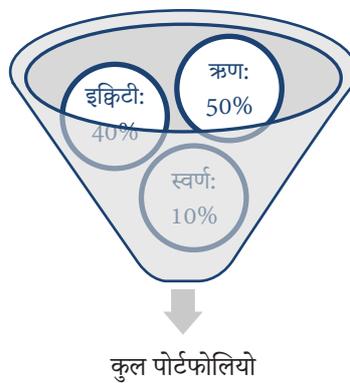
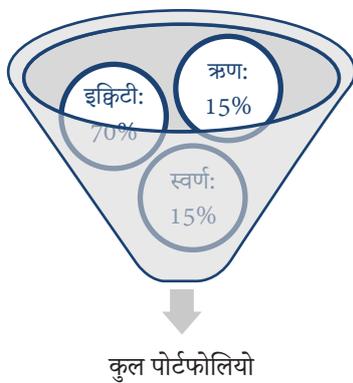
तीसरी : यह तय करना कि आस्ति का आबंटन किस प्रकार किया जाना है

आस्ति का आबंटन करना एक प्रकार की नीति है जिसके तहत आपके पैसों का निवेश आस्ति की उन विभिन्न श्रेणियों [जैसे इक्विटी और ऋण (डैट)] में किया जाता है, जो निवेशक की आय और जोखिम उठाने की उसकी क्षमता के अनुसार सही हो । एक श्रेणी की आस्ति में एक ही तरह के वित्तीय लिखत (फाइनेंशियल इंस्ट्रूमेंट्स) होते हैं । आस्ति आबंटन (असेट अलोकेशन) निवेश करने की एक ऐसी नीति है जिसका उद्देश्य जोखिम और मुनाफे (रिटर्न) के बीच संतुलन बैठाना है और जिसके तहत किसी व्यक्ति के वित्तीय लक्ष्यों, जोखिम उठाने की उसकी क्षमता और निवेश अवधि के अनुसार उस व्यक्ति के पोर्टफोलियो की आस्तियों (असेट्स) का निवेश किया जाता है ।

आस्तियों का आबंटन

आस्तियों का आबंटन आपकी आयु, जीवनशैली और परिवार के प्रति आपकी प्रतिबद्धताओं तथा वित्तीय लक्ष्यों के आधार पर किया जाता है। अपनी निधि (फंड) का आबंटन करते समय, यह सुनिश्चित करना महत्वपूर्ण है कि आप अपना निवेश अलग-अलग आस्तियों (जैसे इक्विटी, बॉण्ड, रियल इस्टेट आदि) में करें, ताकि आपको अलग-अलग आस्तियों में निवेश करने का लाभ मिले। अलग-अलग आस्तियों में पैसे लगाने (डाइवर्सिफिकेशन) से एक तरफ जहाँ जोखिम में कमी आती है, तो वही दूसरी तरफ निवेश पर मुनाफे (जो ठीक-ठाक भी हो सकते हैं और ज्यादा भी हो सकते हैं) मिलने की उम्मीद बढ़ जाती है।

चौथी : निवेश के सही माध्यमों का चयन करें और अलग-अलग आस्तियों में अपने पैसे का निवेश [डाइवर्सिफिकेशन (विविधीकरण)] करें।

जोखिम और मुनाफे का साथ-साथ सही ढंग से आकलन करना तथा सही ढंग से आस्ति का आबंटन करना कठिन जान पड़ता है। लंबे समय में हासिल किए जाने वाले लक्ष्य के संबंध में यही सही होता है कि आस्ति आबंटन के डाइवर्सिफिकेशन (विविधीकरण) के जरिए अर्थात् अलग-अलग आस्तियों में निवेश करके मुनाफे (रिटर्न) को अधिक से अधिक बढ़ाया जाए।

अलग-अलग जगह निवेश करना (डाइवर्सिफिकेशन) :

यह एक ऐसी प्रक्रिया है जिसके जरिए अलग-अलग वित्तीय लिखतों (फाइनेंशियल इंस्ट्रूमेंट्स), उद्योगों, और अन्य श्रेणियों में निवेश करके जोखिम को कम कर दिया जाता है। इसका उद्देश्य मुनाफे पर होने वाले नुकसान को कम करना है, जिसके लिए अलग-अलग आस्तियों [ऋण (डैट), इक्विटी, स्वर्ण, रियल इस्टेट, आदि] में निवेश किया जाता है। अर्थव्यवस्था या बाजार से संबंधित किसी घटना के घटित होने पर अलग-अलग आस्तियों पर उस घटना का प्रभाव भी अलग-अलग पड़ता है।

हालाँकि अलग-अलग जगह निवेश करने से भी इस बात की गारंटी नहीं होगी कि आपको कोई नुकसान न हो, फिर भी लंबे समय वाले वित्तीय लक्ष्यों को हासिल करने के लिए यह बेहद जरूरी है कि अलग-अलग जगह निवेश किया जाए।

सलाह :

- ✓ सारा पैसा एक ही जगह न लगाएँ।
- ✓ डाइवर्सिफिकेशन का अर्थ है अलग-अलग वित्तीय लिखतों (फाइनेंशियल इंस्ट्रूमेंट्स) में या अलग-अलग प्रकार की आस्तियों (असेट्स क्लास) में निवेश करना।
- ✓ लक्ष्य ऐसा हो कि जोखिम और मुनाफे के बीच सही संतुलन बैठ सके।

पाँचवी : वित्तीय योजनाओं की समीक्षा करना और उनमें बदलाव करना

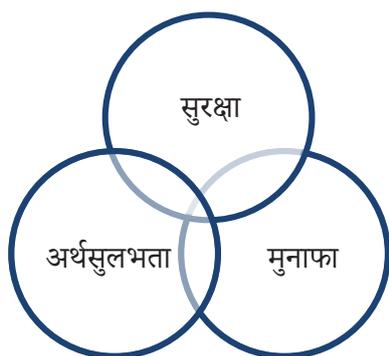
सही दिशा में बढ़ते रहने के लिए, अपने लक्ष्यों और निवेशों के संबंध में अपनी प्रगति की नियमित रूप से समीक्षा करें। अपने पोर्टफोलियो में स्टॉक और पारस्परिक निधियों (म्यूचुअल फंड्स) जैसे निवेशों की समीक्षा करें। कुछ ऐसे भी उत्पाद (प्रोडक्ट) हो सकते हैं जिन्हें किसी आवश्यकता विशेष से बनाया गया हो, किंतु यह जरूरी नहीं है कि वे सभी आपके पोर्टफोलियो के लिए उपयोगी ही हों। निवेश के ऐसे विकल्पों से सावधान रहना चाहिए।

ग. निवेश के विकल्पों का चयन करना और जोखिम को समझना

निवेशक के पास निवेश के जो विकल्प उपलब्ध हैं वे इस प्रकार हैं - नियत आय वाली प्रतिभूतियाँ (फिक्स्ड इनकम सिक्यूरिटीज़), इक्विटी में निवेश, पारस्परिक निधियाँ (म्यूचुअल फंड्स) आदि। प्रत्येक आस्ति वर्ग से जुड़े जोखिम और मुनाफे (रिटर्न) अलग-अलग होते हैं। इक्विटी में निवेश को अधिक जोखिम वाला निवेश माना जाता है, क्योंकि उनसे मिलने वाला मुनाफा कंपनी विशेष के कार्य-निष्पादन और सामान्य आर्थिक हालात पर निर्भर करता है। जबकि दूसरी ओर, ऋण लिखतों (डेट इंस्ट्रूमेंट्स) में किए जाने वाले निवेश को तुलनात्मक रूप से कम जोखिम वाला माना जाता है।

उदाहरण के लिए, सरकारी बॉण्डों को जोखिम मुक्त निवेश माना जाता है, क्योंकि उनके साथ यह विश्वास होता है कि निवेशकों को पैसा लौटाने में सरकार चूक (डिफॉल्ट) नहीं करेगी।

निवेश के तीन स्तंभ - कोई भी व्यक्ति निवेश के संबंध में निर्णय लेते समय तीन बातों का अवश्य ध्यान रखता है, वे हैं - सुरक्षा, अर्थसुलभता (लिक्विडिटी) और मुनाफा (रिटर्न)।

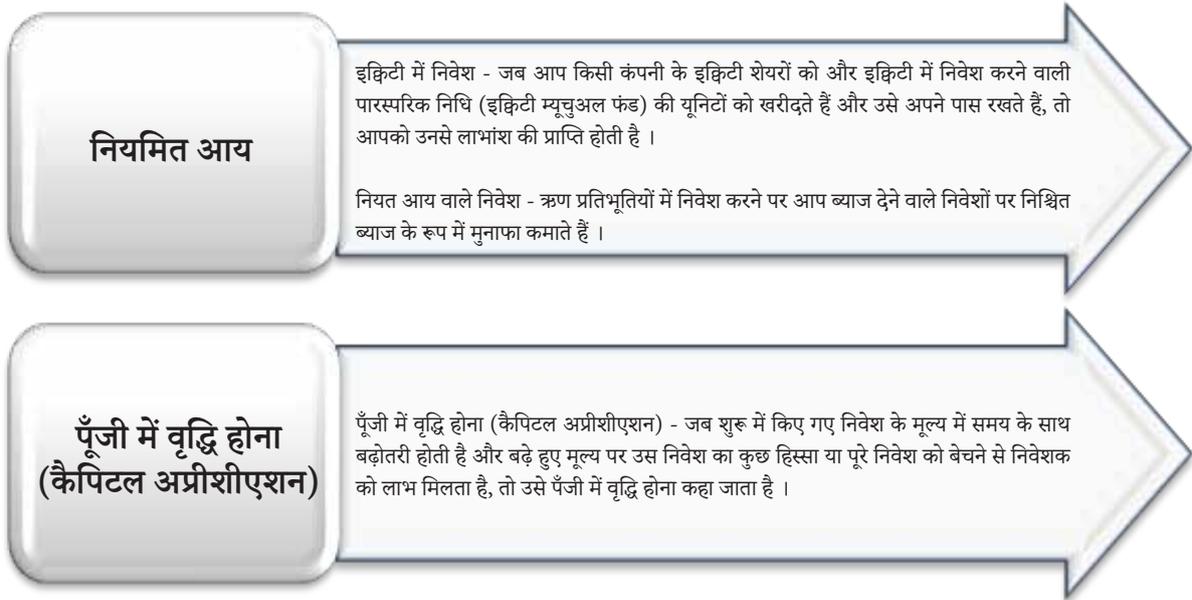
I. **सुरक्षा** : सुरक्षा से तात्पर्य है कि निवेश के लिए लगाई गई मूल धनराशि और उस पर मिलने वाला मुनाफा कितना सुरक्षित है। उदाहरण के लिए, यदि आप किसी व्यक्ति को ₹. 100/- उधार देते हैं, तो क्या वह समय पर आपके पैसे लौटा देगा ? या फिर यों कहे कि क्या आपके ₹. 100/- सुरक्षित हैं? सुरक्षा का अर्थ है कि आपके द्वारा निवेश किया गया पैसा सुरक्षित है और ऐसा बिल्कुल संभव है कि जिस तारीख को आपका पैसा लौटा दिए जाने की बात की गई हो, उस तारीख को या उससे भी पहले यदि आपको अपने पैसे की जरूरत पड़ती है, तो वह आपको लौटा दिया जाएगा।

II. **अर्थसुलभता (लिक्विडिटी)** : निवेश का दूसरा अहम पहलू है कि आप कितनी आसानी से अपने निवेश से अपना पैसा उचित मूल्य पर निकाल सकते हैं। उपरोक्त उदाहरण के अनुसार इसका अर्थ यह है कि जरूरत पड़ने पर आपका पैसा कितनी जल्दी आपको वापिस मिल जाएगा।

III. **मुनाफा (रिटर्न)** : आपको अपने निवेश पर कितना मुनाफा मिलेगा ? यह आय के रूप में भी मिल सकता है और निवेश की गई रकम के मूल्य में वृद्धि के रूप में भी, या दोनों ही रूपों में। आय का आशय निवेश पर ब्याज या लाभांश (डिविडेंड) के रूप में होने वाली आमदनी से है। मूल्य में वृद्धि होने का आशय समय के साथ निवेश के बाजार मूल्य में होने वाली बढ़ोतरी से है। उदाहरण के लिए, यदि आपके निवेश का बाजार मूल्य उस समय से अधिक है जब उसे निवेश किया गया था, तो इसे निवेश के मूल्य में वृद्धि या मुनाफा कहा जाता है। निवेश के समय जो मूल्य था, यदि बाजार मूल्य उससे कम हो जाता है, तो इसे मूल्य में ह्रास या हानि कहा जाता है।

घ. निवेश से मिलने वाला मुनाफा (रिटर्न)

निवेश से मिलने वाले मुनाफे (रिटर्न) का आशय निवेशक द्वारा उसके निवेश से हुए लाभ से है। मुनाफे दो रूपों में होते हैं, जैसा कि नीचे बताया गया है :-

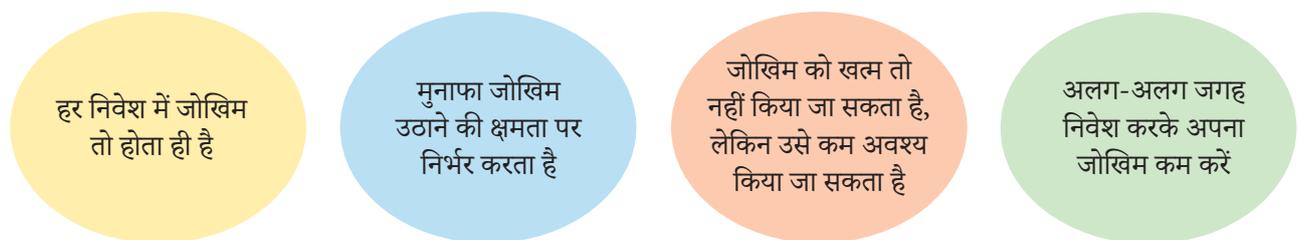

पूँजी में वृद्धि होने का उदाहरण: मान लें कि कोई निवेशक ₹.50/- प्रति शेयर की दर से किसी कंपनी के 100 शेयर कुल ₹.5,000/- में खरीदता है । जब कंपनी के शेयरों की कीमत प्रति शेयर बढ़कर ₹.65/- हो जाती है और निवेशक 100 शेयर बाजार में बेच देता है, तो उसे ₹.6,500/- प्राप्त होंगे (100 शेयर * प्रति शेयर ₹.65/-) । इस प्रकार निवेशक को शुरू में किए गए अपने निवेश से ₹.1,500/- का मुनाफा होता है । इसे ही पूँजी में वृद्धि का होना (कैपिटल अप्रीशीएशन) कहा जाता है ।

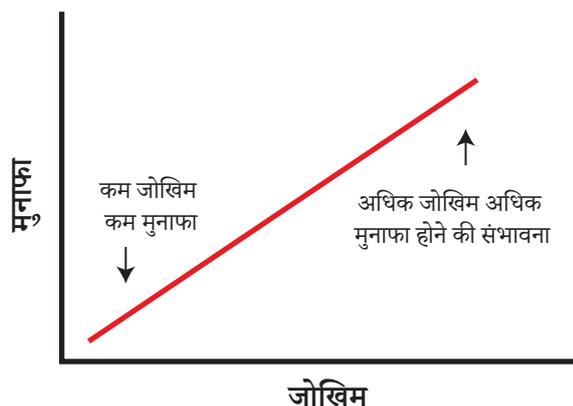
ड. जोखिम और मुनाफा क्या है ?

किसी निवेश से होने वाले अपेक्षित मुनाफे की जगह यदि हानि होने की आशंका या संभावना हो, तो उस आशंका को जोखिम कहा जाएगा । निवेशक को उसकी उम्मीद के अनुसार मुनाफा मिल पाने या न मिल पाने को लेकर जितनी अनिश्चितता होगी, जोखिम का स्तर भी उतना ही होगा ।

जोखिम बनाम मुनाफा

जोखिम और निवेश एक ही सिक्के के दो पहलू हैं । अच्छी बात यह है कि जोखिम लेने से आपको निवेश पर बेहतर मुनाफा मिलने की संभावना बनी रहती है । इसी वजह से जोखिम लेना बुरा नहीं है ।

आप जब भी किसी आस्ति (असेट क्लास) में निवेश करें, तो अपने निवेश पर नियमित रूप से नज़र रखें और बाजार में हो रही हलचल की जानकारी रखें, ताकि आप समय रहते संभल सकें ।

यह हमेशा देखते रहें कि किस-किस प्रकार का जोखिम हो सकता है और जहाँ बढ़ा-चढ़ा कर मुनाफे के वादे किए जाएँ, वहाँ पूरी सावधानी बरतें ।

अध्याय 4 - बचत संबंधी उत्पाद

इस अध्याय में, हम बचत से जुड़े उन विभिन्न उत्पादों की चर्चा करेंगे जो आम जनता के लिए उपलब्ध हैं। इनमें शामिल हैं - बैंकों द्वारा चलाई जा रही जमा स्कीमें (डिपॉजिट स्कीम्स), सरकार की जमा स्कीमें, कंपनियों द्वारा आम जनता के लिए चलाई जा रही जमा स्कीमें, आदि।

क. बैंकों में पैसा क्यों रखें ?

घर में पैसा रखने के नुकसान :

- सुरक्षित नहीं रहता - पैसे की चोरी हो सकती है या प्राकृतिक आपदाओं के कारण हम पैसे गवाँ सकते हैं।
- जमापूँजी नहीं बढ़ती - ब्याज से होने वाली आय का नुकसान।
- ऋण नहीं मिलना / कम ऋण मिलना - बैंकों में पैसे जमा रखने से आप ऋण लेने के पात्र बनते हैं।

इसीलिए घर में नकद पैसा रखने से कहीं अच्छा है उन्हें बैंकों में रखना।

ख. बैंकिंग

वाणिज्यिक बैंक विनियमित वित्तीय संस्थाएँ हैं, क्योंकि वे आम जनता के पैसे में लेनदेन करते हैं और लोगों का उन पर भरोसा होता है। भारत में वाणिज्यिक बैंकों का विनियमन भारतीय रिज़र्व बैंक द्वारा किया जाता है। बैंकों के लिए अनिवार्य है कि समय-समय पर उनका निरीक्षण किया जाए तथा उनकी लेखापरीक्षा (ऑडिट) भी की जाए और साथ ही भारतीय रिज़र्व बैंक द्वारा भी प्रत्येक वर्ष उनकी लेखापरीक्षा (ऑडिट) की जाती है।

बैंकों में पैसा जमा करना तुलनात्मक रूप से कम जोखिमभरा निवेश है।

बैंकों के यहाँ ग्राहकों की जरूरतों के अनुसार तरह-तरह की जमा स्कीमें होती

हैं। बैंक की जमा स्कीमों में निवेश करते समय मुनाफों पर ज्यादा ध्यान नहीं दिया जाता, फिर भी इसे ज्यादा पसंद इसीलिए किया जाता है क्योंकि उनमें से पैसा निकालना आसान होता है और पैसा सुरक्षित रहता है। बैंकों से मीयादी जमा (फिक्स्ड डिपॉजिट) की रकम की एवज में उस रकम के 75 से 90 % तक ऋण भी लिया जा सकता है।

केन्द्रीय सरकार की जमा बीमा स्कीम (डिपॉजिट इंश्योरेंस स्कीम) यह सुनिश्चित करती है कि सरकार द्वारा सभी जमाओं (डिपॉजिट्स) के संबंध में किसी एक बैंक में प्रति ग्राहक 5 लाख रुपये की सीमा तक का बीमा प्रदान किया जाए। इसलिए, किसी बैंक के दिवालिया घोषित हो जाने पर भी, जमाकर्ताओं को यह भरोसा रहता है कि सरकार इस संबंध में कदम उठाएगी और बैंक में उनके द्वारा जमा की गई 5 लाख रुपये तक की बचत की रकम वापस दिला देगी। इस स्कीम की पूरी जानकारी के लिए, आप समय-समय पर भारतीय रिज़र्व बैंक का वेबसाइट देख सकते हैं।

ग. खाता खोलने की प्रक्रिया -

अपने ग्राहक को जानिए (केवाईसी) संबंधी मानदंड किसी भी प्रकार का खाता खोलने के लिए, ग्राहकों को केवाईसी संबंधी मानदंडों का पालन करने संबंधी प्रक्रिया से गुजरना पड़ता है। केवाईसी का अर्थ है - "अपने ग्राहक को जानिए"। केवाईसी का उद्देश्य है बैंकों को उनके ग्राहकों को अच्छी तरह जानने और समझने में मदद करना और निवेश संबंधी जोखिम को कम करने में उनकी सहायता करना। केवाईसी के लिए बैंकों द्वारा जो दस्तावेज आमतौर पर स्वीकार किए जाते हैं, वो इस प्रकार हैं - तस्वीर, पहचान संबंधी दस्तावेज (पैन कार्ड / आधार कार्ड की प्रति, आदि), और पता संबंधी दस्तावेज (बिजली का बिल / ड्राइविंग लाइसेंस / पासपोर्ट / आधार कार्ड की प्रति, आदि)।

घ. बैंक खातों के प्रकार

बैंक जमा के प्रकार और मुख्य विशेषताएँ	
बचत बैंक खाता	<ul style="list-style-type: none"> • ब्याज दर कम होती है, हालाँकि पैसा बहुत आसानी से निकाला जा सकता है । • स्वचालित टेलर मशीन (एटीएम) के माध्यम से आसानी से पैसे के लेनदेन की सुविधा मिलती है । • बचत बैंक खाते की शेष राशि पर मिले ब्याज पर "स्रोत पर कर की कटौती" (टीडीएस) नहीं की जाती, पर जमाकर्ता को इस ब्याज पर कर देना होता है । • खाता या तो एक व्यक्ति के नाम से या फिर एक से अधिक व्यक्ति के नाम से खोला जा सकता है, संयुक्त खाते को दोनों में से किसी एक खाताधारक द्वारा या फिर दोनों खाताधारकों द्वारा संयुक्त रूप से चलाया जा सकता है । खाता नाबालिगों के नाम पर भी खोला जा सकता है, किंतु उस खाते को अभिभावकों द्वारा चलाया जा सकता है । • किसी भी आयु के नाबालिग भी अपने नैसर्गिक अभिभावक या कानूनी तौर पर नियुक्त अभिभावक के जरिए बचत बैंक खाता खुलवा सकते हैं । 10 वर्ष से अधिक आयु वाले नाबालिग तो अतिरिक्त बैंकिंग सुविधाओं (जैसे - इंटरनेट बैंकिंग, एटीएम/डेबिट कार्ड, चैक बुक की सुविधा, आदि) का भी लाभ उठा सकते हैं ।
मूल बचत बैंक जमा खाता (बीएसबीडीए)	<ul style="list-style-type: none"> • यह वित्तीय समावेशन को बढ़ावा देने के लिए शुरू किया गया । • व्यक्तियों और साथ ही साथ नाबालिगों (उनके अभिभावक के जरिए) द्वारा शून्य शेष बचत खाता (जीरो बैलेंस सेविंग्स अकाउंट) खुलवाया जा सकता है, जिसमें शुरुआत में पैसा जमा कराने की कोई आवश्यकता नहीं होती । • एक महीने में पैसे कितनी बार जमा करा सकते हैं / कितनी बार निकाल सकते हैं, इस संबंध में ज्यादा छूट मिलती है । • एटीएम कार्ड, पासबुक निःशुल्क जारी किए जाते हैं । • ऐसे खाताधारक उसी बैंक में कोई और बचत बैंक खाता नहीं खुलवा सकते ।
मीयादी जमा खाता	<ul style="list-style-type: none"> • इस खाते में बैंक के पास निर्धारित अवधि के लिए पैसे जमा रखने पड़ते हैं, जिन पर एक निश्चित दर पर ब्याज मिलता है । • यदि मीयादी जमाओं पर मिलने वाला या मिला ब्याज निर्धारित रकम से अधिक हो, तो ऐसे में उस पर "स्रोत पर कर की कटौती" की जाती है । • वरिष्ठ नागरिकों को ब्याज दर पर अतिरिक्त लाभ मिलता है । • प्रत्येक बैंक में मीयादी जमा की अवधि और उस पर मिलने वाले ब्याज की दर अलग-अलग हो सकती है ।
आवर्ती जमा खाता	<ul style="list-style-type: none"> • पहले से निर्धारित अवधि के लिए एक निश्चित रकम हर माह निश्चित तारीख पर जमा कर दी जाती है । • बचत बैंक खाते की तुलना में अधिक ब्याज मिलता है । • यदि मिलने वाला या मिला ब्याज निर्धारित रकम से अधिक हो, तो ऐसे में उस पर "स्रोत पर कर की कटौती" की जाती है । • वरिष्ठ नागरिकों को ब्याज दर पर अतिरिक्त लाभ मिलता है । • प्रत्येक बैंक में आवर्ती जमा की अवधि और उस पर मिलने वाले ब्याज की दर अलग-अलग हो सकती है ।
बैंक की विशेष मीयादी जमा स्कीम	<ul style="list-style-type: none"> • बैंकों द्वारा कर बचत स्कीम भी चलाई जाती है । • इस पर आय-कर अधिनियम, 1961 की धारा 80ग (80सी) के तहत छूट मिलती है । • यह एक प्रकार की मीयादी जमा स्कीम होती है, जिसमें से 5 वर्षों तक पैसा नहीं निकाला जा सकता । • समय से पहले पैसा निकालने / उस पर ऋण लेने की अनुमति नहीं होती ।

ड. डिजिटल बैंकिंग

आधुनिक युग में, भुगतान करना, पैसा भेजना (फंड ट्रांसफर), सामान खरीदना आदि जैसे लेनदेन डिजिटल प्लेटफॉर्म जैसे मोबाइल फोन के जरिए किए जाते हैं और ग्राहक किसी भी स्थान से लेनदेन कर सकते हैं ।

पैसा अंतरण (फंड ट्रांसफर) करने के विभिन्न डिजिटल माध्यमों से संबंधित जानकारी नीचे दी गई है:

पैसा अंतरण (फंड ट्रांसफर करने) का माध्यम और मुख्य विशेषताएँ

एनईएफटी (राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधि अंतरण)

- इसके जरिए एक बैंक खाते से किसी दूसरे बैंक खाते में पैसा भेजा जा सकता है ।
- इसके जरिए कितनी भी रकम भेजी जा सकती है ।
- लाभार्थी खाता संख्या और आईएफएससी कोड (भारतीय वित्तीय प्रणाली कूट - बैंक की प्रत्येक शाखा हेतु एक विशिष्ट कूट संख्या) का इस्तेमाल करके एक बैंक खाते से किसी दूसरे बैंक खाते में पैसा भेजा जाता है ।
- प्रत्येक बैंक का अंतरण शुल्क (ट्रांसफर चार्ज) अलग-अलग हो सकता है ।
- पैसा दिनभर में किसी भी समय भेजा जा सकता है और जो कुछ ही घंटों में लाभार्थी के खाते में पहुँच जाता है ।

आरटीजीएस (तत्काल सकल निपटान)

- इसके जरिए एक बैंक खाते से किसी दूसरे बैंक के बैंक खाते में पैसा तत्काल भेजा जा सकता है ।
- इसका इस्तेमाल ज्यादा पैसे का लेनदेन (ट्रांजेक्शन) करने के लिए किया जाता है ।
- लाभार्थी खाता संख्या और आईएफएससी कोड (भारतीय वित्तीय प्रणाली कूट - बैंक की प्रत्येक शाखा हेतु एक विशिष्ट कूट संख्या) का इस्तेमाल करके एक बैंक खाते से किसी दूसरे बैंक खाते में पैसा भेजा जाता है ।
- प्रत्येक बैंक का अंतरण शुल्क (ट्रांसफर चार्ज) अलग-अलग हो सकता है ।
- पैसा कार्य-दिवस को निर्धारित समयावधि के दौरान ही भेजा जा सकता है और जो लाभार्थी के खाते में तत्काल पहुँच जाता है ।

आईएमपीएस (तुरंत भुगतान सेवा / इमीडीयेट पेमेंट सर्विस)

- इसके जरिए एक बैंक खाते से किसी दूसरे बैंक के बैंक खाते में पैसा तत्काल भेजा जा सकता है ।
- इंटरनेट बैंकिंग के जरिए पैसा भेजने के लिए, लाभार्थी खाता संख्या और आईएफएससी कोड (भारतीय वित्तीय प्रणाली कूट - बैंक की प्रत्येक शाखा हेतु एक विशिष्ट कूट संख्या) की जरूरत होती है ।
- मोबाइल बैंकिंग के जरिए पैसा भेजने के लिए, लाभार्थी के एमएमआईडी (मोबाइल मनी आइडेंटिफायर, जो बैंक द्वारा ग्राहकों को जारी की गई 7 अंकों की एक संख्या है) की जरूरत होती है ।

यूनिफाइड पेमेंट इंटरफेस (यूपीआई)

- वीपीए (वर्चुअल पेमेंट एड्रेस) का इस्तेमाल करके किसी भी स्मार्ट फोन के जरिए पैसा भेजा जाता है ।
- इसमें 24 x 7 तत्काल पैसा भेजा जा सकता है ।
- इसके लिए ऐसा बैंकिंग ऐप डाउनलोड करना पड़ता है जिसमें यूपीआई की सुविधा हो और बैंक संबंधी ब्यौरे देकर लॉग-इन करना पड़ता है ।

** पैसा अंतरण (फंड ट्रांसफर) करने के विभिन्न माध्यमों (जैसा ऊपर उल्लेख किया गया है) के संबंध में पूरी जानकारी के लिए www.rbi.org.in और <https://www.npci.org.in> देखा जा सकता है ।

नए प्रकार के बैंक और व्यवसाय प्रतिनिधि:

- भारतीय रिज़र्व बैंक (आरबीआई) ने कुछ नए प्रकार के बैंकों और व्यवसाय प्रतिनिधियों को मान्यता दी है, जिनकी मुख्य विशेषताएँ नीचे दी हुई हैं:

शीर्षक	मुख्य विशेषताएँ
भुगतान बैंक (पेमेंट बैंक)	<ul style="list-style-type: none"> - बचत खाते / चालू खाते की सुविधाएँ प्रदान करते हैं । - मांग जमा (डिमांड डिपॉज़िट) स्वीकार कर सकते हैं किंतु आवर्ती जमा (रिकरिंग डिपॉज़िट) / मीयादी जमा (फिक्स्ड डिपॉज़िट) स्वीकार नहीं कर सकते । - एटीएम / डेबिट कार्ड जारी कर सकते हैं किंतु क्रेडिट कार्ड जारी नहीं कर सकते । - उधार / अग्रिम (एडवांस) नहीं दे सकते । - विभिन्न माध्यमों के जरिए भुगतान और प्रेषण (रेमिटेन्स) की सुविधा देते हैं ।
लघु वित्त बैंक (स्मॉल फाइनेंस बैंक)	<ul style="list-style-type: none"> - छोटी जमाएँ लेते हैं और छोटी रकम उधार देते हैं । - मुख्य तौर पर जनता के जिस वर्ग के लोगों को पैसे जमा करने की सुविधा नहीं मिलती ऐसे वर्ग के लोगों के लिए पैसा बचत करने की सुविधा प्रदान करते हैं । - छोटे कारोबारी यूनितों, सूक्ष्म और लघु उद्यमों, छोटे और सीमांत किसानों, असंगठित क्षेत्रों की एंटीटियों को छोटी रकम उधार देते हैं ।
व्यवसाय प्रतिनिधि	<ul style="list-style-type: none"> - व्यवसाय प्रतिनिधि किसी बैंक का ऐसा प्रतिनिधि होता है, जो ग्राहकों (आम तौर पर दूर-दराज के इलाकों / गावों में) के पास जाता है और उनकी बैंकिंग जरूरतों / लेनदेन के मामले में उनकी मदद करता है । - बैंक खाते खुलवाने, जमाएँ (डिपॉज़िट) लेने, पैसे भेजने (ट्रांसफर) करने, “लोन डिपॉज़िट” लेने, छोटी रकम का ऋण दिलवाने, भुगतान / फीस लेने, आदि जैसी सेवाएँ प्रदान कर सकता है ।

च. डिजिटल भुगतान - क्या करें और क्या न करें:

क्या करें	क्या न करें
अपने कंप्यूटर, लैपटॉप और मोबाइल के लिए पासवर्ड का उपयोग करें, ताकि आपकी सहमति के बिना कोई भी आपके सिस्टम का उपयोग न कर सके । अपने पासवर्ड और सुरक्षा सेटिंग्स को नियमित रूप से बदलते रहें ।	कभी भी अपने मोबाइल में मोबाइल बैंकिंग लॉग इन आईडी और पासवर्ड को सेव न करें । या तो इसे याद कर लें या किसी ऐसी जगह लिखकर रखें जो सुरक्षित हो और जहाँ तक कोई न पहुँच सके ।
हमेशा सीधे अपने बैंक की सुरक्षित इंटरनेट बैंकिंग साइट पर जाएँ । असुरक्षित वाई-फाई नेटवर्क (जैसे रेलवे स्टेशन, हवाई अड्डों, सायबर कैफे, आदि) पर इंटरनेट बैंकिंग का इस्तेमाल करने से बचें ।	कभी भी अपने हैंडसेट के मोबाइल बैंकिंग ऐप या इंटरनेट बैंकिंग अकाउंट में लॉग-इन करके अथवा पैसे संबंधी किसी लेनदेन के बीच अपने हैंडसेट को लावारिस न छोड़ें ।
अपना लेनदेन पूरा करते ही इंटरनेट बैंकिंग / मोबाइल बैंकिंग ऐप्लिकेशन से तुरंत लॉग-आउट कर लें । बिना लॉग ऑफ किए विंडो को बंद न करें ।	अपने खातों के विवरण (अकाउंट स्टेटमेंट) और किए गए लेनदेन के पुराने ब्यौरों को नज़रअंदाज न करें ।
मोबाइल बैंकिंग ऐप में जब कोई नया वर्ज़न आए / या उसे कभी अपग्रेड किया जाए, तब आप भी उसे अपडेट कर लें । अपने फोन के नवीनतम सुरक्षा प्रणालियों और सॉफ्टवेयर को अपडेट करते रहें ।	जब आप अपने पीसी या लैपटॉप का उपयोग न कर रहे हों, तो उसे लावारिस न छोड़ें और न ही किसी अजनबी पर भरोसा करके उसे इस्तेमाल करने के लिए दें ।

यदि आपको संदेह है कि आपके खाते से अनधिकृत लेनदेन हुआ है, तो इसकी सूचना तुरंत या कम से कम तीन कार्य-दिवसों के भीतर अपने बैंक को दें, ताकि आपकी शिकायत पर कार्रवाई की जा सके ।	कभी भी अविश्वसनीय और संदिग्ध स्रोतों से ऐप डाउनलोड न करें ।
--	---

छ. क्रेडिट कार्ड और डेबिट कार्ड क्या है:

क्रेडिट कार्ड कार्डधारक को कुछ समय के लिए उधार उपलब्ध कराता है – अर्थात् आपके पास तत्काल पैसा न रहने पर भी आप क्रेडिट कार्ड के माध्यम से लेनदेन कर सकते हैं ।

दूसरी तरफ डेबिट कार्ड एक ऐसा कार्ड है जो बैंक के खाताधारक को जारी किया जाता है, ताकि वह अपने खाते से एटीएम के माध्यम से पैसे निकाल सके तथा बिक्री केंद्र (पीओएस) पर भुगतान कर सके । सभी व्यापारिक प्रतिष्ठान लेनदेन में डेबिट कार्ड स्वीकार करते हैं ।

डेबिट कार्ड और क्रेडिट कार्ड, दोनों से ही एटीएम के माध्यम से नकदी निकाली जा सकती है तथा डिजिटल माध्यम से लेनदेन (ट्रांजैक्शन) किया जा सकता है ।

क्रेडिट कार्ड और डेबिट कार्ड का अंतर नीचे दिया गया है:

विवरण	क्रेडिट कार्ड	डेबिट कार्ड
पैसा कहाँ से आता है	उधार देने वाला बैंक क्रेडिट की सुविधा उपलब्ध कराता है ।	यह उसी बैंक में खुले हुए आपके अपने बचत / चालू खाते से जुड़ा होता है ।
ब्याज	यदि तय समय के भीतर बकाया राशि का भुगतान नहीं किया जाए, तो उस पर ब्याज लग जाता है ।	लागू नहीं ।
पहले लिए गए ऋण का ब्यौरा	क्रेडिट कार्ड जारी करने के लिए जरूरी ।	डेबिट कार्ड जारी करने के लिए जरूरी नहीं ।
कार्ड जारी करने वाले के साथ संबंध	कार्ड जारी करने वाले बैंक के यहाँ खाता होना जरूरी नहीं ।	कार्ड जारी करने वाले के यहाँ खाता होना जरूरी है ।

एटीएम कार्ड के माध्यम से लेनदेन करते समय निम्नलिखित बातों का ध्यान रखें

- बैंक से कार्ड मिलते ही तुरंत पिन बदल दें ।
- अपना पिन नंबर कहीं भी न लिखें । इसे याद कर लें । किसी दूसरे व्यक्ति के सामने अपना पिन नंबर न बताएँ ।
- अच्छा हो अगर आप बैंक परिसर के अंदर स्थित एटीएम का प्रयोग करें या उस एटीएम का इस्तेमाल करें जिसकी देखरेख 24 घंटे सुरक्षा गार्ड द्वारा की जा रही हो । आप अपने कार्ड का इस्तेमाल स्वयं करें । यदि खाताधारक से भिन्न किसी अन्य व्यक्ति को एटीएम कार्ड लेनदेन (ट्रांजैक्शन) करने के लिए दिया जाता है, तो इसके लिए बैंक जिम्मेदार नहीं होगा ।
- ऑनलाइन लेनदेन करने में आभासी (वर्चुअल) की-बोर्ड का प्रयोग करें ।
- लेनदेन से संबंधित एसएमएस पाने के लिए बैंक में अपना नाम दर्ज कराएँ । हालाँकि, बैंक ग्राहकों को उनके खातों से संबंधित

एसएमएस या ई-मेल भेजने के लिए कुछ शुल्क ले सकता है ।

- अपना पिन समय-समय पर अपनी सुविधानुसार बदलते रहें ।
- कार्ड गुम होने की दशा में तुरंत बैंक को सूचित करें ।
- किसी को भी कार्ड न दें और न ही इसका प्रयोग करने दें ।

ज. अनधिकृत बैंकिंग लेनदेनों के संबंध में ग्राहक की जिम्मेदारी

भारतीय रिज़र्व बैंक ने यह स्पष्ट कर दिया है कि धोखाधड़ी, बैंक की ओर से हुई लापरवाही या चूक के कारण हुए किसी अनधिकृत लेनदेन के लिए ग्राहक जिम्मेदार नहीं होगा । उसी तरह, जहाँ गलती न तो बैंक की हो और न ही ग्राहक की, बल्कि समस्या सिस्टम में कहीं पर हो, तो ऐसे में ग्राहक जिम्मेदार नहीं होगा, बशर्ते कि वह बैंक से अलर्ट प्राप्त होने के तीन दिनों के भीतर अनधिकृत या गैरकानूनी लेनदेन के संबंध में बैंक को सूचित कर दे, और ऐसी स्थिति में बैंक ग्राहक के खाते में इस प्रकार किए गए लेनदेन की राशि निर्धारित समयावधि के भीतर जमा करेगा । हालाँकि, जिन मामलों में धोखाधड़ी ग्राहक की लापरवाही के कारण हुई हो, उनमें अवैध लेनदेन की रिपोर्ट किए जाने की तारीख तक का सारा नुकसान ग्राहक द्वारा वहन किया जाएगा ।

भारतीय रिज़र्व बैंक ने यह जोर देकर कहा है कि ग्राहकों के खाते में लेनदेन होने के तुरंत बाद उन्हें बैंक द्वारा इस संबंध में एसएमएस और ई-मेल भेजा जाए । बैंकों को यह सुनिश्चित करने का भी निर्देश दिया गया है कि ये संदेश (मैसेज) ऐसे हों, जिनका प्रतिउत्तर भेजा जा सके, ताकि ग्राहक ऐसी धोखाधड़ी की जानकारी तुरंत दे सकें ।

झ. भारतीय रिज़र्व बैंक (आरबीआई)

भारतीय रिज़र्व बैंक भारत का केंद्रीय बैंक है, जिसकी स्थापना भारतीय रिज़र्व बैंक अधिनियम के प्रावधानों के अनुसार 1 अप्रैल, 1935 में की गई थी । भारतीय रिज़र्व बैंक भारत में वित्तीय स्थिरता बनाए रखने के लिए मौद्रिक नीति तय करता है और इस पर देश की मुद्रा और ऋण व्यवस्था (क्रेडिट सिस्टम) को भी विनियमित करने की जिम्मेदारी है । भारतीय रिज़र्व बैंक का मुख्य उद्देश्य भारत में वित्तीय क्षेत्र (जिनमें वाणिज्यिक बैंक, वित्तीय संस्थाएँ, गैर-बैंकिंग वित्तीय कंपनियाँ शामिल हैं) का समेकित पर्यवेक्षण (कन्सॉलिडेटेड सुपरविज़न) करना है । यह भारत की मौद्रिक नीति बनाता है, उसे लागू करवाता है और उसकी निगरानी करता है । इस केंद्रीय बैंक का उद्देश्य कीमत को स्थिर बनाए रखना है और यह सुनिश्चित करना है कि उन आर्थिक क्षेत्रों को पैसे की कमी न हो, जो उत्पादन के कार्य से जुड़े हैं । भारतीय रिज़र्व बैंक पूरी वित्तीय व्यवस्था के विनियामक और पर्यवेक्षक के रूप में कार्य करता है तथा यह भारत सरकार के बैंकर के रूप में भी कार्य करता है । भारतीय रिज़र्व बैंक सभी वाणिज्यिक बैंकों का अंतिम ऋणदाता भी है ।

ञ. शिकायत निवारण

बैंकिंग उद्योग की स्कीमों से संबंधित किसी शिकायत के निवारण की जानकारी हेतु, कृपया इस पुस्तिका का अध्याय 13 पढ़ें ।

ट. बैंकिंग उद्योग में सरकारी स्कीम

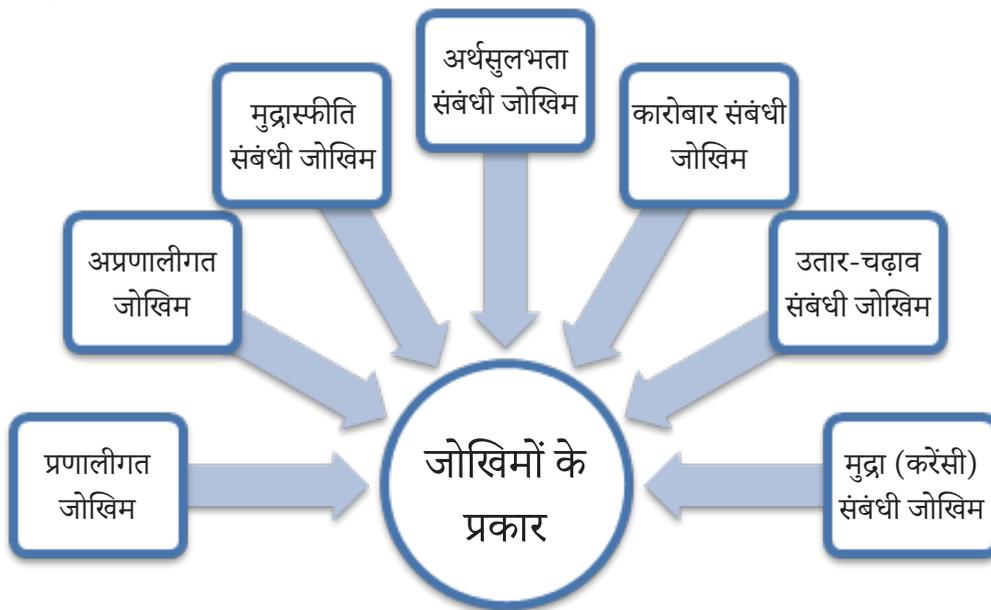
बैंकिंग उद्योग से जुड़ी सरकार की विभिन्न स्कीमों की जानकारी हेतु, कृपया इस पुस्तिका का अध्याय 9 पढ़ें ।

अध्याय 5 - प्रतिभूति बाजार (सिक्यूरिटीज़ मार्केट) में निवेश

प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) में निवेश करने से पहले, आपके लिए यह बेहतर होगा कि आप बाजार को समझ लें और निहित जोखिमों को पूरी तरह जान लें। जोखिम उठाने की अपनी क्षमता को जान लें और उसके अनुसार ही निवेश करें। आम तौर पर, आप सात प्रमुख जोखिमों के विश्लेषण के आधार पर संभावित निवेश का आकलन कर सकते हैं - बाजार संबंधी जोखिम या प्रणालीगत जोखिम, अप्रणालीगत जोखिम, मुद्रास्फीति संबंधी जोखिम, अर्थसुलभता संबंधी जोखिम, कारोबार संबंधी जोखिम, उतार-चढ़ाव संबंधी जोखिम और मुद्रा (करेंसी) संबंधी जोखिम।

जोखिमों के प्रकार

i. बाजार संबंधी जोखिम या प्रणालीगत जोखिम (सिस्टेमैटिक रिस्क):

वित्तीय बाजारों के समग्र प्रदर्शन को प्रभावित करने वाले कारकों और साथ ही समष्टि आर्थिक कारकों की वजह से भी किसी निवेशक को नुकसान हो सकता है। स्टॉक बाजार में उफान (बबल) आ जाना और उसका अकस्मात धराशायी (क्रैश) हो जाना, इस बात को साफ दर्शाता है कि बाजार में जोखिम काफी ज्यादा है।

ii. अप्रणालीगत जोखिम (अनसिस्टेमैटिक रिस्क):

अप्रणालीगत जोखिम का वर्णन किसी विशेष कंपनी या उद्योग में निहित अनिश्चितता के रूप में किया जा सकता है। अप्रणालीगत जोखिम कई प्रकार के हो सकता है जैसे किसी निवेशक द्वारा जिस कंपनी में निवेश किया गया है, उस कंपनी के प्रतिस्पर्धी द्वारा बाजार की बड़ी हिस्सेदारी हथिया लेने की क्षमता, ऐसे विनियामक बदलाव जिनसे कंपनी की बिक्री कम हो सकती है, कंपनी के प्रबंध-मंडल में बदलाव हो सकते हैं और उस कंपनी को अपने उत्पाद बाजार से वापस लेने पड़ सकते हैं।

iii. महंगाई (मुद्रास्फीति) का जोखिम:

महंगाई का जोखिम, जिसे क्रय शक्ति (खरीदने की क्षमता) संबंधी जोखिम भी कहा जाता है, का अर्थ होता है कि किसी निवेश से मिलने वाले पैसे का मूल्य भविष्य में उतना नहीं रह जाएगा जितना कि आज है, क्योंकि महंगाई की वजह से क्रय शक्ति घट जाएगी।

iv. अर्थसुलभता संबंधी जोखिम:

अर्थसुलभता संबंधी जोखिम तब होता है जब नुकसान से बचने या नुकसान को कम करने अथवा अचानक आ पड़ी पैसे की किसी

जरूरत को पूरा करने के लिए न तो तुरंत खरीद की जा सके, न ही बिक्री की जा सके और न ही निवेश की गई रकम निकाली जा सके। आप अपने निवेश में विविधता लाकर (अलग-अलग कंपनियों और क्षेत्रों में निवेश करके) इस जोखिम को काफी हद तक कम कर सकते हैं।

v. कारोबार संबंधी जोखिम:

इसका अर्थ होता है किसी भी प्रतिकूल बाजार या वित्तीय स्थिति के कारण किसी कारोबार के बंद होने का जोखिम।

vi. उतार-चढ़ाव संबंधी जोखिम:

इसका अर्थ यह होता है कि कंपनी के स्टॉक की कीमतों में उतार-चढ़ाव हो सकता है, फिर भले ही कंपनी पर कोई खतरा न हो।

vii. मुद्रा (करेंसी) संबंधी जोखिम:

मुद्रा (करेंसी) संबंधी जोखिम तब उत्पन्न होता है जब विनिमय दरों में प्रतिकूल उतार-चढ़ाव होने की वजह से पैसा खोने की संभावना पैदा हो जाती है। ऐसा होने का कारण है - एक मुद्रा (करेंसी) की तुलना में दूसरी मुद्रा (करेंसी) की कीमत में बदलाव होना और जिन निवेशकों की आस्तियाँ (असेट्स) दूसरे देशों में भी होती हैं, उन्हें ऐसा जोखिम होने का खतरा रहता है।

जोखिम को कम कैसे करें ?

निवेशक अनेक तरीकों से जोखिम को कम करने की कोशिश कर सकते हैं। आस्ति आबंटन (असेट एलोकेशन) एक ऐसी नीति है जिसके माध्यम से एक निवेशक विभिन्न क्षेत्रों और कंपनियों में निवेश करके, विविधीकरण (अलग-अलग जगह निवेश) का लाभ उठाकर जोखिम को कम कर सकता है।

पारस्परिक निधियों (म्यूचुअल फंडों) में एसआईपी के जरिए निवेश करके या समय-समय पर सीधे बाजार से छोटे-छोटे लॉट में इक्विटी खरीदकर भी उतार-चढ़ाव संबंधी जोखिम को कम किया जा सकता है। किसी कंपनी की बुनियादी बातों की अच्छी समझ कंपनी की स्थिति के बारे में उचित निर्णय लेने में मददगार होती है। बेशक, निवेशकों को प्रतिभूति बाजार (सिक्यूरिटीज़) में निवेश करने से संबंधित अफवाहों और अनचाहे संदेशों को नजरअंदाज करना चाहिए।

प्रतिभूतियों जैसे शेयरों, पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की यूनितों, व्युत्पन्नियों (डेरिवेटिव्स), बॉण्ड आदि का विनियमन, भारतीय प्रतिभूति और विनिमय बोर्ड (सेबी) के दायरे में आता है।

प्रतिभूति बाजार में निवेश प्राथमिक बाजार के साथ-साथ द्वितीयक बाजार के माध्यम से भी किया जाता है। प्राथमिक बाजार और द्वितीयक बाजार में यह फर्क है कि प्राथमिक बाजार में, निवेशकों को सीधे कंपनी द्वारा प्रतिभूतियाँ आबंटित की जाती हैं, जबकि द्वितीयक बाजार में निवेशक अपने स्टॉक दलाल (ब्रोकर) के माध्यम से मौजूदा निवेशकों से प्रतिभूतियाँ खरीदते हैं। प्रतिभूति बाजार में निवेश पर कर संबंधी प्रावधान लागू होते हैं, और इस प्रकार अल्पावधिक तथा दीर्घावधिक पूँजीगत लाभ और साथ ही लाभांश (डिविडेंड) के भुगतान पर भी कर संबंधी प्रावधान लागू होते हैं।

प्रतिभूतियों में निवेश करने से पहले क्या-क्या चाहिए ?

इक्विटी शेयरों में निवेश करने के लिए, निवेशक के पास तीन खाते होने चाहिए, अर्थात्

बचत खाता - किसी वाणिज्यिक बैंक के यहाँ बचत बैंक खाता

ट्रेडिंग खाता - स्टॉक एक्सचेंज पर प्रतिभूतियों को खरीदने या बेचने के लिए एक मान्यताप्राप्त स्टॉक एक्सचेंज के स्टॉक दलाल (ब्रोकर) (सेबी से रजिस्ट्रीकृत) के पास एक ट्रेडिंग खाता

डीमैट खाता - गैर-कागज़ी रूप (डीमैटीरियलाइज़्ड) में / इलेक्ट्रॉनिक रूप में प्रतिभूतियों को रखने के लिए निक्षेपागार (डिपॉजिटरी) के निक्षेपागार सहभागी (डिपॉजिटरी पार्टिसिपेंट / डीपी) (सेबी से रजिस्ट्रीकृत) के पास डीमैट खाता।

डीमैट खाता किसी भी निक्षेपागार के निक्षेपागार सहभागी के पास खोला जा सकता है। नेशनल सिक्यूरिटीज़ डिपॉजिटरी लिमिटेड (एनएसडीएल) और सेंट्रल डिपॉजिटरी सर्विसेज लिमिटेड (सीडीएसएल) सेबी से रजिस्ट्रीकृत दो निक्षेपागार हैं।

सेबी से रजिस्ट्रीकृत स्टॉक दलालों और निक्षेपागार सहभागियों की सूची सेबी की आधिकारिक वेबसाइट (www.sebi.gov.in) या संबंधित स्टॉक एक्सचेंजों और निक्षेपागार की वेबसाइटों से प्राप्त की जा सकती है।

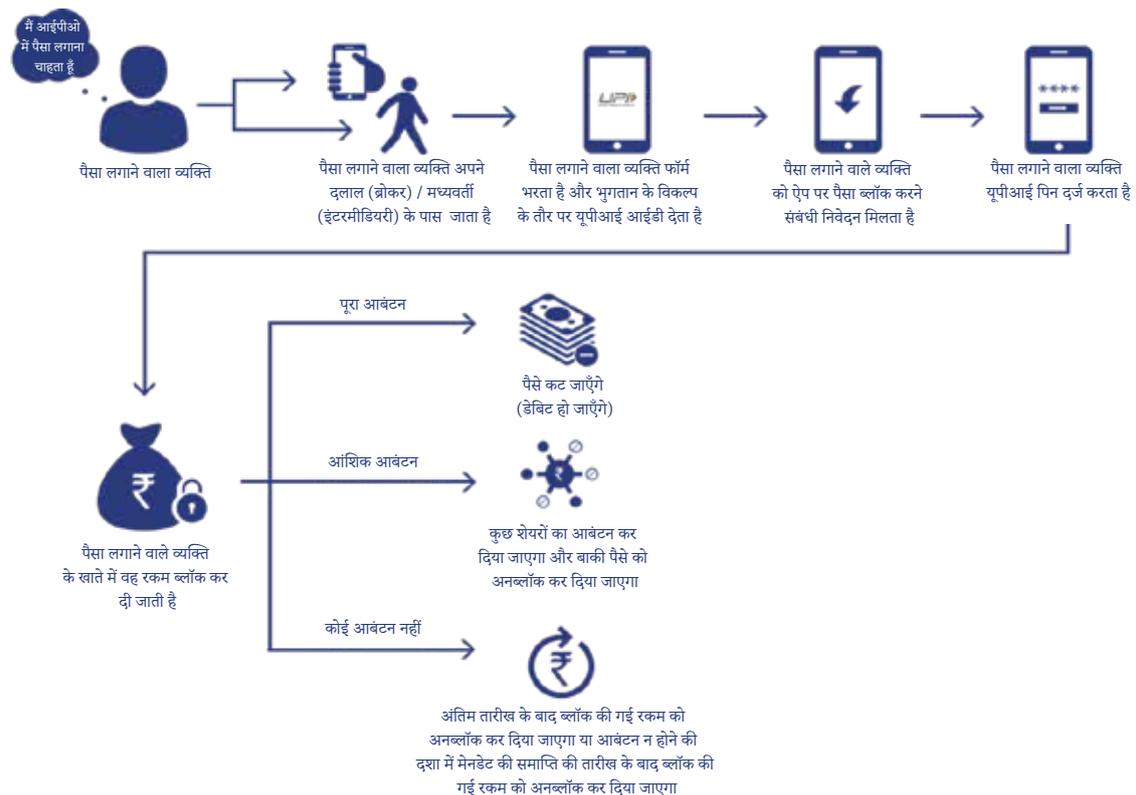
प्राथमिक बाजार

जब कोई कंपनी सार्वजनिक रूप से पहली बार नए शेयर या बॉण्ड लाती है, तो वह ऐसा प्राथमिक बाजार में करती है। कई मामलों में, यह आरंभिक सार्वजनिक प्रस्ताव (आईपीओ) होता है। सेबी शेयरों के अभिदान (सब्सक्रिप्शन) के लिए जनता को जारी किए गए प्रॉस्पेक्टस की जाँच-पड़ताल करता है, ताकि यह देखा जा सके कि उसमें सेबी के विनियमों में दी हुई अपेक्षाओं को पूरा किया गया है या नहीं। प्राथमिक बाजार के माध्यम से प्रतिभूतियों को निर्गमित (इश्यू) करने वाली कंपनियाँ मर्चेन्ट बैंकरों को नियुक्त करती हैं, जो कंपनी की ओर से प्रॉस्पेक्टस तैयार करते हैं और शेयरों के निर्गम (इश्यू) से संबंधित अनुपालन सुनिश्चित करते हैं जैसे आबंटन प्रक्रिया को अंतिम रूप देना, स्टॉक एक्सचेंजों में शेयरों की सूचीबद्धता आदि।

शेयरों के लिए निरुद्ध रकम से समर्थित आवेदन (एसबीए)

अब निवेशक एसबीए के माध्यम से शेयरों के लिए आवेदन कर सकता है। एसबीए का अर्थ है "निरुद्ध रकम से समर्थित आवेदन"। 1 मई, 2010 से सार्वजनिक निर्गमों में सभी निवेशक एसबीए के माध्यम से आवेदन कर सकते हैं। एसबीए किसी निवेशक द्वारा किसी निर्गम में अभिदान के लिए किया गया आवेदन है जिसमें बैंक को यह प्राधिकार दिया जाता है कि वह उनके बैंक खाते में पड़ी आवेदन राशि को निरुद्ध कर दे। निरुद्ध रकम पर ब्याज मिलता रहेगा। यदि कोई निवेशक एसबीए के माध्यम से आवेदन कर रहा है, तो उसकी आवेदन राशि बैंक खाते से तभी निकाली (डेबिट की) जाएगी, जब आबंटन के आधार को अंतिम रूप दिए जाने के बाद आबंटन के लिए उसके आवेदन को चुना गया हो। निवेशक को धन-वापसी (रिफंड) के बारे में परेशान होने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि प्रतिभूतियों (सिक्युरिटीज़) के आबंटन (अलॉटमेंट) के लिए जरूरी राशि उसके बैंक खाते से काट ली जाती है और यदि निवेशकों को प्रतिभूतियों (सिक्युरिटीज़) का आबंटन नहीं किया जाता, तो बैंक खाते में पड़ी रकम को अनब्लॉक कर दिया जाता है और निवेशक उसका इस्तेमाल कर सकता है।

अस्बा में यूनोफाइंड पेमेंट इंटरफेस (यूपीआई) हाल ही में, अस्बा के माध्यम से भुगतान करने के संबंध में एक नई सुविधा के तौर पर यूनोफाइंड पेमेंट इंटरफेस (यूपीआई) का इस्तेमाल करने की सुविधा भी दे दी गई। इस सुविधा का इस्तेमाल सार्वजनिक निर्गम (पब्लिक इश्यू) की प्रक्रिया में पैसा (फंड्स) ब्लॉक करने और भुगतान करने के लिए किया जा सकता है। इस सुविधा का इस्तेमाल करने के लिए निवेशकों को यूपीआई की सुविधा वाले किसी भी मोबाइल ऐप्लिकेशन पर यूपीआई आईडी बनानी होगी और पिन बनाना होगा। यूपीआई के इस्तेमाल से सार्वजनिक निर्गम (पब्लिक इश्यू) की प्रक्रिया और सुविधाजनक तथा सहज बन जाएगी, और इतना ही नहीं इससे सूचीबद्धता (लिस्टिंग) में लगने वाला समय भी कम हो जाएगा।

द्वितीयक बाजार

द्वितीयक बाजार वह बाजार है जहाँ कंपनी द्वारा प्राथमिक बाजार में स्टॉक और बॉण्ड निर्गमित किए जाने के बाद, प्रतिभूतियों में व्यापार (ट्रेडिंग) किया जाता है। शेयर स्टॉक एक्सचेंजों में सूचीबद्ध होते हैं और वहीं पर उनकी ट्रेडिंग की जाती है इस प्रकार स्टॉक एक्सचेंज द्वितीयक बाजार में शेयरों की खरीद और बिक्री की सुविधा प्रदान करते हैं। भारत में सेबी से मान्यता प्राप्त प्रमुख स्टॉक एक्सचेंज हैं - बंबई स्टॉक एक्सचेंज (बीएसई) और नेशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया (एनएसई)।

कोई भी व्यक्ति द्वितीयक बाजार के माध्यम से प्रतिभूतियों को खरीद सकता है बशर्ते कि वह व्यक्ति ऐसी कीमत देने के लिए तैयार हो, जिस पर प्रतिभूतियों में व्यापार हो रहा है। प्रतिभूति बाजार में निवेश करने से पहले आपको कंपनी की पृष्ठभूमि, भविष्य की संभावनाओं और कंपनी की वित्तीय सुदृढ़ता के बारे में जाँच-पड़ताल कर लेनी चाहिए।

एक बार जब आप किसी स्टॉक दलाल के यहाँ खाता खोलते हैं, तो आप मान्यताप्राप्त स्टॉक एक्सचेंज (जहाँ शेयर सूचीबद्ध होते हैं और उनका व्यापार (ट्रेडिंग) किया जाता है) के स्टॉक दलाल (ब्रोकर) के माध्यम से किसी कंपनी के शेयरों को खरीद या बेच सकते हैं। आप दलाल (ब्रोकर) के वेबसाइट, दलाल (ब्रोकर) की मोबाइल ट्रेडिंग ऐप के माध्यम से ऑन-लाइन ट्रेडिंग खाते का प्रयोग करके, कॉल एंड ट्रेड सुविधा के माध्यम से या दलाल (ब्रोकर) के ऑफिस में जाकर प्रतिभूतियों को खरीदने या बेचने का ऑर्डर डाल सकते हैं।

अपने ग्राहक को जानिये (केवाईसी)

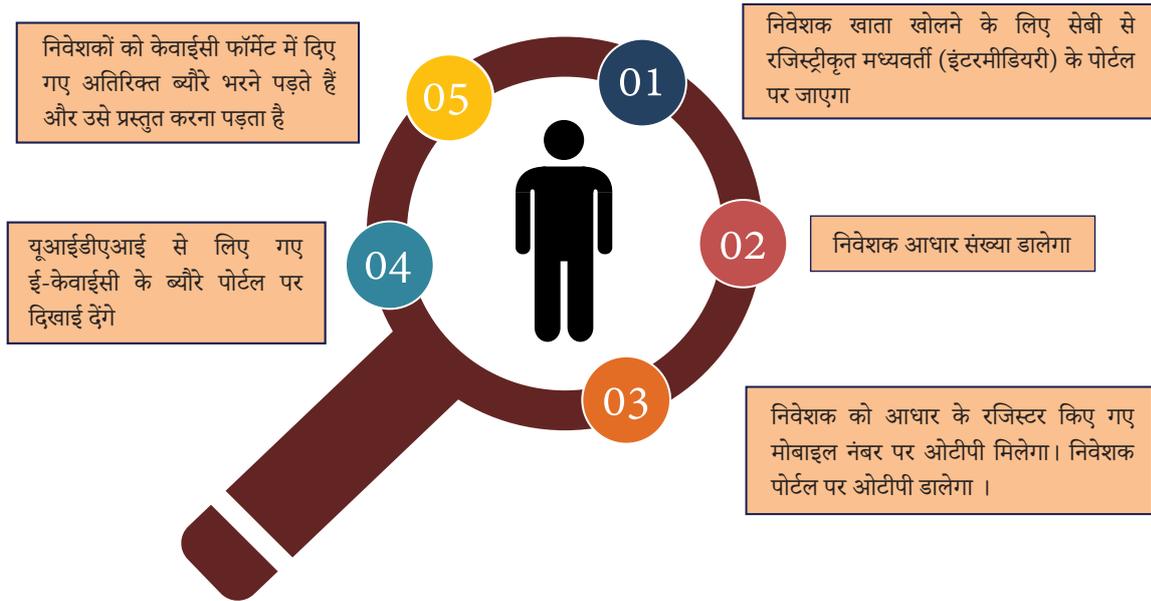
निक्षेपागार सहभागी (डिपॉज़िटरी पार्टिसिपेन्ट) / दलाल (ब्रोकर) के यहाँ डीमैट तथा ट्रेडिंग खाता खुलवाने के लिए निवेशक को संबंधित निक्षेपागार सहभागी (डिपॉज़िटरी पार्टिसिपेन्ट) / दलाल के यहाँ अपने ग्राहक को जानिए (केवाईसी) की प्रक्रिया पूरी करनी होती है। केवाईसी करना धन-शोधन निवारण अधिनियम, 2002 (प्रीवेन्शन ऑफ मनी लॉण्ड्रिंग एक्ट, 2002) और उसके तहत बनाए गए नियमों के तहत अनिवार्य है। निवेशक को पहचान के सबूत और पते के सबूत के

तौर पर कानूनी तौर पर मान्य दस्तावेज [जैसे – पैन कार्ड / विशिष्ट पहचान-पत्र (यूआईडी) (आधार) / पासपोर्ट / मतदाता पहचान-पत्र / ड्राइविंग लाइसेंस, आदि] प्रस्तुत करने होते हैं। केवाईसी की प्रक्रिया आधार पर आधारित ई-केवाईसी की व्यवस्था के जरिए ऑनलाइन पूरी की जा सकती है अथवा मध्यवर्ती (इंटरमीडियरी) के रजिस्ट्रीकृत (रजिस्टर्ड) पते पर जाकर या दस्तावेज भिजवाकर ऑफलाइन पूरी की जा सकती है।

केवाईसी अपने ग्राहक को जानिए

प्रतिभूति बाजार (सिक्यूरिटीज़ मार्केट) में लेनदेन करते समय एक बार केवाईसी करवाना पड़ता है। एक बार जब सेबी से रजिस्ट्रीकृत मध्यवर्ती [दलाल (ब्रोकर), डीपी, म्यूचुअल फंड] के जरिए केवाईसी करवा लिया जाता है, तो निवेशक को दूसरे मध्यवर्ती (इंटरमीडियरी) के पास दोबारा से वही प्रक्रिया दोहराने की जरूरत नहीं होती।

ऑन-लाइन पोर्टल पर आधारित निवेशक (निवासी) की ई-केवाईसी की प्रक्रिया

एकबार जब आप स्टॉक दलाल के यहाँ खाता खुलवा लेते हैं, तो आप उस मान्यताप्राप्त स्टॉक एक्सचेंज के स्टॉक दलाल (ब्रोकर) के जरिए किसी कंपनी के शेयर खरीद या बेच सकते हैं, जहाँ वे शेयर सूचीबद्ध (लिस्टिड) हों और जहाँ उनमें सौदेबाजी (ट्रेडिंग) हो रही हो। आप अपने दलाल के जरिए प्रतिभूतियाँ (सिक्यूरिटीज़) खरीदने या बेचने के लिए सौदे (ऑर्डर) डाल सकते हैं, जिसके लिए आप दलाल की वेबसाइट पर जाकर ऑनलाइन ट्रेडिंग खाते का इस्तेमाल कर सकते हैं, दलाल के मोबाइल ट्रेडिंग ऐप का इस्तेमाल कर सकते हैं, फोन पर कॉल एवं ट्रेड की सुविधा का इस्तेमाल कर सकते हैं या उनके कार्यालय में जा सकते हैं।

ऑर्डर डालने के तरीके:

सचेतक:

हमेशा भारतीय प्रतिभूति और विनिमय बोर्ड (सेबी) से रजिस्ट्रीकृत स्टॉक दलाल (ब्रोकर) के माध्यम से ही शेयर खरीदें या बेचें।

व्यापार (ट्रेडिंग) के दिन और व्यापार (ट्रेडिंग) एवं निपटान चक्र

स्टॉक एक्सचेंज में व्यापार (ट्रेडिंग) पूरे सप्ताह होता है (शनिवार और रविवार तथा स्टॉक एक्सचेंज द्वारा पहले ही घोषित किए गए अवकाश के दिनों को छोड़कर) ।

शेयरों की खरीद के मामले में, निवेशकों को संबद्ध निपटान की पे-इन तारीख से पहले अपने स्टॉक दलाल (ब्रोकर) के बैंक खाते में भुगतान करना होता है । निवेशक द्वारा भुगतान किए जाने के बाद, दलाल पे-आउट तारीख के बाद निवेशक के डीमैट खाते में शेयरों को जमा (क्रेडिट) करता है ।

इसी तरह, शेयरों की बिक्री के मामले में, निवेशकों को संबद्ध निपटान की पे-इन तारीख से पहले अपने दलाल (ब्रोकर) के डीमैट खाते में शेयरों की सुपुर्दगी (डिलीवरी) करनी होती है । जब निवेशक द्वारा शेयरों की सुपुर्दगी (डिलीवरी) कर दी जाती है, तब दलाल पे-आउट तारीख के बाद निवेशक के बैंक खाते में राशि जमा करता है ।

पे-इन डे और पे-आउट डे क्या होता है?

पे-इन डे वह दिन होता है जब दलाल स्टॉक एक्सचेंज में पैसों का भुगतान (शेयरों की खरीद के मामले में) या प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) की सुपुर्दगी (डिलीवरी) (शेयरों की बिक्री के मामले में) करते हैं । पे-आउट डे वह दिन होता है जब स्टॉक एक्सचेंज दलाल (ब्रोकर) को पैसों का भुगतान (शेयरों की बिक्री के मामले में) या प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) की सुपुर्दगी (डिलीवरी) (शेयरों की खरीद के मामले में) करता है । 1 अप्रैल, 2003 से निपटान चक्र टी+2 आवर्ती (रोलिंग) निपटान आधार पर है (जहाँ टी का अर्थ व्यापार का दिन है) । उदाहरण के लिए, सोमवार को निष्पादित किए जाने वाले व्यापार (ट्रेड) का निपटान आमतौर पर अगले बुधवार (व्यापार के दिन के बाद दूसरे कार्य-दिवस) को किया जाता है । पैसों और प्रतिभूतियों के पे-इन और पे-आउट टी+2 दिन पर किए जाते हैं ।

एक्सचेंज यह सुनिश्चित करते हैं कि दलाल (ब्रोकर) ग्राहकों के खातों में पैसों और प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) को पे-आउट के 24 घंटों के भीतर जमा कर दें ।

मार्जिन और प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) को गिरवी रखना / दोबारा गिरवी रखना

जब कोई निवेशक कोई स्टॉक खरीदता है, तब उसके पास दो विकल्प होते हैं, अर्थात्

- पहले ही स्टॉक की पूरी कीमत अदा कर देना, जिसे अर्ली पे-इन कहा जाता है या फिर
- केवल स्टॉक की कीमत का कुछ प्रतिशत अदा करना और दलाल से शेष पैसा लगाने के लिए उधार लेना । स्टॉक की कीमत का जो हिस्सा निवेशक द्वारा पहले अदा किया जाता है उसे मार्जिन कहते हैं । शेष रकम का भुगतान पे-आउट की निर्धारित समय-सीमा में किया जा सकता है ।

इसी प्रकार, जब कोई निवेशक अपने स्टॉक बेचना चाहता है, तब उसके पास यह विकल्प होता है कि वह या तो जो शेयर बेचने हों वे शेयर जमा करा दे या फिर पहले कोई मार्जिन की रकम जमा करा दे । मार्जिन या तो नकदी के रूप में हो सकता है या फिर नकदी के समतुल्य [अर्थात् मीयादी जमा, बैंक गारंटी, डीमैट रूप में प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़), म्यूचुअल फंड की यूनिटों, सरकारी प्रतिभूतियों और खजाना बिलों (ट्रेज़री बिल्स)] के रूप में ।

मार्जिन प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) के रूप में [केवल दलाल के पक्ष में प्रतिभूतियाँ (सिक्यूरिटीज़) गिरवी रखकर] दी जा सकती है । अपनी संपत्ति को किसी ऋण की जमानत के तौर पर रखना गिरवी रखना कहलाता है । स्टॉक दलाल जमानत के तौर पर प्रतिभूतियाँ (यानि कि शेयर) केवल तभी स्वीकार कर सकते हैं जब ग्राहक के डीमैट खाते में पड़ी प्रतिभूतियाँ (सिक्यूरिटीज़) मार्जिन के तौर पर गिरवी रखी जाएँ । निवेशक (ग्राहक) के लिए यह जरूरी है कि वह प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) को मार्जिन हेतु गिरवी पर रखने के लिए निदेश दे । यह निदेश या तो कागज़ी रूप में या फिर इलेक्ट्रॉनिक रूप में “स्पीड-ई” (एनएसडीएल के लिए) “ईज़ीएस्ट” (सीडीएसएल के लिए) दिया जा सकता है ।

संविदा (कॉन्ट्रैक्ट) नोट

स्टॉक दलाल (ब्रोकर) के द्वारा किए गए व्यापार का सबूत होता है, जो निवेशक को दिया जाता है। यह एक कानूनी दस्तावेज होता है जिसमें लेनदेन का विवरण होता है जैसे खरीदी गई / बेची गई प्रतिभूतियों के विवरण, व्यापार (ट्रेड) किस कीमत पर किया गया, व्यापार का समय, दलाली (ब्रोकरेज) आदि। संविदा नोट कागजी रूप में या इलेक्ट्रॉनिक रूप में जारी किया जा सकता है। यदि निवेशक इलेक्ट्रॉनिक संविदा नोट का विकल्प चुनता है, तो निवेशक के ई-मेल के विवरण के साथ-साथ स्टॉक दलाल (ब्रोकर) को एक विशेष प्राधिकार दिया जाना होता है। ऐसे इलेक्ट्रॉनिक संविदा नोट डिजिटल रूप से हस्ताक्षरित, एन्क्रिप्टिड होंगे और इनमें किसी प्रकार की छेड़छाड़ की गुंजाइश नहीं होगी।

मूल सेवायुक्त डीमैट खाता (बीएसडीए)

सेबी वित्तीय समावेशन (फाइनेंशियल इनक्लूशन) को बढ़ावा देने के उद्देश्य से डीमैट खाते खोलने को प्रोत्साहित करता है। छोटे व्यक्तिगत निवेशकों के लिए डीमैट खातों में प्रतिभूतियाँ (सिक्यूरिटीज) रखने से संबंधित खर्चे कम करने के लिए, सेबी ने निवेशकों हेतु मूल सेवायुक्त डीमैट खाते (बीएसडीए) की सुविधा मुहैया कराई है।

बीएसडीए

का अर्थ है

मूल सेवायुक्त डीमैट खाता

बीएसडीए के फायदे

- शून्य / कम वार्षिक रखरखाव शुल्क (एएमसी) - या तो न लगना या कम लगना

बीएसडीए में रखी गई ऋण प्रतिभूतियों (डैट सिक्यूरिटीज़) का मूल्य	बीएसडीए में रखी गई इक्विटी का मूल्य	वार्षिक रखरखाव प्रभार (एएमसी)
₹. 1,00,000 तक	₹. 50,000 तक	शून्य
₹. 1,00,001 से 2,00,000 तक	₹. 50,001 से 2,00,000 तक	अधिकतम एएमसी – ₹. 100
₹. 2,00,000 से ज्यादा	₹. 2,00,000 से ज्यादा	उतने ही शुल्क जितने नियमित डीमैट खातों पर लागू होते हैं

वार्षिक रखरखाव शुल्क (एएमसी)

ये प्रभार ऐसे प्रभार होते हैं, जो निक्षेपागार सहभागियों (डिपॉज़िटरी पार्टिसिपेंट्स) द्वारा हिताधिकारी स्वामियों (बेनिफिशियरी ओनर्स) [खाता धारकों] के डीमैट खातों का रखरखाव करने के लिए, उनके डीमैट खाते में रखी प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) आदि के मूल्य के अनुसार, लिए जाते हैं।

- नियमित रूप से दिए जाने वाले डीमैट खाते के ट्रांजेक्शन और होल्डिंग स्टेटमेंट बिना किसी शुल्क के दिए जाते हैं।
- बिलिंग साइकल के दौरान 2 कागजी विवरण बिना किसी शुल्क के दिए जाते हैं।
- खाता खोलने के समय कम से कम 2 डिलीवरी इंस्ट्रक्शन स्लिप दी जाएंगी।

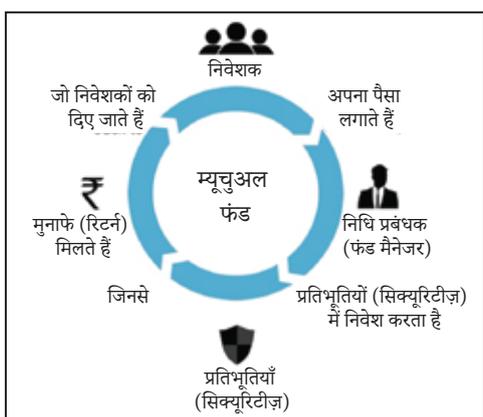
पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड)

पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) कई निवेशकों से पैसे इकट्ठे करती है और उन्हें शेयरों (स्टॉक), बॉण्डों, अल्पावधि मुद्रा बाजार की लिखतों (मनी-मार्केट इंस्ट्रुमेंट्स), अन्य प्रतिभूतियों या आस्तियों में निवेश करती है अथवा इनमें से कुछ को मिलाजुलाकर निवेश करती है। सभी पारस्परिक निधियों (म्यूचुअल फंड) के लिए सेबी से रजिस्ट्रीकरण प्राप्त करना अनिवार्य है, उसके बाद ही वे कोई

भी स्कीम शुरू कर सकते हैं ।

पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की मुख्य विशेषताएँ इस प्रकार हैं:

- **पेशेवर ढंग से प्रबंधन** - पैसों का निवेश निधि प्रबंधकों के जरिये किया जाता है, जिन्हें निवेश के क्षेत्र में विशेषज्ञता प्राप्त होती है।
- **विविधीकरण** - विविधीकरण एक निवेश नीति है जिसका सरल शब्दों में अर्थ होता है - आपके पैसे को थोड़ा-थोड़ा करके कई निवेश विकल्पों में लगाना जैसे पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की विभिन्न योजनाओं में निवेश करना और कई कंपनियों के शेयर खरीदना।
- **किफायती** - पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) एक बार में ही बड़ी मात्रा में प्रतिभूतियों की खरीद करती है और बेचती है। ऐसा करने से इसकी लेनदेन संबंधी लागत किसी व्यक्ति द्वारा ऐसे लेनदेन की लागत की अपेक्षा काफी कम हो जाती है।
- **अर्थसुलभता (लिक्विडिटी)** - आम शेयरों की तरह, पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की यूनिटों को बाजार में बेचकर या उनका मोचन (रिडेंप्शन) करवाकर पैसे प्राप्त किए जा सकते हैं।
- **सरल** - पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की यूनिटों को खरीदना आसान है और इसके लिए न्यूनतम निवेश राशि काफी कम रखी गई है।
- **कर लाभ** - पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की विभिन्न श्रेणियाँ अलग-अलग कराधान के अधीन आती हैं। आपके लिए यह जरूरी है कि इसमें निवेश करने से पहले आप पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) से जुड़े कर लाभ आदि समझ लें।

पारस्परिक निधियों (म्यूचुअल फंड) को उनकी स्कीम के उद्देश्यों के आधार पर विभिन्न श्रेणियों में वर्गीकृत किया जाता है। स्कीमें विभिन्न प्रकार के निवेशकों, जोखिम न उठाने वाले निवेशकों (ऐसे रूढ़िवादी निवेशक जो अधिक जोखिम नहीं उठाना चाहते), उदारवादी निवेशकों (थोड़ा जोखिम उठाने वाले निवेशक) और अति महत्वाकांक्षी निवेशकों (जो निवेशक ज्यादा मुनाफा पाने के लिए जोखिम लेने को तैयार हैं) की जरूरतों को ध्यान में रखकर बनाई जाती है।

पारस्परिक निधियों (म्यूचुअल फंड) का वर्गीकरण:

पारस्परिक निधियों की स्कीमों को मुख्य रूप से पाँच वर्गों में बाँटा गया है, जो इस प्रकार हैं:

इक्विटी स्कीम
पारस्परिक निधियाँ जो मुख्य रूप से शेयरों में निवेश करती हैं

डैट स्कीम
पारस्परिक निधियाँ जो मुख्य रूप से नियत आय वाली प्रतिभूतियों जैसे बॉण्ड और खजाना (ट्रेजरी) बिलों में निवेश करती हैं

हाइब्रिड स्कीम
पारस्परिक निधियाँ जो दो या दो से अधिक आस्ति वर्गों में निवेश करती हैं

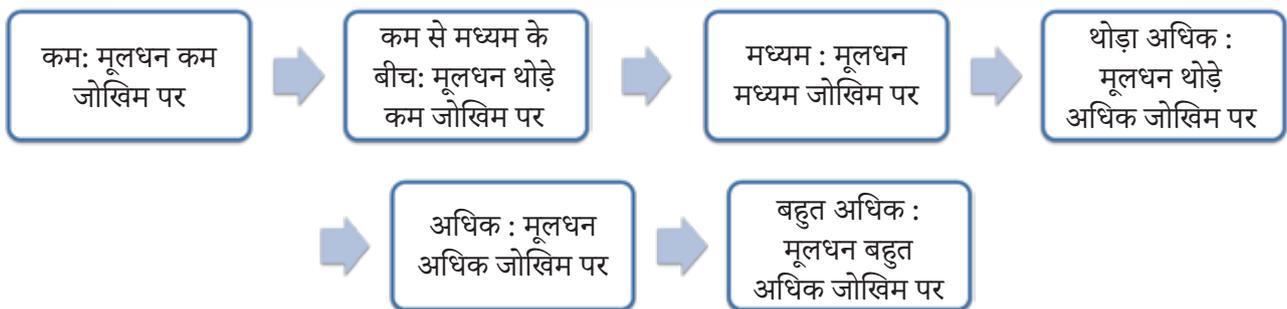
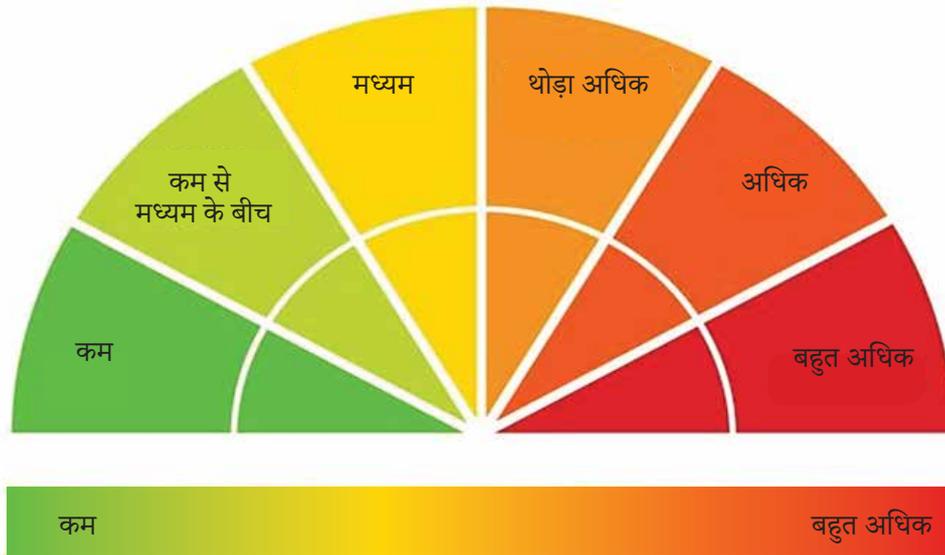
सॉल्यूशन ऑरिएंटेड स्कीम
पारस्परिक निधि की स्कीमें जो व्यक्तियों के लक्ष्यों के अनुसार अपना निवेश करती हैं जैसे सेवानिवृत्ति और बच्चों की शिक्षा संबंधी योजना आदि

अन्य स्कीम

पारस्परिक निधियों (म्यूचुअल फंड) के उत्पादों का वर्गीकरण (की प्रोडक्ट लेबलिंग):

सेबी के दिशानिर्देशों के अनुसार, पारस्परिक निधियों को निहित जोखिम के स्तर के अनुसार विभिन्न वर्गों में बांटा जाना चाहिए और उसे "रिस्कोमीटर" नामक चित्र के जरिए प्रदर्शित किया जाना चाहिए । विभिन्न प्रकार के उत्पाद-वर्ग और रिस्कोमीटर नीचे दिए गए हैं:

रिस्कोमीटर

सिस्टेमेटिक इन्वेस्टमेंट प्लान (एसआईपी) क्या होता है ?

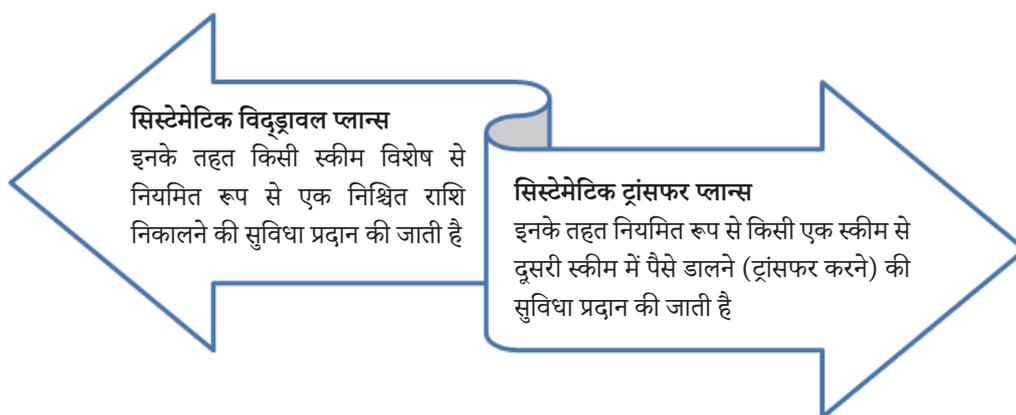
सिस्टेमेटिक इन्वेस्टमेंट प्लान (एसआईपी) निवेशक को पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की स्कीम में नियमित रूप से एक निश्चित राशि लगाने का अवसर प्रदान करता है । इसके माध्यम से आप भविष्य में अपने पैसों में और वृद्धि करने के उद्देश्य से नियमित अंतरालों (साप्ताहिक, मासिक और तिमाही) पर एक निश्चित रकम निवेश कर सकते हैं । एसआईपी के जरिए निवेश करने से बचत करने की आदत पड़ती है । सही समय पर बाजार में निवेश करने की कोशिश करने की बजाय, निवेशक नियमित रूप से निवेश करके, निवेश-लागत औसत कारक का लाभ उठा सकता है । चूंकि विभिन्न बाजार स्थितियों के दौरान निवेश किया जाता है, इसलिए निवेशक को बाजार में आ रहे उतार-चढ़ावों से लाभ मिलता है, क्योंकि जब बाजार में नरमी आती है तो निवेशक को उसी निधि (फंड) की अधिक यूनिट मिलती हैं और जब कीमतों में तेजी आती है तो निवेशक को उसी निधि (फंड) की कम यूनिट मिलती हैं ।

निवेशक हर महीने या तिमाही में एक बार पहले से ही निर्धारित की गई निश्चित राशि का निवेश कर सकता है और यह राशि कम से कम 500 रुपये हो सकती है, जिसका भुगतान ग्राहक की सुविधा के अनुसार उत्तर दिनांकित (पोस्ट-डेटिड) चेक के माध्यम से, स्टैंडिंग इंस्ट्रक्शन (एसआई) सुविधा के माध्यम से या ईसीएस (इलेक्ट्रॉनिक समशोधन सेवा) सुविधा के माध्यम से किया जा सकता है । निवेशकों को एक आवेदन फॉर्म और एसआईपी अनुदेश (मैनडेट) फॉर्म भरना होगा, जिस पर उन्हें एसआईपी तारीख के लिए अपनी पसंद बतानी होगी (यह बताना होगा कि पहले से ही निर्धारित की गई राशि का निवेश कब किया जाएगा) । बाद के एसआईपी या तो स्थायी अनुदेश के माध्यम से, इलेक्ट्रॉनिक क्लियरिंग सर्विस के माध्यम से अपने-आप कटते रहेंगे (ऑटो-डेबिट होते रहेंगे) या फिर उनके लिए उत्तर दिनांकित (पोस्ट-डेटिड) चेक दिए जा सकते हैं ।

एसआईपी के फायदे

निवेशकों के लिए निवेश की प्रक्रिया को और अधिक सरल बनाने के लिए, म्यूचुअल फंड निवेशकों को ये विकल्प भी देते हैं:

कमोडिटी व्युत्पन्नी बाजार

कमोडिटी क्या हैं ?

कमोडिटी ऐसी वस्तुएं हैं जिनका कुछ आर्थिक मूल्य होता है । वे पृथ्वी से प्राप्त होने वाले प्राकृतिक उत्पाद हैं जिनका बड़ी मात्रा में उत्पादन और व्यापार होता है । वे आम तौर पर कच्चा माल होते हैं । मोटे तौर पर कमोडिटी निम्न प्रकार की होती हैं:

- कृषि कमोडिटी : खाद्य और खाद्येतर फसलें
- गैर-कृषि कमोडिटी: धातु, ऊर्जा, पॉलिमर आदि
- अन्य: मवेशी, प्रसंस्कृत (तैयार) खाद्य पदार्थ जैसे रस आदि ।

मुख्य कमोडिटियाँ इस प्रकार हैं:

खाद्य तिलहन	मूँगफली, सरसों के बीज, बिनौला, सोया तेल, कच्चे ताड़ का तेल, आदि
खाद्यान्न	गेहूँ, चना, बाजरा (छोटे अनाज), मक्का, आदि
बुलियन	सोना, चाँदी
धातुएँ एवं ऊर्जा	प्राकृतिक गैस, कच्चा तेल, तांबा, जस्ता (जिंक), एल्युमीनियम, सीसा, निकल, स्टील, आदि
मसाले	हल्दी, काली मिर्च, जीरा, इलायची आदि
रेशे	कपास, जूट, आदि
अन्य	अरंडी के बीज, ग्वार के बीज (ग्वारफली), ग्वार का गोंद, रबड़ आदि

कमोडिटी कीमत जोखिम क्या होता है ?

कमोडिटी कीमत जोखिम कीमत की अनिश्चितता होती है जो उन लोगों की वित्तीय स्थिति पर प्रतिकूल प्रभाव डालती है जो कमोडिटी का उपयोग करते हैं और उनका उत्पादन करते हैं। उदाहरण के लिए, जैसे ही स्टील की कीमत बढ़ जाती है, इससे ऑटोमोबाइल उत्पादन की लागत बढ़ जाती है और यह उत्पादक के लाभ मार्जिन को कम कर सकता है। इसी तरह, केवल उपयोगकर्ता को ही नहीं बल्कि कमोडिटी कीमत जोखिम कमोडिटी के उत्पादक को भी प्रभावित कर सकता है। यदि किसी फसल की कीमत किसी वर्ष कम रहती है, तो उस वर्ष किसान उस फसल को कम बोते हैं। अगर अगले वर्ष उसकी कीमतें बढ़ती हैं, तो लाभ देने वाली फसल से लाभ कमाने का अवसर किसान के हाथ से निकल जाएगा। इसे ही कमोडिटी कीमत जोखिम कहा जाता है। कमोडिटी की कीमतों को प्रभावित करने वाले कारकों में शामिल है - राजनीतिक और विनियामक बदलाव, मौसमों में बदलाव, तकनीक और बाजार की स्थिति।

विभिन्न हितधारकों (स्टेकहोल्डर्स) को जिन जोखिमों का सामना करना पड़ता है

विभिन्न हितधारकों (स्टेकहोल्डर्स) को, विशेष रूप से किसानों को, कमोडिटी व्यापार (ट्रेडिंग) में कई जोखिमों का सामना करना पड़ता है, जैसे :

- कीमत में उतार-चढ़ाव और कीमत जोखिम
- अच्छी भंडारण सुविधाओं का अभाव
- फसलों की बुआई के समय पैसों की जरूरत
- अपनी फसल बेचने के लिए स्थानीय बिचौलियों और एजेंटों पर निर्भरता
- कम माल (होलिडिंग्स) होने की वजह से मोल-भाव न कर पाना
- मंडियों में कीमतों का पता न चलना / कीमतों में हेरफेर

कमोडिटी में कीमत जोखिम से कैसे बचें ?

कमोडिटी के उत्पादक को कीमतें कम होने का खतरा होता है। इसके विपरीत, कमोडिटी के उपभोक्ता को कीमतें बढ़ने का खतरा होता है। कमोडिटी के उत्पादक और उपभोक्ता कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंज के जरिए लेनदेन करके कीमतों में हो सकने वाले प्रतिकूल घट-बढ़ के जोखिम से बच सकते हैं। वित्तीय हानि या कीमत जोखिम से बचने की प्रक्रिया को "हैजिंग" कहा जाता है। हैज उपभोक्ता को एक निर्धारित कीमत पर अपेक्षित कमोडिटी की आपूर्ति की और उत्पादक को उसके कमोडिटी उत्पाद की एक ज्ञात कीमत की गारंटी देगा।

कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंज के लाभ:

कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंज उत्पादकों और उपभोक्ताओं को निम्नलिखित लाभ देता है:

- **कीमत निर्धारण:** भविष्य में किसी तारीख को कीमत-निर्धारण करने के संबंध में उत्पादकों / विक्रेताओं और उपभोक्ताओं / खरीदारों और कमोडिटी के निर्यातकों और आयातकों की सहायता करता है; और उन्हें सोच-समझकर निर्णय लेने में सहायता करता है।
- **कीमत जोखिम प्रबंधन:** कीमत जोखिम को हैज करने में सहायता या कीमत में प्रतिकूल उतार-चढ़ाव होने की स्थिति में सुरक्षा प्रदान करता है तथा लाभ मार्जिन को तय कर देता है।

कमोडिटी व्युत्पन्नी एक्सचेंज:

कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंज एक संगठित, विनियमित बाजार है जो ऐसी संविदाओं की खरीद और बिक्री की सुविधा देता है जिनके मूल्य कमोडिटी (जैसे, गेहूँ, जौ, कच्चा तेल, सोना आदि) की कीमतों से जुड़े होते हैं।

आमतौर पर, इन संविदाओं के खरीदार भविष्य की तारीख में निर्धारित कीमत पर कमोडिटी की सुपुर्दगी (डिलीवरी) स्वीकार करने के लिए सहमत होते हैं, और इसी तरह, विक्रेता भविष्य की तारीख में निर्धारित कीमत पर कमोडिटी की सुपुर्दगी (डिलीवरी) देने के लिए सहमत होते हैं ।

उदाहरण के लिए, कृषि कमोडिटियों के मामले में, कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंज भविष्य में सुपुर्द (डिलीवरी) की जाने वाली फसल के लिए कीमत का निर्धारण आज (अर्थात् फसल की बुआई या फसल की कटाई के समय) ही करने में सहायता करता है और इससे किसानों (फसल के विक्रेता) और उपभोक्ताओं (फसल के खरीदार / खाद्य प्रोसेसर) के लिए कीमत जोखिम कम करने में सहायता मिलती है । एक्सचेंज में लेनदेन कमोडिटी दलालों (ब्रोकर) के माध्यम से किया जाता है । खरीदने और बेचने संबंधी संविदा के निपटान की गारंटी कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंज द्वारा दी जाती है ।

मान्यताप्राप्त कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंज और कमोडिटी दलालों (ब्रोकर) के व्यापारिक नियमों (ट्रेडिंग रूलस) और प्रक्रियाओं का विनियमन भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) द्वारा किया जाता है । सेबी एक सांविधिक निकाय है जिसकी स्थापना भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड अधिनियम, 1992 के तहत की गई है । भारत के प्रमुख कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंज हैं :

- **मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड, मुंबई (एमसीएक्स)** - इस एक्सचेंज में मुख्य रूप से गैर-कृषि उत्पादों जैसे सोना, चाँदी, एल्यूमीनियम, तांबा, निकल, सीसा, जस्ता (जिंक) और ऊर्जा उत्पादों जैसे कच्चे तेल और प्राकृतिक गैस का व्यापार (ट्रेड) होता है ।

- **नेशनल कमोडिटी एंड डेरिवेटिव्स एक्सचेंज, मुंबई (एनसीडीईएक्स)** - इस एक्सचेंज में मुख्य रूप से कृषि उत्पादों जैसे दाल, अनाज, चीनी आदि का व्यापार (ट्रेड) होता है ।

कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) बाजार में तीन तरह की संविदाएँ (कॉन्ट्रैक्ट) होती हैं - अग्रिम संविदा (फॉरवर्ड कॉन्ट्रैक्ट), वायदा संविदा (फ्यूचर्स कॉन्ट्रैक्ट) और ऑप्शन्स । अग्रिम संविदा (फॉरवर्ड कॉन्ट्रैक्ट) भविष्य में एक नियत कीमत पर एक निश्चित कमोडिटी को बेचने या खरीदने के लिए दो पक्षों के बीच किया गया करार है । यह संविदा कीमतों में उतार-चढ़ाव के जोखिम को खरीदार के लिए हैज करती है और विक्रेता को निर्धारित तारीख को अपने उत्पाद के लिए निश्चित कीमत की गारंटी मिल सकती है ।

उदाहरण के लिए, यदि "क" के पास ऐसी मशीन है जो कपास की 10 गठरियों को तैयार करती है, तो वह "ख" के साथ एक वर्ष के बाद नियत कीमत पर कपास की गठरियों को बेचने का करार कर सकता है, इस बात की परवाह किए बिना कि वर्तमान में उसकी क्या कीमत है । इसे जोखिम को हैज करना कहा जाता है । "क" ने नियत कीमत पर करार करके अपने जोखिम को हैज कर लिया और "ख" नियत कीमत पर पहले से ही करार करके यह उम्मीद करता है कि आने वाले समय में कीमतें बढ़ेंगी, जिससे उसे लाभ होगा । भुगतान और आस्ति की सुपुर्दगी (डिलीवरी) भविष्य में निर्धारित की गई तारीख को की जाती है, जिसे सुपुर्दगी (डिलीवरी) की तारीख कहा जाता है । वायदा संविदा में खरीदार के पास लांग पोजीशन होती है, तो वहीं विक्रेता के पास शार्ट पोजीशन ।

अग्रिम संविदाओं (फॉरवर्ड कॉन्ट्रैक्ट) का व्यापार (ट्रेड) काउंटर पर किया जाता है, जबकि वायदा संविदाओं का व्यापार (ट्रेड) कमोडिटी व्युत्पन्नी (डेरिवेटिव) एक्सचेंजों में किया जाता है । अग्रिम संविदाओं (फॉरवर्ड कॉन्ट्रैक्ट) में व्यक्तिगत तौर पर मोल-भाव किया जा सकता है । वायदा संविदाओं (फ्यूचर्स कॉन्ट्रैक्ट) में निष्पादन का एक मानकीकृत तरीका होता है और लेनदेन की गारंटी मान्यताप्राप्त कमोडिटी व्युत्पन्नी एक्सचेंज के समाशोधन गृह (क्लीयरिंग हाउस) द्वारा दी जाती है, जिससे लेनदेन के निपटान में हो सकने वाली चूक का जोखिम कम होता है ।

ऑप्शन्स संविदा (कॉण्ट्रैक्ट) का अर्थ ऐसे वित्तीय लिखत (इन्स्ट्रूमेंट) से है जो ऑप्शन के खरीदार को यह अधिकार देता है कि वह पूर्व-निर्धारित तारीख को पूर्व-निर्धारित कीमत पर ऑप्शन का उपयोग कर सके, लेकिन ऑप्शन का उपयोग करने के लिए वह बाध्य नहीं है। ऑप्शन्स दो प्रकार के होते हैं :

- **कॉल ऑप्शन** : कॉल ऑप्शन अंडरलाइंग प्रतिभूति को खरीदने का अधिकार देता है
- **पुट ऑप्शन** : पुट ऑप्शन अंडरलाइंग प्रतिभूति को बेचने का अधिकार देता है

निवेशक जब ऑप्शन्स कॉण्ट्रैक्ट खरीदते हैं तो उनसे प्रीमियम लिया जाता है। कॉण्ट्रैक्ट की समाप्ति हो जाने पर, आम तौर पर निपटान (सेटलमेंट) नकद में ही किया जाता है, जबकि नकदी बाजार में अंडरलाइंग प्रतिभूति (सिक्क्यूरिटी) को वास्तव में खरीदना / बेचना पड़ता है। इसलिए, कई निवेशकों को फ्यूचर्स एंड ऑप्शन्स (एफएंडओ) में व्यापार (ट्रेड) करना सस्ता लगता है, हालाँकि, यह नकदी खंड की तुलना में अधिक जोखिम भरा है क्योंकि एफएंडओ समय पर निर्भर होता है और आप कॉण्ट्रैक्ट में मनचाहे समय तक बने नहीं रह सकते, अर्थात् आपके पास मुनाफा कमाने तक रुकने का विकल्प नहीं होता। संविदा (कॉण्ट्रैक्ट) की समाप्ति पर, भले ही आप सुपुर्दगी (डिलीवरी) लेने की बजाय संविदा का निपटान नकद में करते हैं, तो भी अंडरलाइंग के मूल्य में आए बदलाव या तो आपके खाते में जमा कर दिए जाएँगे या फिर आपके खाते से निकाल लिए जाएँगे।

कोई किसान कमोडिटी व्युत्पन्नी बाजार (डेरिवेटिव मार्केट) में व्यापार (ट्रेडिंग) कैसे कर सकता है ?

- जो किसान व्युत्पन्नी बाजार (डेरिवेटिव मार्केट) की कानून अपेक्षाओं / लॉजिस्टिक्स संबंधी अपेक्षाओं / गुणवत्ता संबंधी अपेक्षाओं को पूरा कर पाते हैं उन्हें एक सोसाइटी / न्यास (ट्रस्ट) / किसान उत्पादक संगठन (फार्मर्स प्रोड्यूसिंग ऑर्गनाइजेशन / एफपीओ) आदि का गठन करना होगा।
- उन्हें सामूहिक रूप से अपने उत्पाद एक्सचेंज के माल-गोदाम (वेयरहाउस) में जमा कराने होंगे।
- मानकीकृत किए जाने के लिए उत्पाद की गुणवत्ता का निर्धारण (जाँच / परीक्षण) एक्सचेंज से मान्यताप्राप्त निर्धारक (असैयर) द्वारा किया जाएगा।
- एक्सचेंज माल-गोदाम रसीद (वेयरहाउस रिसीट) जारी करेगा (इन रसीदों की एवज में बैंक से ऋण प्राप्त किया जा सकता है)। एक निश्चित अवधि तक उत्पाद की गुणवत्ता बनाए रखने की जिम्मेदारी एक्सचेंजों की होती है।
- अब जमाकर्ताओं के पास ऐसी कीमत (एक्सचेंज में) पता लगाने का समय होता है, जिस पर वे अपने उत्पाद को बेचकर लाभ कमा सकें।
- जब वांछित कीमत मिलने की संभावना होती है, तो एक्सचेंज में बोली लगाई जाती है। जब ऑर्डर खरीदार की बोली के साथ मेल खाता है, तो सौदा (ट्रेड) हो जाता है।
- किसानों को एक्सचेंज के प्लेटफॉर्म पर सुपुर्दगी (डिलीवरी) देनी पड़ती है।
- कमोडिटी की संतोषजनक सुपुर्दगी (डिलीवरी) हो जाने के बाद ही किसानों को पैसे दिए जाते हैं।

[प्रतिभूति बाजार (सिक्क्यूरिटीज़ मार्केट) में निवेश करने / ट्रेडिंग करने हेतु क्या करें और क्या न करें]

क्या करें

- प्रतिभूति बाजार (सिक्क्यूरिटीज़) में निवेश करने के बारे में आप सेबी से रजिस्ट्रीकृत निवेश सलाहकार से संपर्क कर सकते हैं।
- निवेश करने के अपने उद्देश्य और जोखिम उठाने की अपनी क्षमता के अनुसार ही किसी स्कीम / उत्पाद (प्रोडक्ट) में निवेश करें।
- लेनदेन होने के 24 घंटों के भीतर, किए गए सौदों हेतु विधिमान्य संविदा नोट (कॉण्ट्रैक्ट नोट) / पुष्टि-ज्ञापन (कन्फर्मेशन मेमो) जरूर प्राप्त कर लें। अपने डीमैट खाते में अपने पोर्टफोलियो पर नियमित रूप से नज़र रखें।
- हस्ताक्षर करने से पहले सभी दस्तावेजों को ध्यान से पढ़ें।

- अपने खातों पर लागू सभी प्रभारों / फीस / दलाली (ब्रोकेज) के बारे में पूरी जानकारी रखें और उनका रिकॉर्ड रखें ।
- हस्ताक्षर किए गए दस्तावेजों, खाता विवरणों, प्राप्त कॉन्ट्रैक्ट नोट और किए गए भुगतानों का रिकॉर्ड रखें ।
- समय-समय पर अपनी वित्त संबंधी जरूरतों / लक्ष्यों की समीक्षा करें और अपने पोर्टफोलियों की समीक्षा करें, ताकि यह पता चलता रहे कि मौजूदा पोर्टफोलियो से वित्त संबंधी जरूरतों को पूरा करना / लक्ष्यों को पाना संभव है या नहीं ।
- अपने सौदों के लिए हमेशा बैंकिंग चैनल से ही भुगतान करें, अर्थात् नकद में लेनदेन न करें ।
- अपने बारे में दी गई जानकारी को हमेशा अद्यतन रखें । जब कभी आपके पते या बैंक संबंधी ब्यौरों या ई-मेल आईडी या मोबाइल नंबर में बदलाव हो, तो अपने स्टॉक दलाल (स्टॉक ब्रोकर) / निक्षेपागार सहभागी (डिपॉजिटरी पार्टिसिपेंट) को सूचित करें । चूंकि अब सिम कार्ड विभिन्न सेवा प्रदाताओं के पास पोर्ट कराए जा सकते हैं, इसलिए निवेशक अपने संबंधित खातों के साथ एक ही मोबाइल नंबर जोड़ कर रख सकते हैं । (सभी महत्वपूर्ण लेनदेनों में मोबाइल नंबर सबसे अहम होता है)
- अपने सभी निवेशों के लिए नामांकन करवाकर रखें । डीमैट खातों में एक से अधिक नामांकन करवाए जाने की अनुमति है ।
- समय-समय पर अपने ट्रेडिंग अकाउंट की जाँच-पड़ताल और समीक्षा करें ।
- हर रोज किए गए सौदों (ट्रेड) के संबंध में एक्सचेंज की ओर से मिलने वाले एसएमएस और ई-मेल हमेशा देखते रहें ।
- व्यापारिक सदस्य (ट्रेडिंग मेम्बर) के पास रखे गए निवेशकों के पैसों (निधियों) और प्रतिभूतियों के संबंध में एक्सचेंज की ओर से मिलने वाले मासिक एसएमएस और ई-मेल नियमित रूप से देखते रहें ।

क्या न करें

- निवेश करने के लिए उधार न लें ।
- अरजिस्ट्रीकृत दलालों (ब्रोकर) / अन्य अरजिस्ट्रीकृत मध्यवर्तियों (इंटरमीडियरी) के साथ लेनदेन (डील) न करें ।
- मध्यवर्ती (इंटरमीडियरी) को निर्धारित दलाली (ब्रोकेज) / प्रभारों से अधिक का भुगतान न करें ।
- किसी भी दस्तावेज की शर्तों आदि को पूरी तरह समझे बिना मध्यवर्ती (इंटरमीडियरी) के साथ किसी भी दस्तावेज पर हस्ताक्षर आदि न करें ।
- किसी भी फॉर्म या डिलीवरी इंस्ट्रक्शन स्लिप को भरे बिना उस पर हस्ताक्षर न करें ।
- स्टॉक दलाल / निक्षेपागार सहभागी (डिपॉजिटरी पार्टिसिपेंट) को साधारण मुख्तारनामा (जनरल पावर ऑफ अटॉर्नी) न दें । यदि आप देना भी चाहते हैं, तो पूरी सावधानी बरतते हुए कि किसी खास मकसद के लिए ही दें ।
- विवाद होने की दशा में, मुनासिब समय के अंदर-अंदर, मध्यवर्ती (इंटरमीडियरी) / स्टॉक एक्सचेंज / सेबी के पास लिखित शिकायत दर्ज करवाएँ ।
- डब्बा ट्रेडिंग गैर-कानूनी है । भले ही आपको ऐसा लगे कि आपका कुछ पैसा बच रहा है, तब भी इसमें शरीक न हों क्योंकि न तो ऐसा करना सुरक्षित है और न ही सौदों की कोई गारंटी होती है, जबकि स्टॉक एक्सचेंजों में आपको पूरी गारंटी मिलती है । देखा जाए तो डब्बा ट्रेडिंग पूरी तरह से अनधिकृत तरीके से होती है और जहाँ ट्रेडर (जो शेयरों आदि की कीमतों में उतार-चढ़ाव पर सट्टा लगाते हैं) आपस में सीधे नकद में ही लेनदेन करते हैं ।
- निवेश के संबंध में निर्णय लेते समय लुभावते टिप्स पर भरोसा न करें, क्योंकि हो सकता है कि ऐसे टिप देने में वह व्यक्ति शामिल हो जिसके पास ऐसी प्रतिभूतियाँ (सिक्यूरिटीज़) पड़ी हों जो बाजार में बिक न रही हों और वह उन्हें बेचना चाह रहा हो । लुभावते टिप्स देना गैर-कानूनी भी होता है और जिसकी जानकारी सेबी को दी जानी चाहिए ।
- कभी भी अपने ऑन-लाइन खाते का पासवर्ड किसी को न बताएँ । पासवर्ड बार-बार जरूर बदलते रहें ।
- पोंज़ी स्कीमों, अरजिस्ट्रीकृत चिट फंडों, अरजिस्ट्रीकृत सामूहिक निवेश स्कीमों (कलैक्टिव इन्वेस्टमेंट स्कीम) या अरजिस्ट्रीकृत जमा स्कीमों (डिपॉजिट स्कीम) के झाँसे में न आएँ ।
- अपने केवाईसी (अपने ग्राहक को जानिए) दस्तावेजों में खाली स्थानों को काटना न भूलें ।
- यदि आप कम्प्यूटर नहीं जानते, तो डिजीटल कॉन्ट्रैक्ट का विकल्प न चुनें ।

अध्याय 6 - बीमा संबंधी उत्पाद

बीमा

बीमा व्यक्तियों, कारोबारियों और अन्य एंटीटियों को बड़े-बड़े नुकसान और आर्थिक तंगी से काफी किफायती लागत पर बचाता है। बीमा जोखिम प्रबंधन का ही एक रूप है, जिसका उपयोग मुख्य रूप से भविष्य में हो सकने वाले नुकसान के जोखिम को कम करने के लिए किया जाता है। इस प्रकार बीमा भविष्य में हो सकने वाले नुकसान की भरपाई का वादा है, जिसमें समय-समय पर प्रीमियम अदा करना होता है। बीमा देने वाली एंटीटी को बीमाकर्ता के नाम से जाना जाता है। बीमा खरीदने वाले व्यक्ति को बीमाधारक या पॉलिसीधारक के नाम से जाना जाता है। बीमाधारक को एक कॉन्ट्रैक्ट प्राप्त होता है जिसे बीमा पॉलिसी कहा जाता है जिसमें उन अवस्थाओं और परिस्थितियों के विवरण दिए जाते हैं जिनके तहत बीमाधारक को मुआवजा दिया जाएगा, इसके साथ-साथ बीमा पॉलिसी से संबंधित अन्य ब्यौरे भी इसमें दिए जाते हैं।

बीमा पॉलिसियों को आम तौर पर निम्नलिखित श्रेणियों में बांटा जाता है:

योजना और मुख्य विशेषताएँ	
जीवन बीमा - टर्म इंश्योरेंस	<ul style="list-style-type: none"> - पॉलिसी की अवधि के दौरान आपकी मृत्यु हो जाने की स्थिति में, आपके नामितियों (नॉमिनी) को उतनी राशि ('सम एश्योर्ड') मिलेगी, जो आपने प्लान खरीदते समय चुनी थी। - एक निश्चित समय (जिसे आम तौर पर "टर्म" कहा जाता है) तक ही प्रभावी।
जीवन बीमा - एन्डोमेंट इंश्योरेंस	<ul style="list-style-type: none"> - जीवन बीमा का ऐसा कॉन्ट्रैक्ट जिसके तहत एकनिश्चित अवधि के बाद (पॉलिसी के 'परिपक्व' हो जाने पर) या बीमाधारक की मृत्यु हो जाने पर एकमुश्त रकम का भुगतान किया जाता है। - आम तौर पर बीमा पॉलिसी की परिपक्वता की यह अवधि (निश्चित आयु सीमा तक) दस, पंद्रह या बीस वर्ष की होती है। कुछ पॉलिसी में गंभीर बीमारी होने पर भी भुगतान किया जाता है।
जीवन बीमा - पूरी जिन्दगी	<ul style="list-style-type: none"> - इस तरह का बीमा पूरी जिन्दगी चलता है, जब तक आप प्रीमियम का भुगतान करते रहते हैं।
जीवन बीमा - यूनिट लिंक्ड बीमा	<ul style="list-style-type: none"> - बीमा और निवेश माध्यम का मिश्रण - पॉलिसीधारक द्वारा अदा किए गए प्रीमियम के एक हिस्से का उपयोग पॉलिसीधारक को बीमा कवरेज प्रदान करने के लिए किया जाता है और बचे हुए हिस्से से इक्विटी और ऋण लिखतों में निवेश किया जाता है।
व्यक्तिगत दुर्घटना कवर पॉलिसी	<ul style="list-style-type: none"> - ऐसी बीमा योजना, जिसमें शारीरिक क्षति पहुँचने पर या विकलांग हो जाने पर या दुर्घटना से मृत्यु होने पर ही मुआवजा मिलता है।
स्वास्थ्य बीमा	<ul style="list-style-type: none"> - ऐसा बीमा जो बीमाधारक की चिकित्सा और शल्य चिकित्सा (सर्जिकल) पर होने वाले खर्चों को कवर करता है। - "बीमाधारक" स्वास्थ्य बीमा पॉलिसी का स्वामी है या स्वास्थ्य बीमा कवरेज लेने वाला व्यक्ति है।
मोटर बीमा	<ul style="list-style-type: none"> - इसे वाहन बीमा, कार बीमा या ऑटो बीमा के नाम से भी जाना जाता है। - इसमें कारों, ट्रक, मोटरसाइकिल और अन्य वाहनों का बीमा किया जाता है।
यात्रा बीमा	<ul style="list-style-type: none"> - यात्रा जोखिमों जैसे सामान का खो जाना या चोरी हो जाना, यात्रा पर न जा पाने संबंधी कवर (जब आप अप्रत्याशित चिकित्सा कारणों से यात्रा करने में सक्षम न हों) और सबसे जरूरी, विदेश में होने वाले अप्रत्याशित चिकित्सा खर्चों के लिए बीमा।

- किसी व्यापक यात्रा बीमा पॉलिसी में शामिल होगा :
- आपातकालीन चिकित्सा कवर
- अप्रत्याशित स्थिति में यात्रा पर न जा पाने के कारण होने वाले नुकसान या यात्रा को अधूरी छोड़ने से होने वाले नुकसान
- मृत्यु और विकलांगता कवर
- व्यक्तिगत देनदारी संबंधी कवर
- सामान संबंधी कवर

संपत्ति का बीमा

- इस पॉलिसी के तहत किसी ढांचे (स्ट्रक्चर) और उसके किसी कंटेंट का नुकसान हो जाने पर या उसके चोरी हो जाने पर उसके मालिक या किरायेदार को भरपाई की जाती है ।
- संपत्ति के बीमा में मकान मालिक का बीमा, किरायेदार का बीमा, बाढ़ से होने वाले नुकसान का बीमा और भूकंप से होने वाले नुकसान का बीमा शामिल है ।

सामूहिक बीमा

- सामूहिक बीमा वह बीमा है जिसमें लोगों के निर्धारित समूह को कवर किया जाता है, जैसे किसी सोसाइटी या पेशेवर असोसिएशन के सदस्य, या किसी विशेष नियोक्ता के कर्मचारी ।

आईआरडीएआई (भारतीय बीमा विनियामक और विकास प्राधिकरण) की भूमिका

भारतीय बीमा विनियामक और विकास प्राधिकरण भारत में बीमा क्षेत्र को विनियमित करता है। इसका उद्देश्य है - बीमा पॉलिसीधारकों के हितों की रक्षा करना और बीमा उद्योग के व्यवस्थित विकास को सुनिश्चित करना ।

अध्याय 7 - पेंशन, सेवानिवृत्ति और धन-संपत्ति (इस्टेट) के संबंध में योजना(प्लानिंग)

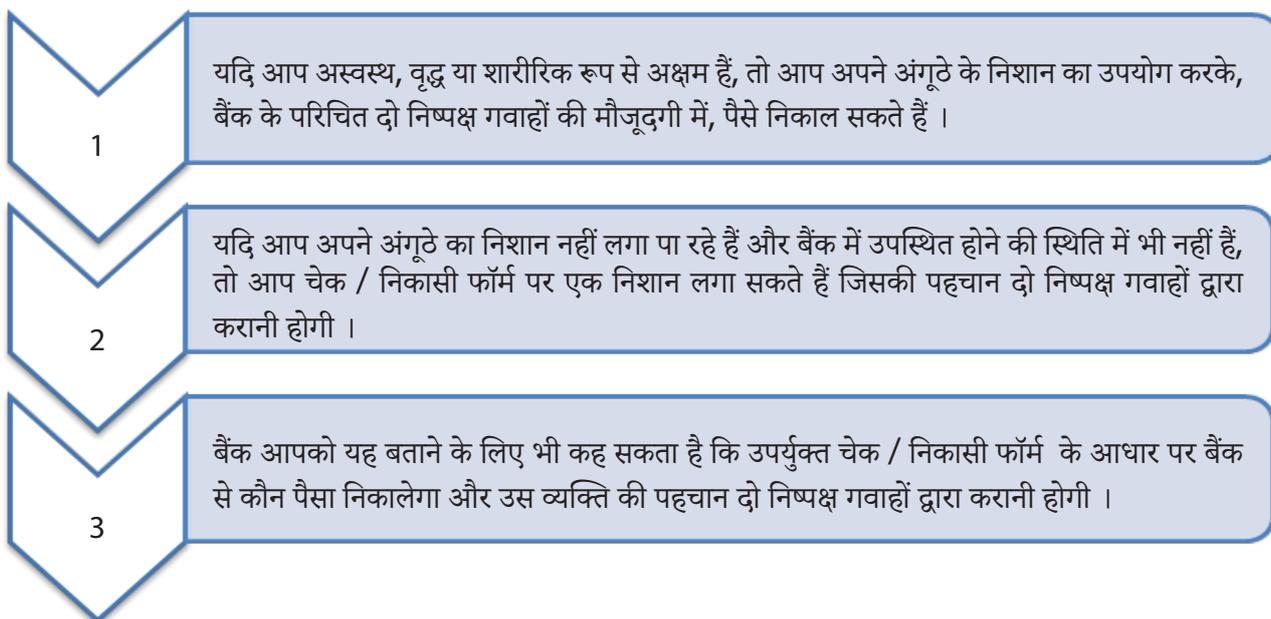
पेंशन सेवाएँ

पेंशन का उल्लेख एक नियमित भुगतान के रूप में किया जा सकता है, जिसे कोई भी व्यक्ति तब नियमित रूप से प्राप्त करने की इच्छा करता है, जब वह अपने नियमित व्यवसाय / नौकरी से सेवानिवृत्त (रिटायर) हो जाता है या जब वह ऐसी उम्र तक पहुँच जाता है, जिसके बाद वह काम नहीं करना चाहता। पेंशन योजना वृद्धावस्था के दौरान उस समय वित्तीय सुरक्षा और स्थिरता प्रदान करती है जब लोगों के पास आय का कोई नियमित स्रोत नहीं होता। सेवानिवृत्ति योजना यह सुनिश्चित करती है कि लोग अपनी वृद्धावस्था में स्वाभिमान के साथ और अपने जीवन स्तर के साथ समझौता किए बिना रहें। पेंशन योजनाएँ निवेश के जरिये पैसा बचाने और सेवानिवृत्ति पर वार्षिकी योजना (अन्यूइटी) के माध्यम से नियमित आय के रूप में एकमुश्त राशि प्राप्त करने का अवसर प्रदान करती हैं।

पेंशन भोगी होना:

- पेंशन के लिए अलग से खाता खोलने की कोई आवश्यकता नहीं।
- पेंशन पाने के लिए मौजूदा खाते का उपयोग किया जा सकता है।
- पेंशन खाता किसी दूसरी शाखा या दूसरे बैंक में अंतरित किया जा सकता है।
हर वर्ष नवम्बर महीने में अपनी बैंक शाखा में "जीवन प्रमाणपत्र" जमा कराना याद रखें
- 'जीवन प्रमाण' – www.jeevanpramaan.gov.in पर आधार और मोबाइल का उपयोग करते हुए डिजीटल जीवन प्रमाणपत्र प्राप्त कर सकते हैं।

वृद्धों / बीमार / अक्षम व्यक्तियों के लिए बैंक खाते का संचालन

राष्ट्रीय पेंशन प्रणाली (एनपीएस)

एनपीएस का उद्देश्य पेंशन क्षेत्र में सुधार लाना और नागरिकों में सेवानिवृत्ति के लिए बचत की आदत डालना है। 1 मई, 2009 से एनपीएस, असंगठित क्षेत्र के श्रमिकों सहित, देश के सभी नागरिकों के लिए स्वैच्छिक आधार पर उपलब्ध है। एनपीएस लेनेवाले को एक विशिष्ट स्थायी सेवानिवृत्ति खाता संख्या (पीआरएएन) आबंटित किया जाएगा। एनपीएस लेनेवाले की पूरी जिन्दगी में यह विशिष्ट खाता संख्या एक ही रहेगी। इस विशिष्ट पीआरएएन का उपयोग भारत के किसी भी स्थान से किया जा सकता है। एनपीएस, 18-60 आयु वर्ग के भारतीय नागरिकों के लिए सरकार द्वारा अनुमोदित पेंशन योजना है।

पीआरएएन से दो व्यक्तिगत खाते जुड़े होते हैं - टियर-I और टियर-II, जिनकी विशेषताएँ इस प्रकार हैं :

विवरण	टियर-I (पेंशन खाता)	टियर-II (निवेश खाता)
पात्रता	सभी भारतीय नागरिक	कोई व्यक्ति जिस के पास टियर-I का सक्रिय खाता हो।
बैंक खाता	अनिवार्य नहीं	अनिवार्य
अर्थ सुलभता (लिक्विडिटी)	निर्धारित शर्तों के तहत पेंशन खाते से कुछ पैसे निकालने की अनुमति है।	एनपीएस लेनेवाला जब चाहे इस खाते से अपनी बचत का पैसा निकाल सकता है।
निधि अंतरण (फंड ट्रांसफर)	संभव नहीं	टियर-II खाते से टियर-I खाते में पैसों का अंतरण किया जा सकता है।
कर लाभ	इस खाते में किए जाने वाले निवेश कर लाभ हेतु पात्र हैं।	इस खाते में किए जाने वाले निवेश कर लाभ हेतु पात्र नहीं हैं।

एनपीएस के तहत निवेश के विकल्प

एनपीएस लेनेवाले वह निवेश विकल्प चुनते हैं जिसमें उनके द्वारा लगाई गई राशि का निवेश किया जाना होता है। एनपीएस द्वारा निम्नलिखित विकल्पों की पेशकश की जाती है :

ई (इक्विटी) : अधिक मुनाफा (रिटर्न), अधिक जोखिम वाला विकल्प - इसमें निधि (फंड) द्वारा मुख्य रूप से इक्विटी-उन्मुख निवेशों में निवेश किया जाता है।

सी (कंपनी बॉण्ड) : मध्यम मुनाफा (रिटर्न), मध्यम जोखिम वाला विकल्प - इसमें निधि (फंड) द्वारा मुख्य रूप से सरकारी प्रतिभूतियों के अलावा अन्य निश्चित आय वाली प्रतिभूतियों (सरकारी प्रतिभूतियों से भिन्न) में निवेश किया जाता है।

जी (सरकारी प्रतिभूतियाँ) : कम मुनाफा (रिटर्न), कम जोखिम वाला विकल्प - इसमें निधि (फंड) द्वारा मुख्य रूप से बिल्कुल कम जोखिम वाली सरकारी निश्चित आय वाली प्रतिभूतियों (फिक्सड इनकम सिक्यूरिटीज़) में निवेश किया जाता है।

ए (आनुकल्पिक निवेश) : अधिक जोखिम और अधिक मुनाफे वाला विकल्प - निधि (फंड) द्वारा आनुकल्पिक निवेश स्कीमों (ऑल्टरनेटिव इन्वेस्टमेंट स्कीम) में निवेश किया जाता है, जिनमें शामिल हैं - सीएमबीएस (वाणिज्यिक बंधक-समर्थित प्रतिभूतियाँ / कमर्शियल मॉर्गेज-बैकड सिक्यूरिटीज़), एमबीएस (बंधक-समर्थित प्रतिभूति / मॉर्गेज-बैकड सिक्यूरिटीज़), आरईआईटीएस (रियल इस्टेट निवेश न्यास), एआईएफएस (आनुकल्पिक निवेश निधियाँ / ऑल्टरनेटिव इन्वेस्टमेंट फंड), आईएनवीआईटीएस (अवसंरचना निवेश निधि / इन्फ्रास्ट्रक्चर इन्वेस्टमेंट फंड) आदि। टियर-II खाते के तहत खातों में जमा की गई राशि संबंधी निवेश के लिए आस्ति की यह श्रेणी उपलब्ध नहीं है।

'एक्टिव चॉइस' का विकल्प - एनपीएस लेनेवाला प्रत्येक निवेश-विकल्प के लिए अपनी निधियों के उस अनुपात को चुन सकता है जिसमें निवेश किया जा सकता है। इसे 'एक्टिव चॉइस' का विकल्प कहा जाता है। इस विकल्प में एकमात्र प्रतिबंध यह है कि आस्ति श्रेणी ई में 75 प्रतिशत से अधिक का निवेश नहीं किया जा सकता और आस्ति श्रेणी ए में यह प्रतिबंध 5 प्रतिशत तक का है।

'ऑटो चॉइस' का विकल्प - इस चुनाव के तहत एनपीएस लेनेवाले द्वारा लगाई गई राशि का निवेश जीवन चक्र निधि (लाइफ साइकिल फंड) में किया जाएगा। लाइफ साइकिल फंड के तहत एनपीएस लेनेवाले की आयु के हिसाब से निर्धारित किए गए निश्चित अनुपात में ही विभिन्न आस्ति श्रेणियों में एनपीएस लेनेवाले के पैसे को लगाया जाता है। एनपीएस लेनेवाले की बढ़ती उम्र के साथ-साथ इक्विटी में उनका निवेश घटता जाता है और सुरक्षित कंपनी बॉण्डों तथा सरकारी प्रतिभूतियों में उनका निवेश बढ़ता जाता है।

एनपीएस से बाहर निकलना

मियाद पूरी करने की पाबंदी	मियाद पूरी करने की पाबंदी	मियाद पूरी करने की पाबंदी
टियर-I खाते में, समय से पहले खाता बंद(फॉरक्लोज़र)किए बिना कोई पैसा नहीं निकाला जा सकता	टियर-I खाते में, समय से पहले खाता बंद(फॉरक्लोज़र)किए बिना कोई पैसा नहीं निकाला जा सकता	टियर-I खाते में, समय से पहले खाता बंद(फॉरक्लोज़र)किए बिना कोई पैसा नहीं निकाला जा सकता
		
60 वर्ष की आयु पूरी होने से पहले	आयु जब 60 वर्ष से 70 वर्ष के बीच हो	मृत्यु के बाद
निधि (फंड) का 20% तक ही निकाला जा सकता है, बाकी का 80% जीवन बीमा कंपनी से वार्षिकी (अन्यूइटी) खरीदने के लिए इस्तेमाल करना होगा	निधि (फंड) का 60% तक ही निकाला जा सकता है, कम से कम 40% का इस्तेमाल अनुमोदित जीवन बीमा कंपनी से वार्षिकी (अन्यूइटी) खरीदने के लिए करना होगा	एनपीएस में पैसा लगाने वाले की मृत्यु हो जाने की दशा में, उसका नामिती (नामिनी) एक बार में ही पूरा पैसा निकाल सकता है

पेंशन खंड में पेंशन निधि विनियामक और विकास प्राधिकरण (पीएफआरडीए) की भूमिका :

पेंशन निधि विनियामक और विकास प्राधिकरण (पीएफआरडीए), संसद के अधिनियम द्वारा स्थापित एक सांविधिक विनियामक निकाय (रेग्युलेटरी बॉडी) है, जिसकी स्थापना भारत में पेंशन क्षेत्र को बढ़ावा देने, विकसित करने और विनियमित करने के लिए की गई है ।

सेवानिवृत्ति योजना

सेवानिवृत्ति किसी व्यक्ति के जीवन का एक खास पड़ाव होती है, और जहाँ से उसकी जिंदगी एक नई करवट लेती है । फिर भी, सेवानिवृत्ति के संबंध में शायद ही कभी इस प्रकार की योजना बनाई जाती है या इस प्रकार विचार किया जाता है जैसा वास्तव में किया जाना चाहिए । सेवानिवृत्ति के बाद हर कोई आराम से जीवन गुजारना चाहता है, पर शायद पर्याप्त योजना के बिना ऐसा किया जाना संभव नहीं है ।

सेवानिवृत्ति योजना की मुख्य विशेषताएँ इस प्रकार हैं:

जल्दी शुरुआत करें और वित्तीय सुरक्षा के साथ सेवानिवृत्त हों : यदि आप 25 वर्ष की आयु में सेवानिवृत्ति के लिए बचत करना शुरू करते हैं, और आप 60 वर्ष की आयु में सेवानिवृत्त होना चाहते हैं, तो आप 35 वर्षों तक निवेश कर सकते हैं ।

समझदारी से योजना बनाएँ : सेवानिवृत्ति के बाद चिकित्सा संबंधी खर्चों और आकस्मिक जरूरतों के लिए कुछ पैसे अलग से बचाकर रखें । अपनी बचत में से कुछ रकम बच्चों की शिक्षा और शादी जैसे महत्वपूर्ण वित्तीय लक्ष्यों के लिए अलग रखें ।

अपनी योजना पर नजर रखें और उसकी समीक्षा करते रहें : समय-समय पर वित्तीय योजना की समीक्षा की जानी चाहिए ताकि यह पता लगाया जा सके कि योजना से उद्देश्य पूरे हो पाएँगे या नहीं । इसके अलावा, आपको अपने निवेशों से संबंधित जोखिम, लागत और अर्थ सुलभता के बारे में भी पता होना चाहिए और उनके प्रति आपका रवैया सहज होना चाहिए ।

अपनी सेवानिवृत्ति संबंधी बचतों में कमी न करें : सेवानिवृत्ति के लिए की गई बचत का इस्तेमाल सेवानिवृत्ति से पहले न करें । यदि आप अपनी वर्तमान जरूरतों को पूरा करने के लिए अपने सेवानिवृत्ति कोष से पैसा खर्च कर देते हैं, तो आपको आने वाले समय में बहुत अधिक नुकसान होगा । आपकी सेवानिवृत्ति के लिए रखा गया पैसा कम हो जाएगा ।

धन-संपत्ति (इस्टेट) के संबंध में योजना :

संपदा (इस्टेट) योजना किसी व्यक्ति के जीवनकाल के दौरान बनाई जाने वाली योजना है, जिसके जरिए लाभार्थियों (जो आम तौर पर परिवार के सदस्य, प्रियजन और संस्थाएँ होती हैं) के बीच उस व्यक्ति की संपत्ति का बंटवारा किया जाता है, ताकि उस व्यक्ति की मृत्यु हो जाने के बाद लाभार्थी आसानी से और बिना किसी बड़ी लागत के उसका उपयोग कर सकें / उस पर दावा कर सकें । “वसीयत” बनाना संपदा (इस्टेट) योजना का एक अहम हिस्सा है । संपदा (इस्टेट) योजना संबंधी टूल आपको जीते जी ही आपकी संपत्ति की व्यवस्था

करने में सक्षम बनाते हैं, ताकि आपकी मृत्यु हो जाने के बाद आपकी आस्तियों के अंतरण की व्यवस्था करने में आसानी हो। संपदा (इस्टेट) योजना के घटक निम्नानुसार हैं:

वसीयत:

यह एक लिखित कानूनी घोषणा है, जिसमें वसीयत करने वाले व्यक्ति की मृत्यु हो जाने के बाद उसकी आस्तियों का बँटवारा करने संबंधी उसकी इच्छाएँ शामिल होती हैं। इस तरह से कोई भी व्यक्ति अपनी पसंद के अनुसार अपने प्रियजनों को आस्तियाँ अंतरित कर सकता है। वसीयत बनाने से, आस्तियों के बँटवारे के संबंध में लाभार्थियों के बीच होने वाले किसी भी विवाद से बचा जा सकता है। वसीयत बनाना एक आसान प्रक्रिया है।

कैसे बनाएँ वसीयत ?

- चल और अचल वस्तुओं की एक सूची बनाएं।
- यह तय करें कि कौन सी चीज किसे दी जाएगी (फिर चाहे वह आंशिक रूप से हो या पूरी तरह से)
- वसीयत का निष्पादन (को एग्जिक्यूट) करने वाले व्यक्ति के नाम और ब्यौरों का उल्लेख करें।
- यदि हो सके तो, गवाह के रूप में वसीयत पर डॉक्टर और वकील के हस्ताक्षर ले लें क्योंकि इससे वसीयत को प्रामाणिकता मिलेगी।
- वसीयत का पंजीकरण अनिवार्य नहीं है, लेकिन बेहतर यही रहेगा कि आप उसे पंजीकृत करवा लें।
- आप वसीयत को सादे कागज पर लिख सकते हैं या वसीयत बनाने में अपने वकील की मदद ले सकते हैं।

वसीयत न होने पर जिन समस्याओं का सामना करना पड़ता है वे इस प्रकार हैं :

- संपत्ति आदि (असेट) का बँटवारा किस-किस के बीच होगा और कितना-कितना होगा, यह उस तरह से नहीं हो पाएगा जैसा आप चाहते हैं।
- संपत्ति आदि (असेट) का बँटवारा हर समुदाय के कानूनी प्रावधानों (पर्सनल लॉ) / संबंधों के अनुसार होता है।
- लाभार्थियों और अन्य दावेदारों को मुकदमे लड़ने में काफी पैसा खर्च करना पड़ सकता है।
- उत्तराधिकार के विवादों को सुलझाने में वर्षों लग सकते हैं और जिनमें काफी पैसा खर्च हो सकता है। यहाँ तक कि विवाद न होने पर भी, प्रक्रिया में काफी खर्चा हो सकता है और जिससे विरासत में मिलने वाली संपत्तियों आदि से उतना फायदा नहीं होगा जितना होना चाहिए।

नामांकन:

नामिती (नॉमिनी) वह व्यक्ति होता है जिसके पास खाताधारक की मृत्यु हो जाने के बाद उसके धन की अभिरक्षा (कस्टडी) अपने हाथों में लेने का अधिकार होता है। एक नामिती किसी आस्ति (असेट) के मालिक के पैसे का केवल संरक्षक (कस्टोडियन) होता है और उसके पास कोई मालिकाना हक नहीं होता। यदि नामांकन न किया गया हो, तो मृतक के कानूनी वारिसों को पैसा पाने की मशकत में न केवल काफी समय निकल सकता है, बल्कि उन्हें उसके लिए काफी खर्चा भी उठाना पड़ सकता है। क्या डीमैट खाते के मामले में भी नामांकन अनिवार्य है? यह अनिवार्य तो नहीं है, किंतु नामांकन करने की सलाह दी जाती है; नामांकन खाताधारक की मृत्यु हो जाने पर कानूनी उत्तराधिकारियों के सामने आने वाली समस्याओं को दूर करता है। इसलिए कोई भी खाता खोलते समय नामांकन संबंधी ब्यौरे भरना हमेशा याद रखें।

उदाहरण के लिए, सुरेश मीयादी जमा (एफडी) में निवेश करता है और अपने दोस्त, रमेश को अपनी बैंक एफडी के नामिती के रूप में नामित करता है। सुरेश की मृत्यु हो जाने पर, रमेश को उसके नामिती के रूप में पैसे मिलते हैं। रमेश को इसके बाद सुरेश के कानूनी उत्तराधिकारियों को पूरी राशि अंतरित करनी चाहिए; नहीं तो उसके उत्तराधिकारी न्यायालय में उस राशि का दावा करेंगे।

मुख्तारनामा (पावर ऑफ अटॉर्नी):

मुख्तारनामा (पावर ऑफ अटॉर्नी) एक कानूनी दस्तावेज है जो किसी अन्य व्यक्ति को आपकी ओर से कार्य करने की अनुमति देता है। मुख्तारनामे (पावर ऑफ अटॉर्नी) के जरिए यह सुनिश्चित किया जाता है कि यदि आप महत्वपूर्ण मामलों के संबंध में स्वयं कार्यवाही नहीं कर सकते हैं, तो उनके संबंध में किसी ऐसे व्यक्ति द्वारा कार्यवाही की जा सकती है जिस पर आप भरोसा करते हैं।

यदि आप व्यक्तिगत रूप से किसी कार्य को पूरा करने में सक्षम नहीं हैं, तो आप किसी और को आपकी ओर से वह कार्य करने का अधिकार दे सकते हैं। इस प्रकार की अनुमति के जरिए किए जाने वाले कार्य इस प्रकार हैं - आपके बैंक खातों तक पहुँच रखना,

वाहन बेचना, संपत्ति खरीदना या आवास ऋण लेना । वास्तव में, आपका मुख्तारनामा (पावर ऑफ अटॉर्नी) आपके एजेंट को लगभग ऐसे सभी लेनदेन (ट्रांजेक्शन) करने का अधिकार प्रदान करता है, जिन्हें आप अपनी ओर से कर सकते हैं ।

जो व्यक्ति किसी एजेंट को अधिकार देता है, उसे प्रधान व्यक्ति (प्रिंसिपल) कहा जाता है, और प्रधान व्यक्ति (प्रिंसिपल) अपने एजेंट को शक्ति देने के लिए या तो साधारण मुख्तारनामा (जनरल पावर ऑफ अटॉर्नी) का इस्तेमाल कर सकता है या फिर विशेष मुख्तारनामा (स्पेशल पावर ऑफ अटॉर्नी) का इस्तेमाल कर सकता है । [एजेंट का अर्थ है - वे लोग जिन्हें प्रधान व्यक्ति (प्रिंसिपल) की ओर से कार्यवाही करने के लिए प्रधान व्यक्ति (प्रिंसिपल) द्वारा शक्ति दी जाती है] । साधारण मुख्तारनामा (जनरल पावर ऑफ अटॉर्नी) एजेंट को ऐसे सब कार्य करने की शक्ति देता है, जो प्रधान व्यक्ति (प्रिंसिपल) कर सकता है, जबकि विशेष मुख्तारनामा (स्पेशल पावर ऑफ अटॉर्नी) एजेंट को सीमित शक्तियाँ देता है, जैसे कि एक विशेष लेनदेन को पूरा करने की शक्ति ।

व्यक्ति की मृत्यु हो जाने के बाद उस व्यक्ति के धन और आस्तियों को अंतरित करने की प्रक्रिया: किसी व्यक्ति की मृत्यु हो जाने के बाद, उसके कानूनी उत्तराधिकारियों को मृतक की आस्तियों पर अपने दावे के संबंध में विभिन्न प्राधिकरणों [जैसे बैंक, निक्षेपागार (डिपॉजिटरी), पारस्परिक निधियाँ (म्यूचुअल फंड कंपनियाँ) और बीमा कंपनियाँ] से संपर्क करना पड़ता है । उन्हें मृतक की आस्तियों को अपने नाम पर अंतरित करवाने के लिए इन प्राधिकरणों के पास मृत्यु प्रमाणपत्र के साथ-साथ कानूनी उत्तराधिकारी का प्रमाणपत्र प्रस्तुत करना होता है ।

यदि मृतक ने कोई वसीयत बनाई हो, तो मृतक की आस्तियों और धन का बँटवारा उसकी वसीयत के अनुसार किया जाएगा । वसीयत न होने पर, आस्तियों और धन का अंतरण केवल कानूनी उत्तराधिकारियों को ही किया जाएगा ।

शिकायत निवारण:

पेंशन क्षेत्र से संबंधित किसी शिकायत के निवारण के लिए, इस पुस्तिका का अध्याय १२ देखें ।

अध्याय 8 - उधार संबंधी उत्पाद

उधार का अर्थ है - धन लेना और उसे कुछ समय के बाद वापस करना। वित्तीय लक्ष्यों को पूरा करने में, यदि बचत पर्याप्त न हो, तो व्यक्ति उधार लेता है। उधार लेने में आपको यह सहूलियत रहती है कि आप धीरे-धीरे छोटी-छोटी किस्तों में उधार चुका सकते हैं। उधार चुकाने का सबसे प्रचलित तरीका मासिक किस्त (ईएमआई) है

ऋण प्राप्त करने के लिए जरूरी दस्तावेजों की सूची :

- पहचान का सबूत : पासपोर्ट / ड्राइविंग लाइसेंस / मतदाता पहचान पत्र / पैन कार्ड (इनमें से कोई भी एक)।
- पते का सबूत : इजाजत और अनुज्ञप्ति करार (लीव एंड लाइसेंस एग्रीमेंट) / बिल (जो 3 महीने से ज्यादा पुराना न हों) / पासपोर्ट (इनमें से कोई भी एक)।
- बैंक खाते के पिछले 3 महीने के विवरण (स्टेटमेंट) - (उस बैंक खाते के जिसमें वेतन या आय जमा की जाती है)।
- पिछले 3 महीनों की वेतन पर्ची।
- 2 पासपोर्ट साइज फोटो।
- जमानत (कोलैटरल) एक ऐसी संपत्ति या आस्ति (असेट) होती है, जो उधार लेने वाले व्यक्ति द्वारा उधार देने वाले व्यक्ति के पास ऋण लेने के लिए जमानत के तौर पर रखी जाती है। यदि ऋण लेने वाला व्यक्ति किए गए वादे के अनुसार ऋण नहीं चुका पाता, तो ऐसे में ऋण देने वाला व्यक्ति उस आस्ति को अपने कब्जे में ले सकता है जिसके लिए उसने पैसा दिया था और साथ ही वह जमानत के तौर पर रखी गई संपत्ति को भी जब्त कर सकता है, ताकि वह अपने नुकसान की भरपाई कर सके। उधार लेने वाले व्यक्ति द्वारा रखी गई जमानत पर उधारदाता के दावे को धारणाधिकार (लियन) कहा जाता है।

ऋणों के विभिन्न प्रकार

बैंकिंग संस्थाएँ व्यक्तियों और कारबार करने वालों को विभिन्न प्रकार के ऋण देती हैं, जो इस प्रकार हैं:

स्कीम और प्रमुख विशेषताएँ	
निजी खर्चों हेतु ऋण (पर्सनल लोन)	इस ऋण का उपयोग किसी भी उद्देश्य के लिए किया जा सकता है, जैसे ऋण का भुगतान, शादी के खर्चों या घूमने-फिरने पर किए जाने वाले खर्च। इस प्रकार के ऋण के लिए किसी भी जमानत आदि की आवश्यकता नहीं होती।
वाहन ऋण	यह ऋण निजी और व्यवसायिक उपयोगों के लिए नए या पुराने वाहन खरीदने के लिए दिया जाता है।
शिक्षा ऋण	शिक्षा ऋण की आवश्यकता छात्रों और उनके परिवार को होती है ताकि वे उच्च शिक्षा के वित्तीय लक्ष्य को पूरा कर पाएँ। शिक्षा ऋण के लिए आवेदन करने से पहले यह आवश्यक है कि छात्र को किसी संस्था की ओर से दाखिले का प्रस्ताव मिला हो।
सोना गिरवी रखने पर ऋण	स्वर्ण ऋण (गोल्ड लोन) बैंक या किसी अन्य उधार देने वाली संस्था द्वारा केवल तभी दिया जाता है जब स्वर्ण (सोने) को जमानत के रूप में रखा जाए।
आवास ऋण	आवास ऋण मकान बनाने, मकान की मरम्मत / साज-सज्जा करवाने तथा मकान में और कमरे आदि बनवाने, संपत्ति या जमीन खरीदने आदि के लिए लिया जा सकता है।

कृषि ऋण
कृषि ऋण किसानों को दिया जाता है, ताकि वे कृषि से संबंधित गतिविधियाँ कर सकें या संबंधित गतिविधियाँ जैसे बागवानी, रेशम के कीड़ों का पालन (सेरीकल्चर), आदि कर सकें ।
टिकाऊ उपभोक्ता वस्तुओं हेतु ऋण
टिकाऊ उपभोक्ता वस्तुओं हेतु ऋण ऐसे ऋण होते हैं जो टिकाऊ उपभोक्ता वस्तुओं जैसे टेलीविज़न, फ्रिज आदि खरीदने के उद्देश्य से लिए जा सकते हैं ।

उधार लेने में मददगार 5 कारक - अपना ऋण मंजूर कराने के संबंध में ध्यान रखने योग्य बातें

आम तौर पर बैंक उधार लेने वालों के ऋण संबंधी निवेदनों को मंजूरी देते समय इस बात का ध्यान तो रखते ही हैं कि जोखिम कम से कम हों । इस प्रकार के विश्लेषण में बैंक पाँच कारकों पर विचार करते हैं, जो इस प्रकार हैं :

क्षमता: उधार देने वाला उधार देने से पहले यह जानना ही चाहेगा कि आप अपना ऋण कैसे चुकाएँगे और आपकी ऋण चुकाने की क्षमता कितनी है ।

चरित्र: उधारदाता एक व्यक्तिपरक राय बनाएगा कि क्या ऋण चुकाने के संबंध में आप पर भरोसा किया जा सकता है या आपकी कंपनी में किए गए निवेश पर मुनाफा मिल पाएगा या नहीं ।

पूँजी: पूँजी वह धन है जिसे आपने व्यक्तिगत रूप से कारोबार में निवेश किया हुआ है और जिससे यह पता चलता है कि कारोबार में घाटा हो जाने पर आपको कितना जोखिम उठाना पड़ेगा ।

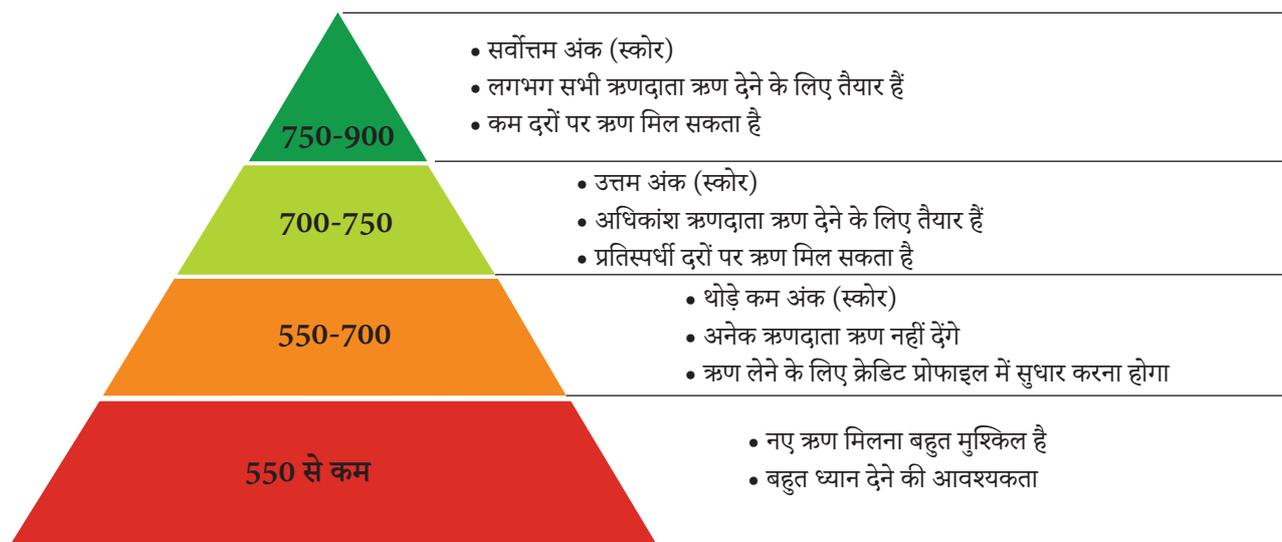
जमानत: बैंक जो संपत्ति खरीदने के लिए ऋण देते हैं, उसके साथ-साथ कुछ और भी जमानत के तौर पर रखने के लिए जोर देते हैं ।

शर्तें आदि: बैंक ऋण लिए जाने के उद्देश्य का विश्लेषण करते हैं जैसे कि क्या पैसे का उपयोग कार्यशील पूँजी के तौर पर किया जाएगा, अतिरिक्त उपकरण या माल, आदि खरीदने के लिए किया जाएगा?

क्रेडिट स्कोर

ऋण आवेदन प्रक्रिया के दौरान निर्णय लेने में क्रेडिट (साख) सूचना एजेंसियाँ महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं । जब कोई आवेदक आवेदन फॉर्म भरकर उधारदाता को सौंपता है, तो उधारदाता सबसे पहले आवेदक के क्रेडिट स्कोर और क्रेडिट रिपोर्ट की जाँच करता है । यदि क्रेडिट स्कोर कम आता है, तो उधारदाता आवेदन पर विचार तक नहीं करता और उसी समय आवेदन को नामंजूर कर देता है । यदि क्रेडिट स्कोर अधिक आता है, तो उधारदाता आवेदन के संबंध में आगे कार्यवाही करता है और यह देखने के लिए कि क्या आवेदक को उधार दिया जा सकता है अन्य विवरणों पर विचार करता है । उधार देने वाला सबसे पहले क्रेडिट स्कोर देखता है, आपका क्रेडिट स्कोर जितना ज्यादा होगा आपकी ऋण पाने की संभावना उतनी ही ज्यादा होगी । ऋण देने का निर्णय पूरी तरह से उधारदाता पर निर्भर करता है और क्रेडिट स्कोर या क्रेडिट रिपोर्ट किसी भी तरीके से यह तय नहीं करती कि ऋण या क्रेडिट कार्ड को मंजूरी दी जानी चाहिए या नहीं ।

भारतीय साख सूचना ब्यूरो लिमिटेड [क्रेडिट इन्फॉर्मेशन ब्यूरो (इंडिया) लिमिटेड] (सिबिल) भारत की पहली क्रेडिट सूचना कंपनी है, जिसे आमतौर पर क्रेडिट ब्यूरो भी कहा जाता है । सिबिल व्यक्तियों और गैर-व्यक्तियों (व्यवसायिक एंटीटियों) द्वारा ऋण और क्रेडिट कार्ड के संबंध में किए जाने वाले भुगतानों का रिकॉर्ड रखता है । ये रिकॉर्ड हर महीने बैंकों और अन्य उधारदाताओं द्वारा सिबिल के समक्ष प्रस्तुत किए जाते हैं; इस जानकारी के आधार पर क्रेडिट इन्फॉर्मेशन रिपोर्ट (सीआईआर) और क्रेडिट स्कोर तैयार किया जाता है, जिसका उपयोग करके उधारदाता ऋण आवेदनों का मूल्यांकन करते हैं और मंजूरी प्रदान करते हैं । क्रेडिट ब्यूरो को भारतीय रिज़र्व बैंक द्वारा लाइसेंस दिया जाता है और यह प्रत्यय विषयक जानकारी कंपनी (विनियमन) अधिनियम, 2005 [क्रेडिट इन्फॉर्मेशन कंपनीज़ (रेग्यूलेशन) एक्ट, 2005] के अनुसार कार्य करता है । भारतीय रिज़र्व बैंक सभी क्रेडिट ब्यूरो से यह अपेक्षा करता है कि वे सभी उपभोक्ताओं को हर साल एक पूरी क्रेडिट रिपोर्ट नि:शुल्क दें ।

“कर्ज के जाल” से कैसे बचें

उपाय 01: यदि आपकी मानसिकता सही हो और आप अनुशासनप्रिय हों, तो आप ऋण चुका सकते हैं। उतना ही पैर फैलाएँ जितनी की चादर हो। गैर-जरूरी “ख्वाहिशों” को पूरा करने के चक्कर में न पड़ें।

उपाय 02: यदि आपको कर्ज अधिक समय के लिए मिले, तो इसका यह अर्थ कदापि नहीं है कि आप उसकी चुकौती में भी उतना ही समय लगाएँ।

उपाय 03: यह समझ लें कि क्रेडिट कार्ड का उपयोग केवल सुविधाजनक रूप से भुगतान करने के लिए है न कि उधार लेने के लिए।

उपाय 04: कभी भी क्रेडिट कार्ड को मुफ्त का पैसा (फ्री मनी) न समझें।

उपाय 05: ऐसा कुछ न करें जिससे कि आपको कर्ज लेना पड़े। अपनी जीवनशैली में बदलाव लाएँ, ताकि आप अधिक बचत कर पाएँ।

उपाय 06: क्रेडिट कार्ड की बजाय डेबिट कार्ड का उपयोग करें। ऐसा करने से आप अपनी क्षमता से अधिक खर्च करने से बचे रहेंगे।

उपाय 07: अपनी क्षमता के अनुसार ही खर्च करें, अपनी हैसियत के मुताबिक ही चीजें खरीदें।

अध्याय 9 - विभिन्न बचत और निवेश विकल्पों के लिए सरकार की योजनाएँ

क. सरकारी योजनाएँ

भारत सरकार जनता से लिखतों (इन्स्ट्रूमेंट) के माध्यम से जमा स्वीकार करती है, जिनमें से कुछ कर बचत लिखत हैं, जैसे राष्ट्रीय बचत पत्र, किसान विकास पत्र, डाकघर बचत प्रमाणपत्र, सुकन्या समृद्धि जमा, पीपीएफ, आदि। इन लिखतों की अवधि निर्धारित होती है और इन पर मिलने वाले ब्याज की दरें भी निर्धारित होती हैं।

हाल ही में चल रही योजनाओं के विवरण इस प्रकार हैं:

योजनाएँ और उनकी विशेषता	
सुकन्या समृद्धि योजना	
<ul style="list-style-type: none"> • उद्देश्य: बालिकाओं के कल्याण को बढ़ावा देना • खाता कौन खोल सकता है: एक बालिका की ओर से कोई नैसर्गिक या कानूनी अभिभावक, जहाँ बालिका की आयु 10 वर्ष या उससे कम हो • अधिकतम खातों की संख्या: दो बालिकाओं तक, या तीन बालिकाओं तक यदि दूसरे बच्चे के जन्म के समय जुड़वां बालिकाओं का जन्म हुआ हो, या पहले बच्चे के जन्म के समय ही तीन बालिकाओं का जन्म हुआ हो • कर कटौती: जैसी आयकर अधिनियम, 1961 की धारा 80सी के तहत लागू हो • निर्धारित समय से पहले बंद किया जाना: जमाकर्ता की मृत्यु की स्थिति में या अनुकंपा के आधार पर, जैसे जानलेवा बीमारियों में इलाज करवाने के लिए और केंद्र सरकार द्वारा जिसकी अनुमति आदेश के माध्यम से दी गई हो • अनियमित भुगतान / खाते को फिर से चालू करना: जुर्माना भरे जाने के बाद • पैसे जमा कराने का तरीका: नकद / चेक / मांग ड्राफ्ट (डिमांड ड्राफ्ट) / डिजीटल भुगतान • निकासी: 18 वर्ष की आयु हो जाने के बाद उच्च शिक्षा प्राप्त करने के लिए और विवाह के लिए पिछले वित्तीय वर्ष के अंत तक खाते में पड़ी शेष राशि का एक निर्धारित हिस्सा। 	
प्रधानमंत्री जन धन योजना (पीएमजेडीवाई)	
<ul style="list-style-type: none"> • भारत सरकार द्वारा अगस्त 2014 में शुरू की गई, ताकि भारत में बैंक खाता न रखने वाले प्रत्येक व्यक्ति को वित्तीय समावेशन में शामिल किया जा सके। • सभी को किरायेदार तरीके से विभिन्न वित्तीय सेवाओं (जैसे बैंकिंग, बचत और जमा खाते, धन-प्रेषण, ऋण सेवा (क्रेडिट), बीमा और पेंशन) तक पहुँच प्रदान करने के लिए। • खाते किसी भी बैंक शाखा या कारोबार प्रतिनिधि (बैंक मिल) के पास खोले जा सकते हैं। • उद्देश्य: <ul style="list-style-type: none"> - शून्य शेष खाता (जीरो बैलेंस अकाउंट) - रुपये डेबिट कार्ड - दुर्घटना बीमा कवर और लाभार्थी की मृत्यु हो जाने पर निश्चित राशि का जीवन कवर (कुछ राशि के भुगतान के बाद) (शर्तें लागू)। - एक निश्चित राशि तक ओवरड्राफ्ट सुविधा। यह सुविधा एक घर में केवल एक खाते के लिए ही उपलब्ध है। - मोबाइल बैंकिंग सुविधा के माध्यम से आसानी से अपने खाते में पड़ी शेष राशि देखने और भारत भर में पैसे अंतरित करने की सुविधा। - जमाराशियों पर ब्याज 	

- खाते में न्यूनतम शेष राशि का होना अनिवार्य नहीं है
- सरकारी योजनाओं के लाभार्थियों के लिए प्रत्यक्ष लाभ अंतरण ।
- पेंशन और बीमा उत्पादों तक आसानी से पहुँच
- चेक बुक लेने के लिए, खाताधारक को न्यूनतम शेष संबंधी मानदंडों को पूरा करना होगा ।

• ओवरड्राफ्ट बैंक ग्राहकों के लिए ऐसी सुविधा है, जिसमें वे अपनी अत्यंत महत्वपूर्ण जरूरतों को पूरा करने के लिए बैंक से अल्पावधिक ऋण ले सकते हैं लेकिन इस तरह ऋण लेते समय बैंक और ग्राहक के बीच हुई सहमति के अनुसार ही उन्हें धन-वापसी करनी होती है ।

ख. भारत सरकार द्वारा चलाई जा रही बुनियादी बीमा योजनाएँ

1. प्रधानमंत्री सुरक्षा बीमा योजना

- 18 वर्ष से 70 वर्ष तक की आयु वाले बैंक खाताधारकों को दुर्घटना बीमा कवर प्रदान किया जाता है ।
- ऑटो-डेबिट सुविधा के माध्यम से उक्त बीमाधारक व्यक्ति के बैंक खाते से एक निर्धारित वार्षिक प्रीमियम काटा जाता है ।
- व्यक्ति केवल एक बचत बैंक खाते के माध्यम से ही इस योजना में शामिल होने का पात्र होगा ।
- इस बीमा में दुर्घटना के कारण हुई स्थायी और आंशिक विकलांगता को भी कवर किया जाता है ।

2. प्रधानमंत्री जीवन ज्योति बीमा योजना

- 18 वर्ष से 50 वर्ष तक की आयु वाले बैंक खाताधारकों को जीवन बीमा कवर प्रदान किया जाता है ।
- ऑटो-डेबिट सुविधा के माध्यम से उक्त बीमाधारक व्यक्ति के बैंक खाते से एक निर्धारित वार्षिक प्रीमियम काटा जाता है ।
- व्यक्ति केवल एक बचत बैंक खाते के माध्यम से ही इस योजना में शामिल होने का पात्र होगा ।

3. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना - आयुष्मान भारत

- गरीब, वंचित ग्रामीण परिवारों और कुछ निर्धारित श्रेणियों के अंतर्गत आने वाले शहरी श्रमिकों के परिवारों को इस योजना के तहत स्वास्थ्य सुविधाएँ प्रदान की जाती हैं ।
- परिवार के आकार, आयु या लिंग आदि के संबंध में कोई रोक नहीं है ।
- एसईसीसी (सामाजिक-आर्थिक जाति जनगणना 2011) के आँकड़ों (डेटाबेस) के अनुसार, पात्र परिवारों के सभी सदस्य अपने आप ही इस योजना के तहत आ जाते हैं ।
- अस्पताल में भर्ती होने की स्थिति में इलाज निःशुल्क किया जाएगा ।
- पॉलिसी के पहले दिन से ही स्वास्थ्य के संबंध में पहले से मौजूद सभी स्थितियाँ शामिल की जाती हैं । पॉलिसी के तहत अस्पताल में भर्ती होने से पहले के और उसके बाद के खर्च शामिल होंगे । आप देश के किसी भी सरकारी या सूची में शामिल निजी अस्पतालों में जा सकते हैं और मुफ्त में अपना इलाज करवा सकते हैं ।

4. प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना

- फसल बीमा योजना का उद्देश्य नुकसान की स्थिति में किसानों को बीमा के माध्यम से सुरक्षा प्रदान करना है ।
- फसल नष्ट हो जाने की स्थिति में, किसान को अनुमानित (श्रेषहोल्ड) उपज और वास्तविक उपज के अंतर के आधार पर भुगतान किया जाएगा । अनुमानित (श्रेषहोल्ड) उपज की गणना पिछले सात वर्षों की औसत उपज के आधार पर की जाती है और अधिसूचित फसल को हुए नुकसान के आधार पर यह तय किया जाता है कि क्षतिपूर्ति के रूप में कितनी राशि दी जाए ।
- यह योजना उन किसानों के लिए अनिवार्य है जिन्होंने संस्थाओं से ऋण लिए हैं ।
- इस योजना के तहत किसानों को कई तरह से होने वाले नुकसानों से सुरक्षा प्रदान की गई है - जैसे सूखा, कम वर्षा होना, बाढ़, जलभराव, कीट और बीमारियाँ, भूस्खलन, प्राकृतिक आग और बिजली, ओलावृष्टि, चक्रवात, आंधी, तूफान, बवंडर आदि ।
- इस स्कीम के तहत कटाई के बाद के 14 दिनों की अवधि तक होने वाले नुकसान के प्रति सुरक्षा प्रदान की गई है ।

ग. सरकार द्वारा चलाई जा रही अन्य बचत / बीमा स्कीमें

किसान विकास पत्र

- भारतीय डाक की ओर से चलाई जा रही लघु बचत प्रमाणपत्र योजना जिसमें पहले से निर्धारित समयावधि के बाद निवेश को दोगुना किया जाता है ।

- इसका उद्देश्य है - लोगों में दीर्घकालिक वित्तीय अनुशासन लाना ।
- निवेश के लिए न्यूनतम रकम रु.1000/- और रु.100/- के गुणकों में है, कोई अधिकतम सीमा नहीं है ।
- प्रमाणपत्र वयस्क और साथ ही 10 वर्ष से अधिक आयु के नाबालिग भी खरीद सकते हैं ।
- यह डाकघर से खरीदा जा सकता है ।

सॉवरेन गोल्ड बॉण्ड स्कीम (सॉवरेन स्वर्ण बॉण्ड योजना)

गोल्ड मोनेटाइजेशन स्कीम (स्वर्ण मुद्राकरण योजना) के तहत, भारत सरकार द्वारा नवम्बर 2015 में सॉवरेन गोल्ड बॉण्ड स्कीम शुरू की गई थी । भारतीय रिज़र्व बैंक भारत सरकार के परामर्श से इस योजना को अलग-अलग श्रृंखला (ट्रॉच) में लाता है, ताकि इसमें पैसा लगाया जा सके । भारतीय रिज़र्व बैंक समय-समय पर इस योजना की शर्तें आदि सूचित करता है । भारतीय रिज़र्व बैंक द्वारा सॉवरेन गोल्ड बॉण्ड की दर हर बार घोषित की जाती है ।

- अवधि :- 8 वर्ष

- न्यूनतम निवेश सीमा :- 1 ग्राम सोना

- अधिकतम सीमा :- 4 किलो ग्राम [व्यक्तियों और अविभक्त हिंदू परिवार (एचयूएफ) के लिए], 20 किलो ग्राम [न्यासों (ट्रस्ट) और ऐसी ही एंटीटियों के लिए]

प्रधानमंत्री श्रम योगी मानधन योजना

प्रधानमंत्री श्रम योगी मानधन योजना भारत सरकार द्वारा चलाई गई एक ऐसी योजना है, जो असंगठित क्षेत्र में काम करने वाले श्रमिकों को बुढ़ापे में संरक्षण और सामाजिक सुरक्षा प्रदान करने के इरादे से शुरू की गई है ।

यह एक स्वैच्छिक पेंशन योजना है, जिसमें अंशदान करना पड़ता है । इस स्कीम में अंशदान करने वाले की उम्र 60 साल होने के बाद उसे हर महीने कम से कम 3000/- रुपये पेंशन के तौर पर दिए जाते हैं और उसकी मृत्यु हो जाने पर उसकी पत्नी / उसके पति को पेंशन की रकम का 50% दिया जाता है ।

लोक भविष्य निधि (पीपीएफ)

- भारत सरकार द्वारा लाई गई कर-मुक्त बचत योजना ।
- पीपीएफ खाता या तो किसी डाकघर में या फिर किसी राष्ट्रीयकृत या निजी बैंक में खोला जा सकता है ।
- संयुक्त खाता नहीं खोला जा सकता और भारत के नागरिक द्वारा केवल एक ही खाता खोला जा सकता है, जिसमें नामांकन की सुविधा भी दी जाती है ।
- पीपीएफ खाते में किसी एक वित्तीय वर्ष के दौरान किए गए निवेशों के संबंध में आय-कर अधिनियम की धारा 80G (80सी) के तहत निर्धारित सीमा तक कटौती का दावा किया जा सकता है ।
- निवेशक इस स्कीम की अन्य शर्तों के तहत पीपीएफ खाते में किए गए निवेशों की एक निश्चित रकम पर ऋण भी ले सकते हैं ।
राष्ट्रीय बचत पत्र (एनएससी)
- यह भारत सरकार की एक पहल है, इसमें मुख्य रूप से आय-कर बचाते हुए निवेश किया जा सकता है ।
- यह किसी भी डाकघर में खोला जा सकता है और एनएससी पासबुक के रूप में भी जारी किया जा सकता है ।
- संयुक्त खाता भी खोला जा सकता है, और नाबालिग की ओर से वयस्क द्वारा भी खाता खोला जा सकता है ।
- जमा (डिपॉज़िट) के संबंध में आय-कर अधिनियम की धारा 80G (80सी) के तहत कर से छूट ली जा सकती है ।

ग. सरकार द्वारा चलाई जा रही पेंशन योजनाएँ

अटल पेंशन योजना (एपीवाई)

- एपीवाई एक पेंशन उन्मुख बचत योजना है जो असंगठित क्षेत्र के नागरिकों को ध्यान में रखते हुए बनाई गई है । इस योजना का लाभ सभी बैंक खाताधारक उठा सकते हैं ।
- इस योजना का उद्देश्य असंगठित क्षेत्र के ऐसे श्रमिकों को पेंशन के रूप में एक निर्धारित राशि प्रदान करना है, जिन्हें दूसरी किन्हीं सामाजिक सुरक्षा योजनाओं के तहत शामिल नहीं किया गया है ।
- एपीवाई में शामिल होने की न्यूनतम आयु 18 वर्ष और अधिकतम आयु 40 वर्ष है ।
- आम तौर पर 60 वर्ष की आयु से पहले योजना से बाहर निकलने की अनुमति नहीं है, हालाँकि लाभार्थी की मृत्यु हो जाने पर या फिर जानलेवा बीमारी हो जाने पर योजना से बाहर निकला जा सकता है । हालाँकि, लाभार्थी की मृत्यु के बाद उसका पति या उसकी पत्नी योजना जारी रख सकते हैं ।

घ. उधार से संबंधित सरकारी योजनाएँ

विद्यालक्ष्मी पोर्टल के माध्यम से शैक्षिक ऋण

- इस योजना का मूल उद्देश्य शैक्षिक ऋण प्राप्त करने के तरीके को आसान और कारगर बनाना है, ताकि किसी छात्र को पैसे की कमी के कारण अपनी शिक्षा अधूरी न छोड़नी पड़े।
- पोर्टल का वेब पता है : www.vidyalakshmi.co.in
- छात्रों को बैंकों की शैक्षिक ऋण योजनाओं के बारे में जानकारी मिलती है
- शिक्षा के सभी क्षेत्रों से संबंधित शैक्षिक ऋण हेतु केवल एक ही आवेदन फॉर्म है।
- एक ही फॉर्म के जरिए विभिन्न बैंकों में शैक्षिक ऋणों के लिए आवेदन करने का प्रावधान है।
- सरकार द्वारा दी जाने वाली छात्रवृत्तियों की जानकारी हेतु और उनके लिए आवेदन किए जाने हेतु इस साइट को नेशनल स्कॉलरशिप पोर्टल से जोड़ा गया है।
- छात्र इस वेबसाइट पर उपलब्ध डैशबोर्ड सुविधा के माध्यम से किसी भी समय और किसी भी स्थान से अपने ऋण आवेदन की स्थिति देख सकते हैं।

प्रधानमंत्री आवास योजना

- यह निम्न आय वर्ग (लोअर इनकम ग्रुप) / आर्थिक रूप से कमजोर तबके (इकोनॉमिकली वीकर सेक्शन) (ईडब्ल्यूएस / एलआईजी) और मध्यम आय वर्ग (मिडिल इनकम ग्रुप) के लिए क्रेडिट लिंक्ड सब्सिडी स्कीम (सीएलएसएस) है।
- व्यक्ति इस योजना के जरिए आर्थिक सहायता (सब्सिडी) प्राप्त करने के तभी पात्र होंगे, जब वे अपना पहला घर खरीद रहे हों या नया घर बना रहे हो।
- यदि परिवार ने पहले कभी किसी भी आवासीय योजना के तहत केंद्रीय सहायता ली हो या भारत में उनके पास पहले से ही एक घर हो, फिर चाहे वह उनके नाम पर हो या परिवार के किसी सदस्य के नाम पर हो या उनके पति अथवा पत्नी घर के लिए ब्याज संबद्ध आर्थिक सहायता (सब्सिडी) का दावा कर रहे हों; तो वे इस योजना के तहत आर्थिक सहायता (सब्सिडी) लेने के पात्र नहीं होंगे।
- खरीदी गई संपत्ति योजना के तहत समय-समय पर निर्धारित किए गए दिशानिर्देशों के अधीन होगी।

प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (पीएमएमवाई):

- इस सरकारी योजना के तहत छोटे और मध्यम उद्यमों के मालिकों या उद्यमियों को व्यावसायिक ऋण प्रदान किया जाता है।
- पीएमएमवाई के तहत दिए जाने वाले ऋण संबंधी योजनाएँ : लिए गए ऋण की राशि के आधार पर - शिशु, किशोर और तरुण।
- पात्रता: उधार लेने वाला निम्नलिखित गैर-कारपोरेट छोटे कारोबार खंड का होना चाहिए : एकल स्वामित्व; भागीदारी फर्म; छोटी विनिर्माण इकाइयाँ; सेवा क्षेत्र की इकाइयाँ; दुकानदार; फल या सब्जी विक्रेता; ट्रक चलाने वाले (ऑपरेटर); खाद्य सेवा इकाइयाँ; मरम्मत का कार्य करने वाले; मशीन चलाने वाले (ऑपरेटर); छोटे उद्योग; खाद्य प्रसंस्कारक (फूड प्रोसेसर); ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में अन्य उद्योग।
- ऐसे ऋण लेने के लिए आवश्यक मुख्य दस्तावेज हैं: पहचान का सबूत, खरीदी गई वस्तुओं का भाव और श्रेणी का प्रमाण-पत्र।

स्टैंड-अप इंडिया

- यह योजना 18 वर्ष से अधिक आयु के एससी/एसटी और/या महिला उद्यमियों के वित्तपोषण के लिए है।
- इसका उद्देश्य ऊपर उल्लिखित लक्षित समूहों (टारगेट ग्रुप) को बैंक ऋणों की सुविधा प्रदान करना है।
- इसके तहत ऋण विनिर्माण (मैनुफैक्चरिंग) के क्षेत्र में, व्यापार (ट्रेडिंग) के क्षेत्र में या सेवा क्षेत्र में नया उद्यम स्थापित करने के उद्देश्य से ही मिलता है।

अध्याय 10 - कर बचाने के उपाय

आयकर आपकी आय का वह प्रतिशत है जो आप सरकार को देते हैं ताकि वह अपने कई खर्चों को पूरा कर सके जैसे बुनियादी सुविधाओं का विकास, राज्य या केंद्र सरकारों के कर्मचारियों के वेतन का भुगतान, आदि। सभी कर किसी न किसी कानून के अनुसार लगाए जाते हैं और हमारी आय पर कर, आयकर अधिनियम, 1961 (समय-समय पर पारित वित्त अधिनियमों द्वारा यथा संशोधित) के प्रावधानों के अनुसार लगाया जाता है।

प्रत्येक व्यक्ति, हिंदू अविभक्त कुटुंब (एचयूएफ), व्यक्तियों के संगम (एसोसिएशन ऑफ पर्सन्स) (एओपी), व्यक्तियों के निकाय (बीओआई), कारपोरेट फर्मों, कंपनियों, स्थानीय प्राधिकरणों और अन्य सभी कृत्रिम विधिक व्यक्तियों (आर्टिफिशियल ज्यूरिडिशियल पर्सन) जिसे कोई भी आय होती हो उसे आयकर अदा करना होता है।

करों की गणना किसी व्यक्ति की वार्षिक आय पर की जाती है, और आय-कर संबंधी कानूनी प्रावधानों के अनुसार एक वार्षिक चक्र (वर्ष) 1 अप्रैल से शुरू होता है और जो अगले कैलेंडर वर्ष के 31 मार्च को समाप्त होता है। इन कानूनी प्रावधानों के तहत वर्ष को दो वर्गों में बांटा गया है - "पूर्ववर्ती वर्ष" और "निर्धारण वर्ष"। जिस वर्ष में आय अर्जित की जाती है, उसे पूर्ववर्ती वर्ष कहा जाता है तथा जिस वर्ष में आय पर कर लगाया जाता है उसे निर्धारण वर्ष कहा जाता है।

आय-कर अधिनियम के तहत कटौती की अनुमति:

मुख्य विशेषताएँ	
धारा 80सी	<ul style="list-style-type: none"> इसके तहत जीवन बीमा, भविष्य निधि, पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) की ईएलएसएस योजनाओं, बैंक की 5 वर्ष की अवधि वाली विशेष जमाओं में किए गए निवेश, एनपीएस खाते में किए गए अंशदान (केवल टियर-1 खाते के लिए), राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्र में किए गए निवेश, आवास ऋण के मूलधन की चुकौती की रकम, आदि के संबंध में कटौती का दावा किया जा सकता है।
धारा 80सीसीडी(1बी)	<ul style="list-style-type: none"> इसके तहत धारा 80सी के तहत जिन कटौतियों के संबंध में दावे किए जाते हैं उनसे भिन्न कटौतियों का दावा किया जा सकता है। आय-कर अधिनियम की धारा 80सीसीडी (1बी) के तहत किसी भी व्यक्ति द्वारा एनपीएस में किए गए निवेश के संबंध में कर से छूट का दावा किया जा सकता है। आयकर अधिनियम की धारा 80सी के तहत कटौती का जो दावा कर दिया गया हो, उससे अतिरिक्त रकम की कटौती का दावा इस धारा के तहत किया जा सकता है।
धारा 80डी	<ul style="list-style-type: none"> व्यक्ति स्वयं, पति या पत्नी, आश्रित माता-पिता और आश्रित बच्चों हेतु लिए गए चिकित्सा बीमा के लिए कटौती का दावा करने के लिए पात्र हैं।
धारा 80जी	<ul style="list-style-type: none"> नेशनल चिल्ड्रन फाउंडेशन, राष्ट्रीय महत्त्व के विश्वविद्यालय या शिक्षण संस्थान, प्रधानमंत्री राहत कोष, धर्मार्थ संस्थानों आदि को दिया गया दान कर योग्य आय में से घटा दिया जाता है।
धारा 80टीटीए	<ul style="list-style-type: none"> बचत खाते पर मिलने वाले ब्याज पर कर लगता है। हालाँकि, बचत खाते पर मिलने वाले ब्याज पर धारा 80टीटीए के तहत कटौती का दावा किया जा सकता है, बशर्ते कि कटौती के दावे की रकम निर्धारित सीमा के भीतर हो और समय-समय पर निर्धारित की गई अन्य शर्तों का पालन किया जाए। यह छूट केवल व्यक्ति या एचयूएफ के लिए उपलब्ध है। यह छूट बैंक, डाकघर या सहकारी बैंकों के बचत खाते के मामले में भी लागू है।
धारा 24	<ul style="list-style-type: none"> इसके तहत संपत्ति खरीदने, संपत्ति के निर्माण या संपत्ति की मरम्मत हेतु लिए गए आवास ऋण पर अदा किए गए ब्याज के संबंध में छूट हेतु दावा किया जा सकता है। यह छूट 1 अप्रैल, 1999 के बाद लिए गए आवास ऋणों पर ही मिलता है।

- व्यक्तियों के लिए आयकर रिटर्न दाखिल करने की अंतिम तारीख प्रत्येक वित्तीय वर्ष की 31 जुलाई होती है।
- आयकर रिटर्न दाखिल करने संबंधी तारीख और आयकर अधिनियम से संबंधित अन्य कटौतियाँ तथा विवरण बदलते रहते हैं; इसलिए, पाठक नियमित रूप से हाल के प्रावधान और दिशानिर्देश (गाइडलाइन्स) भी देखते रहें।

अध्याय 11- पॉज़ी स्कीमों और अरजिस्ट्रीकृत निवेश सलाहकारों से सावधान

पॉज़ी स्कीम

पॉज़ी स्कीम का नाम चार्ल्स पॉज़ी के नाम पर रखा गया है, जिन्होंने 20वीं शताब्दी की शुरुआत में इस तरह की एक योजना बनाई थी। निश्चित तौर पर पॉज़ी के बदनाम होने से पहले भी लोग इस अवधारणा से भली-भांति परिचित थे। पॉज़ी स्कीम एक धोखाधड़ी या कपटपूर्ण तरीके से किया गया निवेश घोटाला है जिसमें मुनाफों को लेकर निवेशकों से बढ़ाचढ़ाकर वादे किए जाते हैं। असल में इस स्कीम में वास्तविक लाभ कमाने की बजाय पुराने निवेशकों को उनके अपने पैसे या उनके बाद स्कीम में आने वाले निवेशकों द्वारा दिए गए पैसों से ही मुनाफे दिए जाते हैं। किसी पॉज़ी स्कीम द्वारा अपने विज्ञापनों में बताए गए मुनाफे दे पाना तभी संभव होता है जब उसके निवेशकों की संख्या लगातार बढ़ती जाए।

अक्सर पॉज़ी स्कीम नए निवेशकों को ऐसे मुनाफों की गारंटी देकर लुभाती है, जो दूसरे निवेश नहीं दे सकते, जो कम समय में ही मिल जाते हैं और जो आम तौर पर मिलने वाले मुनाफों से कहीं अधिक होते हैं तथा लगातार मिलते हैं। स्कीम में जैसे-जैसे अधिक निवेशक शामिल होते जाते हैं, अधिकारियों की नज़र में स्कीम के आने की संभावना बढ़ जाती है। ऐसा देखा गया है कि उस समय बचे हुए निवेशकों का पूरा पैसा लेकर स्कीम चलाने वाला (प्रमोटर) गायब हो जाता है। इस तरह की योजनाएँ अपने स्वयं के भार को ही नहीं सह पाती और बंद हो जाती हैं क्योंकि नया निवेश आना कम हो जाता है और स्कीम चलाने वाले (प्रमोटर) को किए गए वादे के मुताबिक मुनाफे देने में दिक्कत आती है।

सिस्टम का ध्वस्त होना तय है क्योंकि कमाई, यदि कोई हो, निवेशकों को अदा किए जाने वाले पैसे से कम है। कभी-कभार, अधिकारियों को किसी स्कीम के बारे में संदेह हो जाता है कि वह पॉज़ी स्कीम है और वे ऐसी स्कीमों के बंद होने से पहले ही उस पर अपना शिकंजा कस देते हैं।

कैसे पहचाने ?

यहाँ कुछ सुझाव दिए गए हैं जो आपको पॉज़ी स्कीम का पता लगाने में मदद करेंगे।

बहुत कम या बिना जोखिम के अधिक मुनाफा:

हर निवेश में कुछ न कुछ जोखिम जरूर होता है। अधिक मुनाफा मिलता है तो जोखिम भी अधिक होता है। किसी भी अधिक मुनाफे वाले गारंटीशुदा निवेश का अवसर मिलने पर सतर्क हो जाएँ।

अत्यधिक मुनाफा:

समय के साथ-साथ निवेशों में उतार-चढ़ाव आते रहते हैं। समग्र बाजार की स्थितियों से अछूता रहकर लगातार अधिक मुनाफा देने वाले निवेश पर आँख मूढ़ कर भरोसा न करें।

अरजिस्ट्रीकृत निवेश:

पॉज़ी स्कीमों में आम तौर पर ऐसी निवेश स्कीम शामिल होती हैं जो विनियामकों या उन गतिविधियों को देखने वाली किसी भी सरकारी एजेंसी से रजिस्ट्रीकृत नहीं होती। रजिस्ट्रीकरण जरूरी होता है क्योंकि इससे निवेशकों को कंपनी के प्रबंधन, उत्पादों, सेवाओं और वित्त के बारे में जानकारी मिलती है।

बिना लाइसेंस वाले विक्रेता:

किसी भी निवेश स्कीम के लिए यह जरूरी है कि वह संबंधित प्राधिकरण से रजिस्ट्रीकृत हो और राज्य के प्रतिभूति संबंधी कानूनों के तहत भी यह अनिवार्य है कि निवेश से जुड़े पेशेवर और फर्म लाइसेंस या रजिस्ट्रीकरण प्राप्त करें। अधिकांश पॉज़ी स्कीम बिना लाइसेंस वाले व्यक्ति या अरजिस्ट्रीकृत फर्म चलाती हैं।

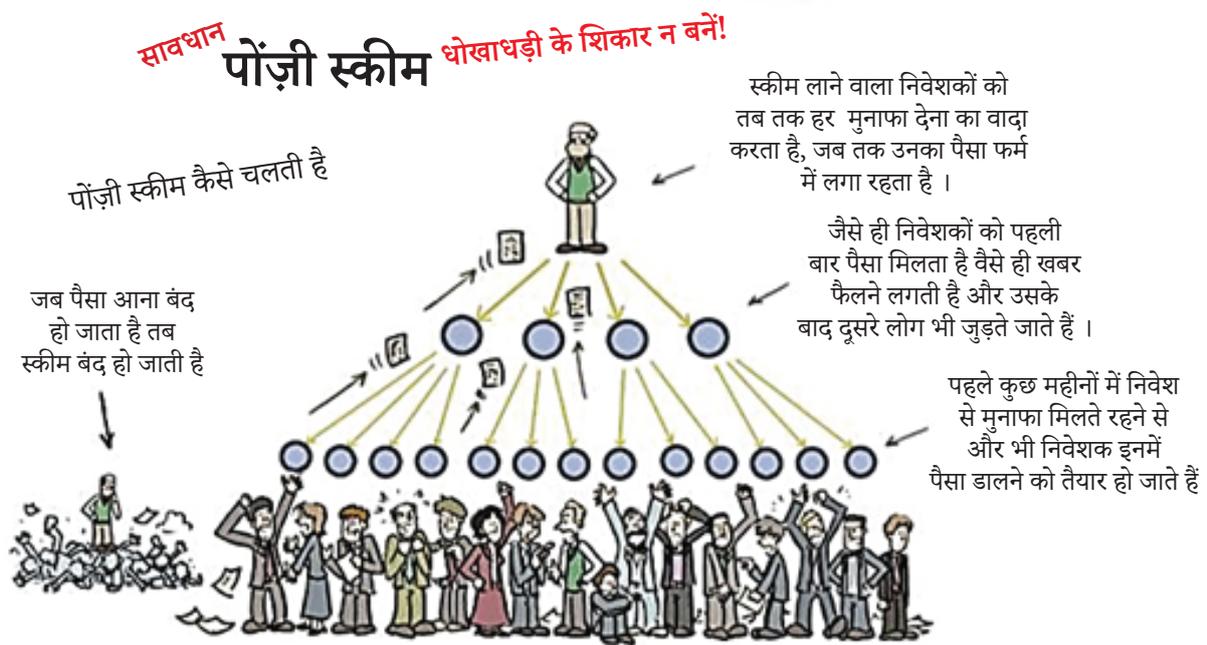
अस्पष्ट प्रकटीकरण:

यदि आपको उनकी बातें समझ नहीं आती या आप उनके बारे में पूरी जानकारी हासिल नहीं कर सकते, तो आप निवेश न करें। खाता विवरण संबंधी त्रुटियाँ इस बात का संकेत हो सकती हैं कि वादे के अनुरूप पैसों का निवेश नहीं किया जा रहा।

भुगतान मिलने में कठिनाई:

यदि आपको भुगतान नहीं मिलता या पैसे निकालने में कठिनाई आ रही है, तो सावधान हो जाएँ। पोंजी स्कीम चलाने वाले (प्रमोटर) कभी-कभी स्कीम के निवेशकों को और अधिक मुनाफों की पेशकश देते हैं, ताकि वे निवेशकों को पैसे निकालने से रोक सकें।

पोंजी स्कीमों / पिरामिड स्कीमों का ढाँचा

धोखाधड़ी से बचाव:

हाल ही में, भारत में अनेक निवेशकों ने अरजिस्ट्रीकृत एंटीटियों द्वारा चलाई जा रही निवेश स्कीमों के कारण अपने पैसे खो दिए। पश्चिम बंगाल में सारदा चिट फंड घोटाला और सहारा फर्मों द्वारा अवैध रूप से धन जुटाना इसके कुछ उदाहरण हैं। कम समय में अधिक मुनाफों का वादा करके लुभाने वाली फर्जी एंजिसियों से सावधान रहें। आप इस तरह के जोखिमों के बारे में जागरूक होकर अपने धन को सुरक्षित रख सकते हैं।

ऑन-लाइन होने वाली धोखाधड़ी

बड़े पैमाने पर मार्केटिंग के जरिए की जाने वाली धोखाधड़ी

हो सकता है कि आपको एक ऐसा ई-मेल मिले जो धोखाधड़ी के इरादे से आपको भेजा गया हो, जिसे देखने पर ऐसा लगे कि वह किसी सही कंपनी से आया है और जिसमें आपको किसी ऐसे लिंक पर क्लिक करने को कहा जाए जो आपको किसी फर्जी वेबसाइट पर ले जाएगा। ऐसे में बेहतर यही होगा कि आप फोन के माध्यम से तब तक न तो निवेश करें, न ही दान दें और न ही कोई खरीदारी करें जब तक कि आपको उस कंपनी की पुख्ता जानकारी न हो।

घोटाले

निवेश से संबंधित धोखाधड़ी

कोई व्यक्ति आपसे यह कहता है कि कुछ पैसा लगाकर आप कारबार शुरू कर सकते हैं या उनसे कुछ माल खरीदकर आगे बेच सकते हैं। इस कारबार में आगे बढ़ने के लिए आपको नए सदस्यों को जोड़ते रहना है। कुछ समय के बाद लोग इस कारबार से जुड़ना बंद कर देते हैं। तब उस कारबार को चलाने वाले व्यक्ति (प्रोमोटर) आपका पैसा लेकर गायब हो जाते हैं।

लॉटरी घोटाला

अपना इनाम लेने के लिए 250 डालें, काफी गुंजाइश है कि यह घोटाला है

"बधाई हो" आपको लॉटरी लगी है / आपने बड़ा इनाम जीत लिया है। बस अब आप एक छोटी सी फीस या कर (टैक्स) देकर अपना इनाम पा सकते हैं। ध्यान दें कि वास्तव में प्रतियोगिता करवाने वाले कभी भी इनाम के लिए फीस नहीं लेते।

क्रेडिट और डेबिट कार्ड से संबंधित धोखाधड़ी

पीन का इस्तेमाल है। किसीको अपना पीन न बताएं।

किसी समूह विशेष के लोगों के साथ की जाने वाली धोखाधड़ी

यदि आप एक जैसी सोच रखने वाले लोगों के समूह (जैसे धार्मिक या सामाजिक संगठन) का हिस्सा हों, तो धोखाधड़ी करने वाले व्यक्ति आपका भरोसा आसानी से जीत सकते हैं, और इतना ही नहीं घोटालेबाज आपसे इस मामले का जिक्र किसी और से न करने को भी कह सकते हैं।

सलाह#01

ऐसे सौदे के झांसे में न आएं, जिस पर भरोसा करना मुश्किल लगे। यदि आपको यह समझ में नहीं आ रहा कि उत्पाद (प्रोडक्ट) क्या और कैसा है तथा आपके पैसे कैसे निवेश किए जाते हैं, तो ऐसे में पैसे न लगाएं।

सलाह#02

बढ़िया मुनाफे के लालच में आकर, उन उत्पादों में निवेश न करें जिनकी आपको जानकारी न हो। कंपनी और उसकी वित्तीय स्थिति के बारे में अच्छी तरह से जान लें। आप जिन उत्पादों में निवेश कर रहे हैं, उनके संबंध में अपनी जोखिम लेने की क्षमता को समझ लें।

अरजिस्ट्रीकृत निवेश सलाहकारों से सावधान रहें

भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी), भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड {विनिधान (निवेश) सलाहकार} विनियम, 2013 के तहत निवेश सलाहकारों को रजिस्ट्रीकरण प्रदान करता है। "निवेश सलाहकार" का अर्थ है - वह व्यक्ति, जो प्रतिफल (कन्सिडरेशन) के लिए, ग्राहकों या अन्य व्यक्तियों या व्यक्तियों के समूह को निवेश सलाह देने के कामकाज में लगा हो, और जिसमें वह व्यक्ति सम्मिलित है जो स्वयं को निवेश सलाहकार, चाहे किसी भी नाम से पुकारा जाए, के रूप में प्रकट करता है।

इस विनियम का उद्देश्य "निवेश सलाह" को विनियमित करना है, जिसका अर्थ है - ग्राहक के फायदे के लिए प्रतिभूतियों (सिक्यूरिटीज़) या निवेश उत्पादों (प्रोडक्ट्स) में निवेश करने, को खरीदने, बेचने या में अन्यथा व्यौहार करने संबंधी सलाह, और निवेश पोर्टफोलियो जिसमें प्रतिभूतियाँ या निवेश उत्पाद शामिल हों, संबंधी सलाह, चाहे लिखित हो, मौखिक हो या संचार के किसी भी अन्य साधन के माध्यम से हो, और जिसमें वित्तीय योजना (फाइनेंशियल प्लानिंग) शामिल होगी : परंतु ग्राहकों से प्रतिफल (कन्सिडरेशन) लिए बिना ही, समाचारपत्र, पत्रिकाओं, किसी इलैक्ट्रॉनिक या प्रसारण या दूरसंचार माध्यम के जरिये, दी गई निवेश सलाह, जो व्यापक रूप से जनता के लिए उपलब्ध हो, इन विनियमों के

प्रयोजन के लिए निवेश सलाह नहीं मानी जाएगी । निवेश सलाहकारों से यह अपेक्षित है कि सेबी से रजिस्ट्रीकरण प्राप्त करें और आचार संहिता का पालन करें ।

सेबी से रजिस्ट्रीकरण प्राप्त किए बिना ही निवेश सलाहकार के रूप में कार्य करना गैर-कानूनी है । सेबी इस तरह की गैर-कानूनी गतिविधि को रोकने की दिशा में प्रयासरत है । कुछ बेईमान और समुचित जानकारी न रखने वाली एंटीटियाँ खुद को रजिस्ट्रीकृत नहीं करवाती और/या आचार संहिता का पालन नहीं करती । निवेश सलाहकारों को सिर्फ सलाह देने का ही कार्य करना चाहिए और नकदी या प्रतिभूतियों के प्रबंधन जैसे कार्यों से दूर ही रहना चाहिए ।

निवेश सलाहकार (आईए) के रूप में कार्य करने वाली रजिस्ट्रीकृत और अरजिस्ट्रीकृत एंटीटियों द्वारा किए जाने वाले कुछ गलत काम (अनाचार), (जो सेबी को सूचित किए गए हैं) इस प्रकार हैं: -

- निवेश सलाहकारों द्वारा ग्राहकों को निश्चित मुनाफों की पेशकश करना ।
- आकर्षक मुनाफों का झूठा वादा करके ग्राहक से बहुत अधिक फीस वसूलना ।
- अधिक फीस वसूल करने के लिए ग्राहक के जोखिम प्रोफाइल को ध्यान में न रखते हुए निवेश सलाहकारों द्वारा गलत-विक्रय (मिस-सेलिंग) । नुकसान हो जाने पर ग्राहक की ओर से फीस वापस करने संबंधी शिकायतें प्राप्त होने पर, निवेश सलाहकार द्वारा इस वादे के साथ ग्राहकों को अधिक जोखिम वाले उत्पादों की पेशकश कि वे अपने नुकसान की भरपाई कर पाएँगे ।
- ग्राहकों की ओर से व्यापार (ट्रेडिंग) ।
- ग्राहक की प्रोफाइल के साथ मेल न खाते हुए और ग्राहक की सहमति के बिना ही, ग्राहक को अधिक जोखिमयुक्त उत्पादों वाली सेवा देना ।
- निवेश सलाहकार की खराब सेवा की वजह से ग्राहकों को पैसों का नुकसान ।
- धन-वापसी (रिफंड) किए जाने से संबंधित मुद्दे ।

निवेशकों के लिए यह जरूरी है कि वे जागरूक बनें और बाजार में हो रहे उपर्युक्त गलत कामों से अपने आप को बचा कर रखें तथा पूँजी बाजारों में विशेषज्ञता का दावा करने वाली एंटीटियों के साथ व्यवहार करते समय सावधानी बरतें । निवेशक, भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड {विनिधान (निवेश) सलाहकार} विनियम, 2013 (इनमें अंतिम संशोधन 3 जुलाई, 2020 को हुआ था) के तहत रजिस्ट्रीकृत एंटीटियों से ही निवेश के संबंध में सलाह लें ।

ऐसी एंटीटियों की सूची भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) के वेबसाइट (<https://www.sebi.gov.in>) पर उपलब्ध है ।

निवेश सलाहकारों (इन्वेस्टमेंट एडवाइज़र्स) के साथ व्यवहार करते समय क्या करें और क्या न करें

क्या करें	क्या न करें
हमेशा भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) से रजिस्ट्रीकृत निवेश सलाहकारों के साथ ही व्यवहार करें ।	अरजिस्ट्रीकृत एंटीटियों के साथ व्यवहार न करें ।
पहले यह देख लें कि निवेश सलाहकार के पास भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) की रजिस्ट्रीकरण (पंजीकरण) संख्या है या नहीं । भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) से रजिस्ट्रीकृत सभी निवेश सलाहकारों की सूची भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) के वेबसाइट (https://www.sebi.gov.in) पर दी हुई है ।	निवेश सलाह की आड़ में किसी स्टॉक के बारे में दी गई टिप के झाँसे में न आएँ ।
यह सुनिश्चित कर लें कि निवेश सलाहकार के पास जो रजिस्ट्रीकरण प्रमाणपत्र हो, वह वैध हो ।	निवेश सलाहकार को अपना पैसा निवेश करने के लिए न दें ।

<p>अपने निवेश सलाहकार को केवल सलाहकार फीस (एडवाइज़री फीस) अदा करें ।</p>	<p>यदि निवेश सलाहकार निश्चित मुनाफों की बात करे, तो उसके झाँसे में न आएँ ।</p>
<p>सलाहकार फीस केवल बैंकिंग चैनलों के माध्यम से ही अदा करें और वे रसीदें संभाल कर रखें जिन पर विधिवत् रूप से हस्ताक्षर किए गए हों तथा जिन पर आपके द्वारा किए गए भुगतानों के विवरण दिए हुए हों ।</p>	<p>निवेश के संबंध में सोच-समझकर लिए जाने वाले फैसलों पर लालच को हावी न होने दें ।</p>
<p>निवेश की कोई सलाह मानने से पहले अपनी जोखिम प्रोफाइल (अर्थात् आप कितना जोखिम उठा सकते हैं) के बारे में अवश्य जान लें ।</p>	<p>लुभावने विज्ञापनों या बाजार की अफवाहों के झाँसे में न आएँ ।</p>
<p>इस बात पर जोर दें कि निवेश सलाहकार कोई भी सलाह केवल आपके जोखिम प्रोफाइल के आधार पर ही दे और ऐसा करते समय निवेश के अन्य विकल्पों को भी ध्यान में रखे ।</p>	<p>केवल किसी निवेश सलाहकार या उसके प्रतिनिधियों की ओर से आए फोन कॉल या प्राप्त संदेशों (मैसेजों) के आधार पर लेनदेन (ट्रांजेक्शन) करने से बचें ।</p>
<p>सलाह पर अमल करने से पहले अपने निवेश सलाहकार से सभी जरूरी प्रश्न पूछ लें और अपनी सभी शंकाओं का समाधान कर लें ।</p>	<p>केवल इस आधार पर निर्णय न लें कि निवेश सलाहकारों की ओर से बार-बार मैसेज प्राप्त हो रहे हैं और बार-बार कॉल आ रहे हैं ।</p>
<p>निवेश करने से पहले, निवेश से जुड़े जोखिम और मुनाफे के साथ-साथ उसकी अर्थसुलभता (लिक्विडिटी) और सुरक्षा से जुड़े पहलुओं का भी आकलन कर लें ।</p>	<p>यदि निवेश सलाहकार आपको यह कहकर उकसायें कि जो ऑफर चल रहा है वह कुछ समय के लिए ही है या आपको अन्य प्रलोभन दें या फिर उपहारों की पेशकश आदि करें, तो ऐसे में आप उनके झाँसे में न आएँ ।</p>
<p>इस बात पर जोर दें कि शर्तें आदि लिखित रूप में हों, उन पर विधिवत् रूप से हस्ताक्षर किए गए हों और मुहर लगी हुई हो । किसी भी निवेश सलाहकार के साथ व्यवहार करने से पहले इन शर्तों आदि को ध्यान से पढ़ लें, खासकर ऐसी शर्तों को जो सलाहकार फीस (एडवाइज़री फीस), सलाहकार योजनाओं (एडवाइज़री प्लान), सलाह की श्रेणी आदि से संबंधित हों ।</p>	<p>ऐसे निवेश करने में जल्दबाजी न करें जो आपकी जोखिम उठाने की क्षमता से और आपके निवेश के लक्ष्यों से मेल न खाते हों ।</p>
<p>अपने लेनदेन (ट्रांजेक्शन) करते समय सतर्क रहें ।</p>	
<p>अपनी शंकाएँ दूर करने के लिए / शिकायतों के निवारण के लिए संबंधित प्राधिकरणों से संपर्क करें । यदि कोई निवेश सलाहकार निश्चित मुनाफों का प्रस्ताव कर रहा हो या मुनाफों की गारंटी दे रहा हो, तो इसकी सूचना भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) को दें ।</p>	

अध्याय 12 - शिकायत निवारण व्यवस्था

क. स्कोर्स (सेबी की शिकायत निवारण प्रणाली)

भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) ने एक वेब-आधारीय केंद्रीकृत शिकायत निवारण प्रणाली शुरू की हुई है जिसे 'स्कोर्स' के नाम से जाना जाता है। स्कोर्स का उद्देश्य ऐसे असंतुष्ट निवेशकों के लिए एक प्लेटफॉर्म उपलब्ध करवाना है जिनकी प्रतिभूति बाजार (सिक्क्यूरिटीज़ मार्केट) से संबंधित शिकायतों का निवारण संबंधित सूचीबद्ध (लिस्टिड) कंपनी या रजिस्ट्रीकृत मध्यवर्ती (इंटरमीडियरी) से सीधे संपर्क किए जाने पर नहीं हुआ। जब भी किसी एंटीटी के सामने कोई समस्या आए, तो उसे पहले अपनी शिकायत कंपनी, एक्सचेंज या दलाल के पास ही दर्ज करानी होगी। यदि वह किए गए निवारण से संतुष्ट न हो या उसे उस संबंधित कंपनी, एक्सचेंज या दलाल (ब्रोकर) की ओर से कोई जवाब आदि न मिले जिसके यहाँ उसने शिकायत दर्ज कराई हो, तो वह सीधे स्कोर्स पर अपनी शिकायत दर्ज करा सकती है।

स्कोर्स पर शिकायत दर्ज करने के लिए, आप या तो स्कोर्स के वेबसाइट (<http://scores.gov.in>) पर जा सकते हैं या फिर स्कोर्स का मोबाइल ऐप्लिकेशन डाउनलोड कर सकते हैं। जिस घटना के संबंध में शिकायत की जानी है, उस घटना के घटित होने की तारीख से तीन वर्षों के भीतर निवेशक स्कोर्स पर अपनी शिकायत दर्ज कर सकता है। यदि निवेशक निर्धारित समय में शिकायत दर्ज नहीं कर पाता, तो वह सीधे संबंधित एंटीटी के पास शिकायत दर्ज करा सकता है या फिर उपयुक्त न्यायालय का दरवाजा खटखटा सकता है। शिकायत दर्ज करने से पहले आपको स्कोर्स पर पंजीकृत होना पड़ेगा। यदि आपके पास पहले से ही उपयोगकर्ता का नाम (यूजर नेम) और पासवर्ड हो, तो आप शिकायत दर्ज करने के लिए इस पर क्लिक करें: "शिकायत दर्ज करने के लिए पंजीकरण / लॉग इन करें" ("Register/ login to lodge complaints")। यदि आप स्कोर्स का इस्तेमाल पहली बार कर रहे हों, तो आप "अभी तक पंजीकरण नहीं किया है?" ("Not Registered yet?") शीर्षक के तहत "पंजीकरण करने के लिए यहाँ क्लिक करें" ("Register Here") पर क्लिक करें और अपने व्यक्तिगत विवरण जैसे नाम, पता और मोबाइल नंबर डालें। फिर, आप इन विकल्पों में से किसी एक श्रेणी का चयन करें: सूचीबद्ध (लिस्टिड) कंपनियाँ / रजिस्ट्रार और शेयर अंतरण अभिकर्ता (रजिस्ट्रार एंड ट्रांसफर एजेंट); दलाल (ब्रोकर) / स्टॉक एक्सचेंज; निक्षेपागार सहभागी (डिपॉज़िटरी पार्टिसिपेंट) / निक्षेपागार (डिपॉज़िटरी); पारस्परिक निधियाँ (म्यूचुअल फंड); अन्य संस्थाएँ और सेबी की जानकारी के लिए। अब आप इस चुनी गई श्रेणी में अपनी शिकायत से संबंधित विवरण दर्ज करें। सभी शीर्षकों में जानकारी डालने के बाद, आप उसकी पुष्टि करें और अपनी शिकायत दर्ज करें।

उसके बाद सेबी में आपकी शिकायत की जाँच-पड़ताल की जाती है, ताकि यह पता लगाया जा सके कि क्या शिकायत का विषय सेबी के दायरे में आता है। यदि वह सेबी के दायरे में आता है, तो संबंधित एंटीटी को वह शिकायत अग्रेषित कर दी जाती है, जिसे 30 दिनों के भीतर निवेशक को लिखित में जवाब देना होता है और की गई कार्रवाई की रिपोर्ट प्रस्तुत करनी होती है।

सहायक दस्तावेज:

शिकायत से संबंधित दस्तावेजों (2 एमबी तक के) को पीडीएफ रूप में संलग्न किया जा सकता है। यदि प्रत्येक श्रेणी हेतु अपलोड किया जाने वाला डेटा 2 एमबी से अधिक का हो, तो उसे डाक द्वारा सेबी के किसी भी कार्यालय में भेजा जा सकता है।

पंजीकरण संख्या:

शिकायत दर्ज करने पर, एक विशिष्ट पंजीकरण संख्या दी जाएगी, जिसका उपयोग भविष्य में पलाचार करते समय किया जा सकता है। शिकायत पंजीकरण फॉर्म में दी गई ई-मेल आईडी पर ई-मेल के जरिए भी इस शिकायत पंजीकरण संख्या संबंधी एक ई-मेल भेजा जाएगा।

शिकायत की स्थिति देखें:

आप अपने खाते में लॉग-इन करके अपनी शिकायत की स्थिति देख सकते हैं।

सेबी को भेजी गई कागज़ी शिकायतों के मामले में, सेबी की ओर से आपके पास भेजे गए पावती पत्र में दिया गया पासवर्ड दर्ज करें और उसके बाद आप अपनी शिकायत की स्थिति देख सकते हैं।

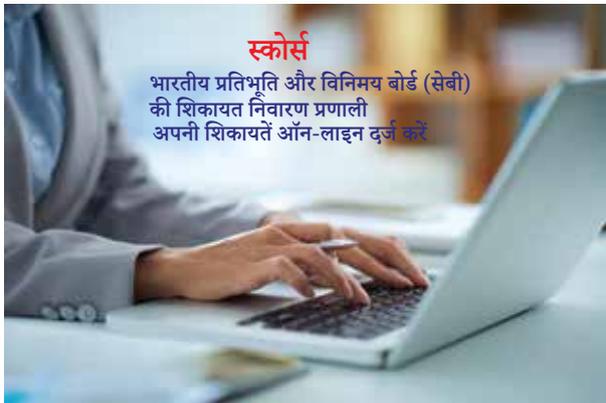
स्कोर्स का उपयोग करने से पहले, आपको उस व्यक्ति या कंपनी से संपर्क करने का प्रयास करना चाहिए जिसके संबंध में आपकी शिकायत है। स्कोर्स पर शिकायत दर्ज करके अपनी शिकायत के जवाब की प्रतीक्षा करने की बजाय इस प्रकार सीधे संपर्क करने से हो सकता है कि आपकी समस्या का निवारण जल्दी हो जाए।

ऐसे मामले जिन्हें स्कोर्स में शिकायत नहीं माना जाता

सेबी स्कोर्स मोबाइल एप्लिकेशन

निवेशक शिकायतें

शिकायत दर्ज करें
अनुस्मारक (रिमाइंडर) भेजें
शिकायत की स्थिति देखें
निःशुल्क दूरभाष सेवा (टोल-फ्री हेल्पलाइन) 1800 266 7575

सेबी ने स्कोर्स मोबाइल ऐप की शुरुआत की है, ताकि निवेशक अपने मोबाइल फोन के जरिए सुविधाजनक तरीके से अपनी शिकायत दर्ज कर पाएँ। यह ऐप इंटरनेट के माध्यम से शिकायतें दर्ज करने हेतु पहले से मौजूद स्कोर्स प्रणाली की तर्ज पर ही बनाया गया है। निवेशकों को पहले खुद को इस ऐप पर रजिस्टर करना होगा और फिर उसके बाद जब-जब वे कोई शिकायत दर्ज करेंगे, तब-तब उन्हें उस शिकायत की प्राप्ति-सूचना उनके रजिस्टर्ड मोबाइल नंबर पर एसएमएस के जरिए और ई-मेल के जरिए मिल जाएगी। निवेशक अपनी शिकायतें केवल दर्ज ही नहीं कर सकते, बल्कि अपनी शिकायतों के निवारण की स्थिति भी देख सकते हैं। निवेशक अपनी लंबित शिकायतों के संबंध में अनुस्मारक (रिमाइंडर) भी भेज सकते हैं। शिकायतों पर कार्रवाई करने की प्रक्रिया को बेहतर ढंग से समझने के लिए स्कोर्स से संबंधित 'अक्सर पूछे जाने वाले प्रश्न' (एफएक्यू) भी देखे जा सकते हैं। निवेशक किसी भी प्रकार के स्पष्टीकरण / सहायता के लिए इस ऐप से ही सेबी की निःशुल्क दूरभाष सेवा (टोल फ्री हेल्पलाइन नंबर) पर भी संपर्क कर सकते हैं।

“सेबी स्कोर्स” मोबाइल ऐप आईओएस (iOS) और ऐन्ड्रॉयड दोनों ही प्लेटफॉर्म पर उपलब्ध है।

ख. सेबी हेल्पलाइन - निवेशकों के लिए निःशुल्क दूरभाष सेवा (टोल-फ्री हेल्पलाइन सर्विस)

प्रतिभूति बाजार (सिक्यूरिटीज मार्केट) से संबंधित मामलों के संबंध में आम जनता के विभिन्न प्रश्नों के उत्तर देने के लिए, सेबी ने एक

नई पहल करते हुए निःशुल्क दूरभाष सेवा (टोल-फ्री हेल्पलाइन सर्विस) संख्या 1800 266 7575 या 1800 22 7575 शुरू की है ।

पूरे भारत के निवेशकों के लिए निःशुल्क दूरभाष सेवा (टोल-फ्री हेल्पलाइन सर्विस) 8 भाषाओं में उपलब्ध है । यह निःशुल्क दूरभाष सेवा (टोल-फ्री हेल्पलाइन सर्विस) हर रोज सुबह 9:30 बजे से शाम 5:30 बजे तक उपलब्ध रहती है ।

निवेशक निम्नलिखित के बारे में जानकारी प्राप्त कर सकते हैं:

निवेशक निःशुल्क दूरभाष (टोल-फ्री हेल्पलाइन) नंबर पर निम्नलिखित सेवाओं के लिए / प्रश्नों आदि का उत्तर पाने के लिए संपर्क कर सकते हैं :

- कंपनियों की स्थिति के संबंध में - कि वे असूचीगत (अनलिस्टिड) हैं, रुग्ण (सिक) हैं, असूचीबद्ध (डीलिस्टिड) हैं, उनका समापन (लिक्विडेशन) / परिसमापन (वाइंड-अप) हो गया है, आदि ।
- समामेलन (अमैलगमेशन) / विलय (मर्जर) / अविलयन (डीमर्जर) आदि के कारण कंपनियों के नाम में परिवर्तन के संबंध में ।
- किसी सूचीबद्ध (लिस्टिड) कंपनी के रजिस्ट्रार और शेयर अंतरण अभिकर्ता (रजिस्ट्रार एंड शेयर ट्रांसफर एजेंट) के बारे में जानने के लिए ।
- सेबी से रजिस्ट्रीकृत विभिन्न मध्यवर्तियों (इंटरमीडियरी) के नाम और पतों से संबंधित जानकारी के लिए ।
- सेबी द्वारा की गई विनियामक कार्रवाई की जानकारी कहाँ से प्राप्त करें?
- लाभांश, बोनस, साधिकार निर्गम (राइट्स इश्यू) आदि जैसी कंपनी कार्रवाई (कारपोरेट एक्शन) की जानकारी कहाँ से प्राप्त करें?
- पारस्परिक निधि (म्यूचुअल फंड) स्कीम का नवीनतम शुद्ध आस्ति मूल्य (नेट असेट वैल्यू) (एनएवी) कैसे पता करें?
- सेबी के पास शिकायत कैसे दर्ज कराएँ?
- स्कोर्स में किसके खिलाफ शिकायत दर्ज करें?
- सेबी के पास दर्ज कराई गई शिकायत की स्थिति जानने के लिए ।
- विभिन्न कंपनी रजिस्ट्रार, शासकीय समापक (ऑफिशियल लिक्विडेटर), राष्ट्रीय कंपनी विधि अधिकरण (एनसीएलटी) आदि के नाम और पते जानने के लिए ।
- जो शिकायतें सेबी के दायरे में नहीं आतीं, उन शिकायतों के निवारण के लिए निवेशक को किन विनियामकों (रेग्युलेटर) / प्राधिकरणों से संपर्क करना है जैसे भारतीय रिज़र्व बैंक, भारतीय बीमा विनियामक और विकास प्राधिकरण, पेंशन निधि विनियामक और विकास प्राधिकरण, और कारपोरेट कार्य मंत्रालय ।

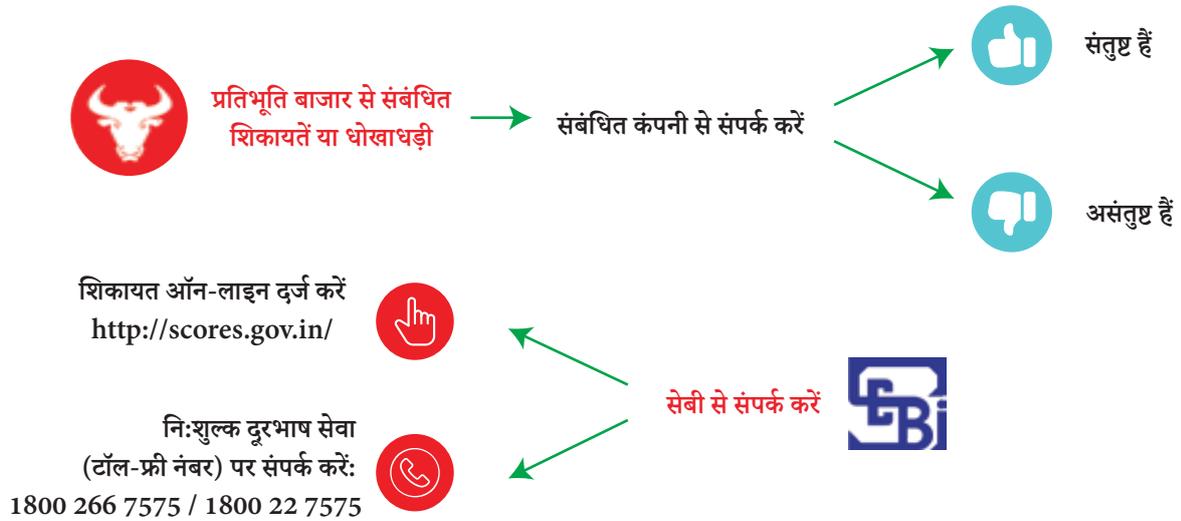
इन प्रक्रियाओं में सहायता के लिए, अर्थात्:

- डीमैट खाता / ग्राहक खाता आदि कैसे खोलें ?
- शेयरों का अंतरण (ट्रांसफर) कैसे करें ?
- शेयरों का पारेषण (ट्रांसमिशन) कैसे करें ?
- शेयरों के अंतरण / पारेषण के लिए जरूरी दस्तावेज कौन-कौन से हैं ?
- शेयर खो जाने पर क्या करें / शेयर जाली/नकली होने पर क्या करें ?
- शेयरों की दूसरी प्रति (डुप्लिकेट) के लिए आवेदन करने की प्रक्रिया क्या है ?
- आरंभिक सार्वजनिक निर्गम (आईपीओ) में आवेदन कैसे करें ?
- उन कंपनियों के नाम और पते, जिन्होंने सेबी के पास अपने प्रस्ताव दस्तावेज (ऑफर डॉक्यूमेंट) दाखिल किए हैं ।

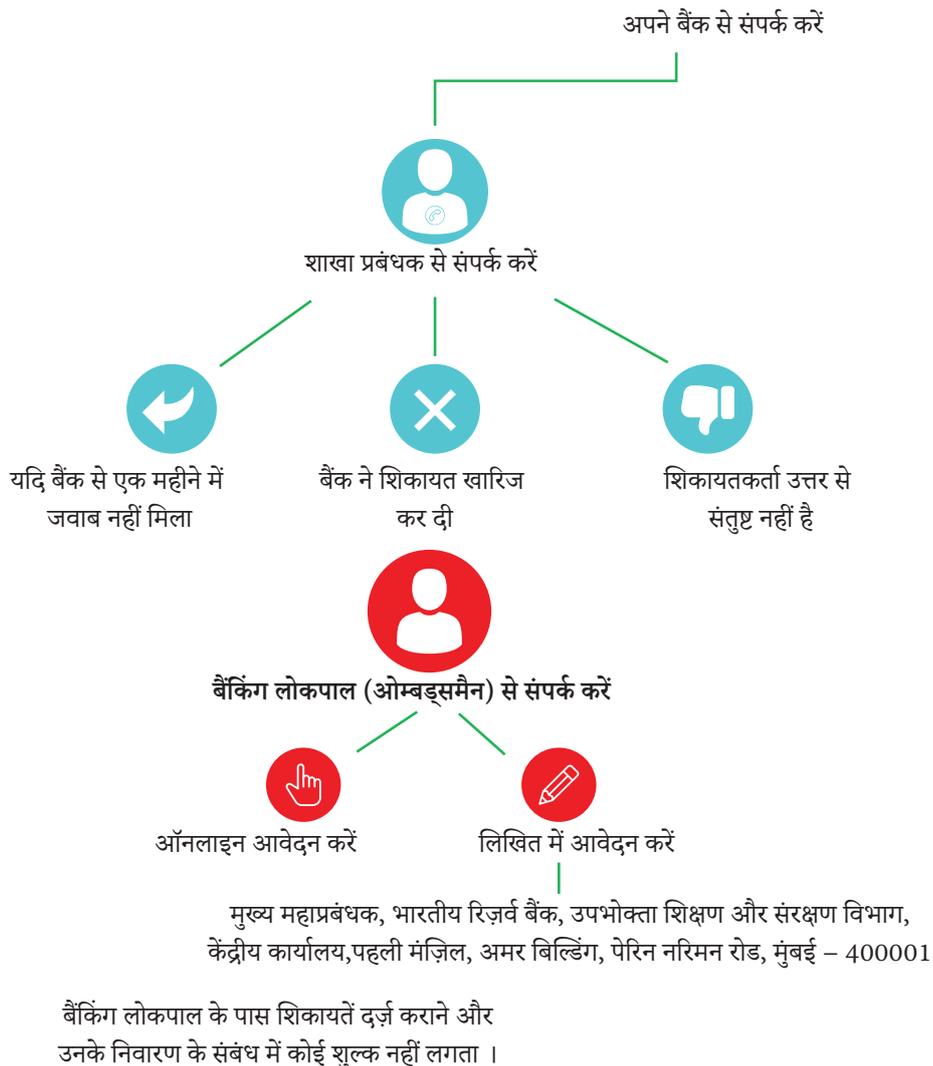
दूरभाष (हेल्पलाइन) सेवा के माध्यम से निवेशकों को कोई कानूनी राय या निवेश सलाह नहीं दी जाती है ।

किसी भी प्रकार के प्रश्न / प्रतिक्रिया या सहायता के लिए, आप 022-26449188 / 26449199 / 40459188 / 40459199 पर भी संपर्क कर सकते हैं या sebi@sebi.gov.in पर ई-मेल भेज सकते हैं ।

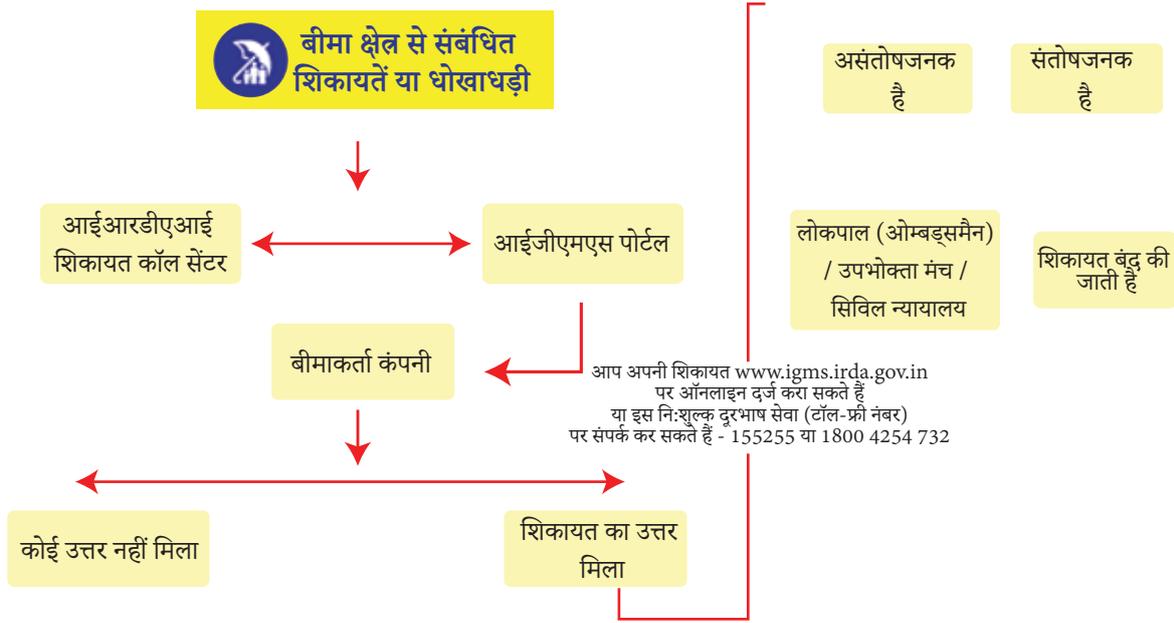
ग. प्रतिभूति बाजार (सिक्क्यूरिटीज़ मार्केट) से संबंधित शिकायतों का निवारण

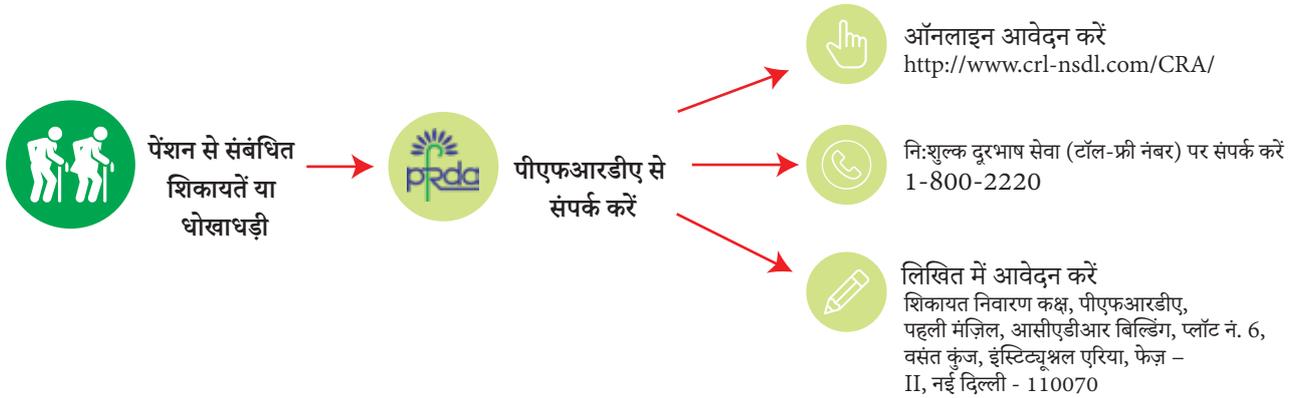
बैंकिंग क्षेत्र से संबंधित शिकायतें या धोखाधड़ी

ड. बीमा क्षेत्र से संबंधित शिकायतों का निवारण

पेंशन क्षेत्र से संबंधित शिकायतों का निवारण

अध्याय 13 - शिकायत का निवारण करने वाली एजेंसियाँ

क्र. सं.	क्रियाकलाप का प्रकार (रजिस्ट्रीकृत है या अरजिस्ट्रीकृत)	संबंधित विनियामक / प्राधिकरण
1.	गैर-बैंकिंग वित्तीय कंपनियों द्वारा जमाएँ (डिपॉज़िट) जुटाना	भारतीय रिज़र्व बैंक
2.	निधि या पारस्परिक फायदा सोसाइटी (म्यूचुअल बेनिफिट सोसाइटी)	भारतीय रिज़र्व बैंक
3.	जौहरियों (ज्वैलर्स) द्वारा चलाई जाने वाली स्वर्ण बचत (गोल्ड सेविंग) स्कीम	कारपोरेट कार्य मंत्रालय / भारतीय रिज़र्व बैंक
4.	कंपनी अधिनियम की धारा 73 के तहत कंपनियों द्वारा जमाएँ (डिपॉज़िट) स्वीकार करना	कारपोरेट कार्य मंत्रालय (एमसीए)
5.	सहकारी (कोऑपरेटिव) सोसाइटियों द्वारा चलाई जा रही स्कीमें	राज्य सरकार
6.	चिट फंड कारोबार	राज्य सरकार
7.	बहुस्तरीय (मल्टी-लेवल) मार्केटिंग / पिरामिड मार्केटिंग स्कीमें	राज्य सरकार
8.	बीमा की संविदा (कॉन्ट्रैक्ट ऑफ इश्योरेन्स)	भारतीय बीमा विनियामक और विकास प्राधिकरण (आईआरडीएआई)
9.	यूनिट लिंक्ड बीमा योजना	भारतीय बीमा विनियामक और विकास प्राधिकरण (आईआरडीएआई)
10.	पेंशन स्कीम या ईपीएफ के तहत बीमा स्कीम	पेंशन निधि विनियामक और विकास प्राधिकरण (पीएफआरडीए) या,
11.	नई पेंशन प्रणाली	भारतीय बीमा विनियामक और विकास प्राधिकरण (आईआरडीएआई)
12.	आवास वित्त संस्थाएँ	पेंशन निधि विनियामक और विकास प्राधिकरण (पीएफआरडीए)
13.	प्रतिभूति बाजार (सिक्यूरिटीज़ मार्केट) में किसी कंपनी, मध्यवर्ती (इंटरमीडियरी), आदि के खिलाफ शिकायतें	राष्ट्रीय आवास बैंक भारतीय प्रतिभूति और विनियमन बोर्ड www.SCORES.gov.in सेबी की निःशुल्क दूरभाष सेवा (टोल-फ्री हेल्पलाइन) 1800 266 7575 या 1800 22 7575

अध्याय 14 - सेबी के बारे में

भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) एक सांविधिक निकाय है जिसकी स्थापना वर्ष 1992 में संसद द्वारा की गई थी, ताकि निवेशकों के हितों का संरक्षण किया जा सके और भारत के प्रतिभूति (सिक्यूरिटीज़) बाजार का विनियमन और उसका विकास किया जा सके। भारत सरकार द्वारा इस संबंध में एक आदेश जारी किया गया, तत्पश्चात् सेबी ने वर्ष 1988 से अपना कार्य शुरू किया। भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) के मुख्य कार्य हैं: भारतीय प्रतिभूति बाजार का विकास करना, प्रतिभूति बाजार (सिक्यूरिटीज़ मार्केट) के विभिन्न मध्यवर्तियों (इंटरमीडियरीज़) का विनियमन करना और निवेशकों के हितों का संरक्षण करना। इसका प्रधान कार्यालय मुंबई में है और इसके प्रादेशिक कार्यालय दिल्ली, कोलकाता, चैन्नई और अहमदाबाद में हैं तथा विभिन्न राज्यों में इसके स्थानीय कार्यालय भी हैं।

शेयरों का क्रय-विक्रय स्टॉक एक्सचेंजों में स्टॉक दलालों (स्टॉक ब्रोकर्स) के माध्यम से किया जाता है। प्रतिभूति बाजार के ये मध्यवर्ती (इंटरमीडियरी) भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) से रजिस्ट्रीकरण प्राप्त हो जाने के बाद ही अपना कार्य कर सकते हैं। इन मध्यवर्तियों (इंटरमीडियरीज़) से यह अपेक्षा होती है कि वे भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) द्वारा निवेशकों को संरक्षण प्रदान करने के लिए बनाए गए नियमों, विनियमों और दिशानिर्देशों (गाइडलाइन्स) का पालन करें। इसी प्रकार, भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) पूँजी बाजार के दूसरे सहभागियों जैसे स्टॉक एक्सचेंजों, दलालों (ब्रोकर्स), निक्षेपागारों (डिपॉज़िटरीज़), निक्षेपागार सहभागियों (डिपॉज़िटरी पार्टिसिपेंट्स), पोर्टफोलियो प्रबंधकों (पोर्टफोलियो मैनेजर्स), मर्चेन्ट बैंककारों, शेयर अंतरण अभिकर्ताओं (शेयर ट्रांसफर एजेंट्स) आदि को भी विनियमित (रेग्युलेट) करता है।

भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) के कार्यों के संबंध में अधिक जानकारी के लिए, कृपया भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) का वेबसाइट (www.sebi.gov.in) देखें।

पारस्परिक निधियाँ (म्यूचुअल फंड्स) विभिन्न निवेशकों से पैसे एकत्र करती हैं और फिर निवेशकों की पसंद के अनुसार विभिन्न स्कीमों में उस पैसे का निवेश करती हैं। पारस्परिक निधियों का भी विनियमन भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) द्वारा बनाए गए विनियमों के अनुसार किया जाता है। पारस्परिक निधियों को स्कीम के बारे में पूरी जानकारी देनी होती है, जैसे कि वे पैसे का निवेश कहाँ करेंगी, निवेशकों से कितना शुल्क लिया जाता है, आदि। भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड द्वारा दिए गए निदेश के अनुसार उन्हें समय-समय पर प्रकटीकरण (डिस्क्लोज़र) करने पड़ते हैं, ताकि निवेशक उसका लाभ उठा सके।

भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) निवेशकों को शिक्षित भी करता है और उनकी शिकायतों के निवारण में मदद भी करता है। भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) के कार्यों तथा अन्य जानकारी के लिए कृपया सेबी का वेबसाइट (www.sebi.gov.in) देखें।

अध्याय 15 - भारत में सेबी के कार्यालयों, एक्सचेंजों और निक्षेपागारों (डिपॉज़िटरीज़) के संपर्क संबंधी ब्यौरे सेबी का प्रधान कार्यालय सेबी भवन

प्लॉट सं., सी4 - ए, "जी" ब्लॉक, बांद्रा कुर्ला कॉम्प्लेक्स, बांद्रा (पूर्व), मुंबई - 400051

*दूरभाष: +91-22-26449000 / 40459000 *फैक्स: +91-22-26449019-22 / 40459019-22

*ई-मेल : sebi@sebi.gov.in

आई.वी.आर.एस. प्रणाली:

*दूरभाष सं.: +91-22-26449950 / 40459950

निःशुल्क निवेशक सहायता सेवा: 1800 22 7575, 18002667575

सेबी के प्रादेशिक कार्यालय	
(उत्तरी क्षेत्र) उत्तरी प्रादेशिक कार्यालय:	(दक्षिणी क्षेत्र) दक्षिणी प्रादेशिक कार्यालय:
एनबीसीसी कॉम्प्लेक्स, ऑफिस टावर-1, आठवीं मंज़िल, प्लेट-बी, पूर्व किदवई नगर, नई दिल्ली - 110023 दूरभाष सं. (बोर्ड): +91-11-23724001-05 फैक्स सं.: +91-11-23724006 ई-मेल: sebinro@sebi.gov.in	प्रादेशिक निदेशक, ओवरसीज टॉवर्स, सातवीं मंज़िल, 756-एल, अन्ना सालै, चेन्नई: 600002 दूरभाष सं.: +91-44- 28880222 / 28526686 फैक्स सं.: +91-44 -28880333 ई-मेल: sebisro@sebi.gov.in
(पूर्वी क्षेत्र) पूर्वी प्रादेशिक कार्यालय :	(पश्चिमी क्षेत्र) पश्चिमी प्रादेशिक कार्यालय:
प्रादेशिक निदेशक, एल एंड टी चैम्बर्स, तीसरी मंज़िल, 16 कामक स्ट्रीट, कोलकाता - 700017 दूरभाष सं.: +91-33-23023000 फैक्स सं.: +91-33-22874307 ई-मेल: sebieiro@sebi.gov.in	सेबी भवन, पश्चिमी प्रादेशिक कार्यालय, पंचवटी, पहली गली, गुलबाई टेकरा रोड, अहमदाबाद - 380 006 गुजरात दूरभाष सं. (बोर्ड): 079-26583633-35 फैक्स सं.: 079-26583632 ई-मेल: sebiwro@sebi.gov.in

* भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) के स्थानीय कार्यालयों के संपर्क संबंधी ब्यौरों के लिए कृपया सेबी का वेबसाइट (www.sebi.gov.in) देखें ।

भारत में स्टॉक एक्सचेंजों और कमोडिटी डेरिवेटिव एक्सचेंजों के संपर्क संबंधी ब्यौरे :

स्टॉक एक्सचेंजों के संपर्क संबंधी ब्यौरे	
बीएसई लि.:	नेशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लि. (एनएसई):
फिरोज जीजाभाई टावर्स, दलाल स्ट्रीट, मुंबई - 400001 दूरभाष सं.: (022) 22721233/4, 66545695 फैक्स सं.: (022) 22721919 ई-मेल: corp.comm@bseindia.com वेबसाइट: www.bseindia.com	एक्सचेंज प्लाजा, प्लॉट सं. सी/1, जी ब्लॉक, बांद्रा-कुर्ला कॉम्प्लेक्स, बांद्रा (पूर्व), मुंबई - 400051 दूरभाष सं.: (022) 26598100 / 8114 फैक्स सं.: (022) 26598120 वेबसाइट: https://www.nseindia.com/

मेट्रोपॉलिटन स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लि. (एमएसईआई):	
विबग्योर टावर्स, चौथी मंज़िल, प्लॉट सं. सी 62, जी ब्लॉक, बांद्रा-कुर्ला कॉम्प्लेक्स, मुंबई - 400098 दूरभाष सं.: (022) 61129000 फ़ैक्स सं.: (022) 26544000 वेबसाइट: www.msei.in	
कमोडिटी डेरिवेटिव एक्सचेंजों के संपर्क संबंधी ब्यौरे	
मल्टी कमोडिटी एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड	नेशनल कमोडिटी एंड डेरिवेटिव्ज़ एक्सचेंज लिमिटेड (एनसीडीईएक्स):
एक्सचेंज स्केयर, सुरेन रोड, चकाला, अंधेरी (पूर्व), मुंबई - 400093, भारत दूरभाष सं.: (022) 67318888/ 66494000 फ़ैक्स सं.: (022) 6649 4151 ई-मेल: info@mcxindia.com वेबसाइट: www.mcxindia.com	आकृति कारपोरेट पार्क, पहली मंज़िल, जी.ई. गार्डन के पास, एलबीएस मार्ग, कांजुरमार्ग (पश्चिम), मुंबई - 400078 दूरभाष सं.: (022) 66406789 फ़ैक्स सं.: (022) 66406899 ई-मेल: askus@ncdex.com वेबसाइट: www.ncdex.com

*एक्सचेंजों के निवेशक सेवा केंद्रों के संपर्क संबंधी ब्यौरों के लिए कृपया उनसे संबंधित आधिकारिक वेबसाइट देखें ।

भारत में निक्षेपागारों के संपर्क संबंधी ब्यौरे

निक्षेपागारों के संपर्क संबंधी ब्यौरे	
नेशनल सिक्यूरिटीज़ डिपॉज़िटरी लि. (एनएसडीएल):	सेंट्रल डिपॉज़िटरी सर्विसेज़ (इंडिया) लिमिटेड (सीडीएसएल):
ट्रेड वर्ल्ड, ए विंग, चौथी मंज़िल, कमला मिल्स कंपाउंड, लोअर परेल, मुंबई - 400013 दूरभाष सं.: (022) 2499 4200 ई-मेल: info@nsdl.co.in वेबसाइट: www.nsdl.co.in	रजिस्ट्रीकृत कार्यालय : मैराथन फ्यूचरेक्स, ए - विंग, पच्चीसवीं मंज़िल, एन.एम. जोशी मार्ग, लोअर परेल, मुंबई - 400013 दूरभाष सं.: (022) 23058640/8624/8639/8642 /8663 ई-मेल: helpdesk@cDSLindia.com वेबसाइट: www.cdslndia.com

*निक्षेपागारों के संपर्क संबंधी ब्यौरों के लिए कृपया उनसे संबंधित आधिकारिक वेबसाइट देखें ।

અનુક્રમણિકા

૧. પ્રસ્તાવના.....	૦૧
૨. પર્સનલ ફાઇનાન્સની મુખ્ય વિભાવનાઓ.....	૦૨
૩. નાણાકીય આયોજન અને બજેટિંગ.....	૦૬
૪. બચત કરવા માટેનાં સાધનો.....	૧૨
૫. સિક્યોરિટીઝ માર્કેટમાં રોકાણ.....	૧૬
૬. વીમા સંબંધિત પ્રોડક્ટ્સ.....	૨૫
૭. પેન્શન, નિવૃત્તિ ભંડોળ અને એસ્ટેટ પ્લાનિંગ.....	૨૭
૮. ધિરાણનાં સાધનો.....	૩૧
૯. બચત અને રોકાણના વિવિધ વિકલ્પો આપતી સરકારી યોજનાઓ.....	૩૩
૧૦. કરબચતના વિકલ્પો.....	૩૬
૧૧. પોન્ડી સ્કીમ તથા બિન નોંધણીકૃત રોકાણ સલાહકારો બાબતે ચેતવણી.....	૩૭
૧૨. તકરાર નિવારણ વ્યવસ્થા.....	૪૨
૧૩. તકરાર નિવારણ એજન્સીઓ.....	૪૬
૧૪. સેબીનો પરિચય.....	૪૭
૧૫. સેબીનાં કાર્યાલયો, ભારતનાં એક્સચેન્જો અને ડિપોઝિટરીઓના સંપર્કની વિગતો.....	૪૮

પ્રકરણ ૧ – પ્રસ્તાવના

વર્તમાન જગતમાં નાણાકીય સાક્ષરતાનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. દરેક વ્યક્તિને પોતાનાં નાણાં સંભાળવા માટે એક જીવનાવશ્યક કૌશલ્ય તરીકે નાણાકીય સાક્ષરતા આપવાની જરૂર છે. લોકોને જટિલ સ્વરૂપની નાણાકીય પ્રોડક્ટ્સ સમજવામાં ઘણી તકલીફ પડતી હોય છે. ઉપરાંત અનેક પોન્ઝી સ્કીમ તથા છેતરપિંડી કરનારી સ્કીમ પણ ચાલતી હોય છે. વળી, નિવૃત્તિ પછી પણ સારું જીવન જીવવા માટે ભંડોળની આવશ્યકતા હોય છે. આ બધીબાબતોને લીધે પોતાની આવક અને ખર્ચનું યોગ્ય વ્યવસ્થાપન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

નાણાકીય શિક્ષણ દ્વારા લોકોને નાણાં વિશેની પૂરતી સમજ મળે છે તથા પોતપોતાની આવક, ખર્ચ, એસેટ્સ અને લાયબિલિટીઝનું કેવી રીતે વ્યવસ્થાપન કરવું તેના વિશે યોગ્ય અભિગમ કેળવાય છે. તેના ફળસ્વરૂપે દરેક વ્યક્તિ નાણાકીય સુખાકારી ભોગવવાની સ્થિતિમાં આવી શકે છે.

નાણાકીય આયોજન દરેક ઘર માટે આવશ્યક છે. નાણાકીય આયોજન એ બચત કરતાં ઘણું વિશેષ છે. ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ રોકાણને નાણાકીય આયોજન કહી શકાય. એ ભવિષ્યમાં થનારી આવકમાંથી બચત અને ખર્ચ કરવાને લગતું આયોજન છે. કાળજીપૂર્વક કરવા જેવું આ કામ છે.

પર્સનલ ફાઇનાન્સ એટલે કે દરેક પરિવારની નાણાકીય બાબતો વિશે યોગ્ય સમજ કેળવવા માટે આ સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. અહીં નાણાકીય આયોજનની વિભાવના, નાણાકીય સાક્ષરતાના મુખ્ય ઘટકો, રોકાણના વિવિધ વિકલ્પો, બચત અને રોકાણનાં સાધનો, વીમો અને પેન્શન, નિવૃત્તિકાળ માટેનું આયોજન, પોન્ઝી સ્કીમ સામે સાવધાની, કરબચતનાં સાધનો, રોકાણકારોનું રક્ષણ, વગેરે વિષયો સમજાવવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તિકા સામાન્ય રોકાણકારો માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે. પુસ્તિકા વાંચી લીધા બાદ દરેક વાચકને પોતાની નાણાકીય સુખાકારી પ્રાપ્ત કરવા માટે પર્સનલ ફાઇનાન્સની તથા તેના વ્યવસ્થાપનની પૂરતી સમજ પ્રાપ્ત થઈ જાય એવું અપેક્ષિત છે.

વાચકોને શુભેચ્છા

પ્રકરણ ૨ – પર્સનલ ફાઇનાન્સની મુખ્ય વિભાવનાઓ

દરેક વ્યક્તિએ પર્સનલ ફાઇનાન્સની કેટલીક મહત્વપૂર્ણ બાબતો સમજી લેવાની જરૂર હોય છે, કારણ કે તેની મદદથી પર્સનલ ફાઇનાન્સનું વ્યવસ્થાપન સારી રીતે થઈ શકે છે.

૧. બચત એટલે શું?

વ્યક્તિની આવકમાંથી ખર્ચ કર્યા બાદ વધતી રકમ એટલે બચત.

અ) આવક: પગાર, વેતન, વગેરેમાંથી મળતાં નાણાં

બ) ખર્ચ: જીવનાવશ્યક વસ્તુઓ તથા અન્ય વસ્તુઓ પાછળ વપરાતી રકમ

બચત = આવક – ખર્ચ

સામાન્ય રીતે લોકો બચતનો ઉપયોગ ટૂંકા ગાળાનાં પોતાનાં લક્ષ્યો પૂરાં કરવા માટે કરતા હોય છે.

સેવિંગ્સ (બચત) ખાતામાં રખાયેલી રકમ પર નીચા દરે વ્યાજ મળે છે. આ રકમ ગમે ત્યારે ઉપાડી લેવાનું શક્ય હોય છે. લોકો સેવિંગ્સબેંક અકાઉન્ટમાં કે પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ અકાઉન્ટ, વગેરેમાં પૈસા જમા કરી શકે છે.

૨. રોકાણ એટલે શું?

સમય જતાં ઉંચું વળતર પ્રાપ્ત થાય એ માટે બચતની રકમમાંથી નાણાં નાણાકીય કે બિન નાણાકીય સાધનોમાં મૂકવામાં આવે તેને રોકાણ કહેવાય. બેંકોની ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ, સ્ટોક માર્કેટમાં શેરની ખરીદી, મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં રોકાણ, વગેરે પ્રકારનું રોકાણ નાણાકીય સાધનોમાં કરાયેલું રોકાણ કહેવાય. ઘર કે જમીન, સોનું, ચાંદી, વગેરે જેવી વસ્તુઓની ખરીદીને બિન નાણાકીય પ્રકારનું રોકાણ કહેવાય. રોકાણનો સમયગાળો ટૂંકો, મધ્યમ અથવા લાંબા ગાળા ગાળાનો હોઈ શકે છે. સમય જતાં રોકાણોનું મૂલ્ય વધતું હોય છે અથવા ઘટતું હોય છે.

બચત અને રોકાણ વચ્ચેના તફાવત આ પ્રમાણે છે:

	બેંક અકાઉન્ટમાં કરાયેલી બચત	ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ કે અન્ય નાણાકીય સાધનોમાં કરાયેલું રોકાણ
અર્થ	આવકમાંથી ખર્ચ કર્યા બાદ વધતી રકમ, જે બેંક ખાતામાં જમા કરવામાં આવે છે.	બચતનાં નાણાં વધતાં રહે એ માટે વિવિધ પ્રકારનાં સાધનોમાં કરાતું નાણાંનું રોકાણ.
હેતુ	તાકીદની જરૂરિયાતો કે ટૂંકા ગાળાનાં લક્ષ્યો પૂરાં કરવા માટે બચત કરવામાં આવે છે.	ભવિષ્યમાં વધુ વળતર મળે તથા આવક ઊભી થાય એ હેતુથી રોકાણ કરવામાં આવે છે.
જોખમ	ઓછું કે નહીંવત્	ઓછું કે વધારે
પ્રવાહિતા	પ્રવાહિતા વધારે હોય છે.	સેવિંગ્સ ખાતામાં કરાયેલી બચતની તુલનાએ પ્રવાહિતા ઓછી હોય છે.

૩. બચત અને રોકાણનું મહત્વ:

રોકાણ કરવાથી નાણાંની વૃદ્ધિ થવાની સંભાવના વધી જાય છે. રોકાણ પર મળતા વળતરની મદદથી કે સમય જતાં રોકાણના વધેલા મૂલ્યને કારણે વ્યક્તિ પોતાનાં નાણાકીય લક્ષ્યોની વધુ નજીક પહોંચી શકે છે. જીવનમાં વહેલાસર બચત અને રોકાણ શરૂ કરી દેવાં જોઈએ. તેની શરૂઆત જેટલી વહેલી થાય તેટલું પોતાનાં લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવાનું જલદી શક્ય બને છે. એ લક્ષ્યોમાં ઘરની ખરીદી, સંતાનોનું શિક્ષણ કે નિવૃત્તિકાળ માટેનું ભંડોળ ભેગું કરવું, વગેરેનો સમાવેશ થતો હોય છે.

૪. સંપત્તિ અને જવાબદારી એટલે શું?

આપણી માલિકીની જે વસ્તુઓમાંથી ભવિષ્યમાં આવક પ્રાપ્ત થઈ શકે તેને આપણી એસેટ્સ કહેવાય. બીજાઓને ચૂકવવાની કે આપવાની વસ્તુઓ એટલે લાયેબિલિટીઝ. દા.ત. જો તમે ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટમાં રોકાણ કરો તો એ તમારી એસેટ કહેવાય. જો તમારે બેંકને કે કોઈ વ્યક્તિને લોન ચૂકવવાની હોય તો એ તમારી લાયેબિલિટી કહેવાય.

૫. કરજ એટલે શું?

આવક કરતાં ખર્ચ વધી જાય એ સંજોગોમાં પૈસાની કમી પૂરી કરવા માટે ઉછીનાં લેવા પડતાં નાણાં એટલે કરજ.

૬. નાણાંનું સમય સાથે બદલાતું મૂલ્ય:

તમે જોયું હશે કે ૧૦ વર્ષ પહેલાં અમુક વસ્તુઓનો જે ભાવ હતો એ હવે વધી ગયો છે. તમે ૧૦ વર્ષ પહેલાં ૧૦૦ રૂપિયામાં જે વસ્તુઓ લાવી શકતા તેના માટે આજની તારીખે ઘણા વધારે પૈસા ચૂકવવા પડે છે. ૧૦૦ રૂપિયાની નોટનું મૂલ્ય તો ૧૦૦ રૂપિયા જ રહે છે, પરંતુ વસ્તુઓના ભાવ વધી જાય છે. આ જ રીતે તમે ૧૦૦ રૂપિયાનું રોકાણ કર્યું હોય તો તેના પર મળતા વ્યાજને લીધે ભવિષ્યમાં તમને વધારે નાણાં પાછાં મળે. રોકાણ પર વ્યાજને લીધે કે મૂડીની વૃદ્ધિને લીધે તમારાં નાણાંનું મૂલ્ય વધી શકે છે. આમ, સમયાનુસાર નાણાંનું મૂલ્ય બદલાતું હોય છે. તેને અંગ્રેજીમાં 'ટાઇમ વેલ્યુ ઓફ મની' કહેવાય છે. નાણાંની વૃદ્ધિ માટે તેનું રોકાણ કરવું જરૂરી છે.

રોકાણમાં વિલંબ થાય તો તમને નુકસાન થઈ શકે છે (ઉદાહરણ)
અપેક્ષિત વળતર: વાર્ષિક ૮ ટકાના દરે,

આવશ્યક રકમ:
૧૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા

સમયગાળો: ૨૦ વર્ષ

લક્ષ્ય: સંતાનોનું શિક્ષણ

૨૦ વર્ષ સુધી દર મહિને કરવાનું રોકાણ
રૂ. ૨,૫૪૬

૧૭ વર્ષ સુધી (અર્થાત્ ૩ વર્ષ મોડું)
દર મહિને કરવાનું રોકાણ
રૂ. ૩,૭૪૭ (૯૨૮)

૧૫ વર્ષ સુધી (અર્થાત્ ૫ વર્ષ મોડું)
દર મહિને કરવાનું રોકાણ
રૂ. ૩,૩૩૫ (૧,૭૮૯)

૧૦ વર્ષ સુધી (અર્થાત્ ૧૦ વર્ષ મોડું)
દર મહિને કરવાનું રોકાણ
રૂ. ૮,૨૦૦ (૫,૬૫૪)

૫ વર્ષ સુધી (અર્થાત્ ૧૫ વર્ષ મોડું)
દર મહિને કરવાનું રોકાણ
રૂ. ૨૦,૪૧૫ (૧૭,૮૭૯)

૭. કુગાવો એટલે શું? રોકાણ પર તેની શું અસર થતી હોય છે?

ચીજવસ્તુઓ અને સર્વિસીસ (સેવાઓ)ના ભાવમાં થતી વૃદ્ધિને કુગાવો કહેવાય છે. સમય જતાં જ્યારે ચીજવસ્તુઓ અને સર્વિસીસના ભાવમાં વધારો થાય છે ત્યારે નાણાંનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે. દા.ત. આજે ૧૦૦ રૂપિયામાં જેટલી વસ્તુઓ ખરીદી

શકાય છે તેટલી ભવિષ્યમાં ખરીદી નહીં શકાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો 'નાણાંની ખરીદશક્તિ' ઘટી જાય છે. નાણાકીય આયોજન કરતી વખતે પોતાનાં રોકાણો પર થતી કુગાવાની અસરને લક્ષમાં લેવી જરૂરી હોય છે. રોકાણકારો માટે કુગાવો એક મોટું જોખમ હોય છે, કારણ કે તેનાથી તેમના રોકાણનું સમય સાથે બદલાતું મૂલ્ય ઘટી જાય છે.

રોકાણના મારા નિર્ણય પર કુગાવાની શું અસર થાય છે?

પાંચ વર્ષ પહેલાં પાંચ રૂપિયામાં મળતું વડા-પાંઉ આજે પંદર રૂપિયામાં મળે છે. તેની ગુણવત્તા સુધરી ગઈ હોવાથી કે વડું મોટું કરી દેવાયું હોવાથી ભાવ વધ્યો હોય એવું નથી. ખરું કારણ વડા-પાંઉ બનાવવા માટે વપરાતી વસ્તુઓના ભાવમાં થયેલો વધારો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ કુગાવાની અસર છે.

રોકાણકાર કુગાવાની અસરથી બચવા માટે શું કરી શકે છે?

કુગાવાની અસરથી બચવા માટે એવા સાધનોમાં રોકાણ કરવું જોઈએ, જે કુગાવાના દર કરતાં વધુ વધુ દરે વળતર આપી શકે. કુગાવાની અસરને બાદ કર્યા બાદ જે વળતર છૂટે તેને વળતરનો વાસ્તવિક દર કહેવામાં આવે છે. આથી આવા વાસ્તવિક દર આપનારા સાધનોમાં રોકાણ કરીને કુગાવાના જોખમથી બચી શકાય છે.

૮. ચક્રવૃદ્ધિની શક્તિ:

વ્યાજના બે પ્રકાર હોય છે. એક, સાદું વ્યાજ અને બે, ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ. સાદા વ્યાજમાં મુદ્દલ રકમ પર જ વ્યાજ મળે છે, જ્યારે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજમાં મુદ્દલમાં વ્યાજનો ઉમેરો કરીને પ્રાપ્ત થતી રકમ પર વ્યાજ મળતું જાય છે. ચક્રવૃદ્ધિની કમાલ એક ઉદાહરણ સાથે સમજાવે:

વર્ષ	મુદ્દલ	વળતરનો દર	પ્રાપ્ત થયેલું વળતર	મુદ્દલ + વળતર
૧	૧,૦૦૦	૯%	૯૦	૧,૦૯૦
૨	૧,૦૯૦	૯%	૯૮	૧,૧૮૮
૧૦	૨,૧૭૨	૯%	૧૯૫	૨,૩૬૭
૨૦	૫,૧૪૨	૯%	૪૬૩	૫,૬૦૪
૪૦	૨૮,૮૧૬	૯%	૨,૫૯૩	૩૧,૪૦૯

ઉપરોક્ત ઉદાહરણ પરથી જોઈ શકાય છે કે ૧,૦૦૦ રૂપિયાનું પ્રારંભિક રોકાણ સમય જતાં ૩૧,૪૦૯ રૂપિયા થઈ જાય છે. વળતરનું પુનઃ રોકાણ કરવામાં આવે ત્યારે બંને રકમ મળીને ભેગી થતી રકમ પર વળતર મળવા લાગે છે.

નોંધ:

મુદ્દલ પર પ્રથમ વર્ષે મળેલા વળતરની રકમને મુદ્દલમાં ઉમેરવાથી બીજા વર્ષની મુદ્દલ તૈયાર થાય છે અને બીજા વર્ષે મળેલા વળતરની રકમને મુદ્દલમાં ઉમેરવાથી ત્રીજા વર્ષની મુદ્દલ બને છે. આ ક્રમ સતત ચાલતો રહે છે.

૯. ૭૨નો નિયમ:

ગણિતજ્ઞો કહે છે કે તમારાં નાણાં કેટલા વખતમાં બમણાં થશે એ જાણવા માટે તમારે ૭૨નો વ્યાજદરથી ભાગાકાર કરવો. ધારો કે તમારાં માતાપિતાએ તમારા જન્મદિવસે તમને આપેલા ૨૦૦ રૂપિયાનું તમારે રોકાણ કરવું છે. જો તમે

વર્ષે ૬ ટકાના દરે વ્યાજ આપતા અકાઉન્ટમાં નાણાં મૂકો તો કેટલા વર્ષે તમારાં નાણાં બમણાં એટલે કે ૪૦૦ રૂપિયા થાય ?

$$૭૨/૬\%(વ્યાજદર) = ૧૨ (વર્ષ)$$

આમ, તમારાં નાણાં ૧૨ વર્ષમાં બમણાં થઈ જશે.

ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ૭૨નો નિયમ	પૈસાનો સવાલ
૭૨નો વાર્ષિક વ્યાજદરના અંક સાથે ભાગાકાર કરવાથી નાણાં બમણાં થવા માટેનો અંદાજિત સમયગાનો જાણી શકાય છે.	
$૭૨ \div R = T$ <p>દા.ત.</p> $૭૨ \div ૩ = ૨૪$	<p>વ્યાજ દર</p> <p>વર્ષે બમણાં કરવા માટે</p> <p>૩% વાર્ષિક વ્યાજદર</p> <p>૨૪ વર્ષે બમણાં કરવા</p>

૧૦. રોકાણ - ખર્ચ સરેરાશ:

તમે કોઈ સાધનમાં નિયમિત સમયાંતરે રોકાણ કરતા હો ત્યારે રોકાણ - ખર્ચ સરેરાશનો અભિગમ અપનાવવામાં આવે છે. ધારો કે, તમે મ્યુચ્યુઅલ ફંડનાં યુનિટની ખરીદી કરવા માગો છો. જ્યારે તેના ભાવ વધારે હોય ત્યારે ઓછાં યુનિટ ખરીદો અને ભાવ ઓછા હોય ત્યારે વધારે યુનિટ ખરીદો. રોકાણ કરવા માટે ઉત્તમ સમય કયો એ જાણવાનું જ્યારે શક્ય ન હોય ત્યારે અથવા તો એ ઘણું જટિલ હોય ત્યારે રોકાણ - ખર્ચ સરેરાશનો અભિગમ અપનાવીને રોકાણ કરવામાં આવે છે. ઓછા-વત્તા ભાવે ખરીદી થતી રહે અને તેનો એક સરેરાશ ભાવ નક્કી થાય. ટૂંકા ગાળામાં રોકાણના મૂલ્યમાં આવતા ઘણા મોટા ઉતાર-ચડાવ આવતા હોય એવી સ્થિતિમાં આ અભિગમ ઉપયોગી ઠરે છે. આ વાત આપણે અહીં આપેલા કોષ્ટકના આધારે સમજીએ:

મહિનો	ચૂકવાયેલી રકમ	દરેક યુનિટનો ભાવ	ખરીદાયેલાં યુનિટની સંખ્યા
જાન્યુઆરી	૨,૦૦૦	૫૦.૦૦	૪૦
ફેબ્રુઆરી	૨,૦૦૦	૪૧.૬૭	૪૮
માર્ચ	૨,૦૦૦	૪૭.૬૨	૪૨
એપ્રિલ	૨,૦૦૦	૫૮.૮૨	૩૪
મે	૨,૦૦૦	૭૧.૪૨	૨૮
જૂન	૨,૦૦૦	૬૬.૬૭	૩૦
જુલાઈ	૨,૦૦૦	૪૦.૦૦	૫૦
ઓગસ્ટ	૨,૦૦૦	૪૭.૬૨	૪૨
સપ્ટેમ્બર	૨,૦૦૦	૪૫.૪૫	૪૪
ઓક્ટોબર	૨,૦૦૦	૬૨.૫૦	૩૨
નવેમ્બર	૨,૦૦૦	૫૫.૫૫	૩૬
ડિસેમ્બર	૨,૦૦૦	૫૦.૦૦	૪૦
કુલ	₹ ૨૪,૦૦૦		૪૬૬ યુનિટ

ઉક્ત કોષ્ટક પરથી જોઈ શકાય છે કે બાર મહિનાના સમયગાળામાં કુલ ૨૪,૦૦૦ રૂપિયાનું રોકાણ કરાયું. રોકાણકારને ૪૬૬ યુનિટ મળ્યાં. તેમનો દરેક યુનિટ દીઠ સરેરાશ ભાવ ૫૧.૫૦ રૂપિયા થયો.

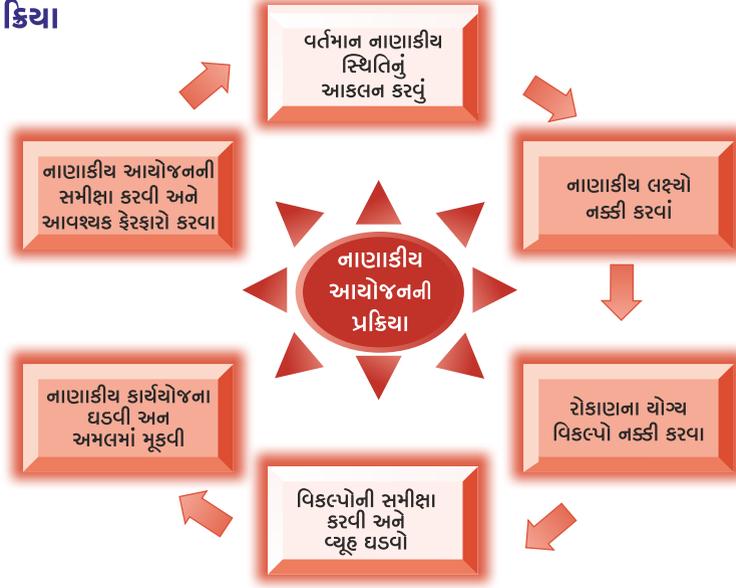
પ્રકરણ ૩ – નાણાકીય આયોજન અને બજેટિંગ

એ. નાણાકીય આયોજન:

વ્યક્તિની નાણાકીય જરૂરિયાતોનો અંદાજ કાઢવો અને એમને પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન રોકાણ મારફતે પૂરી કરવા માટેના સર્વાંગી આયોજનનો અમલ કરવો એને નાણાકીય આયોજન કહેવાય. સંતાનોનું શિક્ષણ, ઘરની ખરીદી, સંતાનોનાં લગ્ન, તાકીદના ખર્ચ, વગેરે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે નાણાકીય આયોજન જરૂરી હોય છે.

બી. નાણાકીય આયોજનની પ્રક્રિયા:

નાણાકીય આયોજનની પ્રક્રિયા

વર્તમાન નાણાકીય સ્થિતિનું આકલન કરવું

ભવિષ્યનું આયોજન કરવા માટે વર્તમાન નાણાકીય સ્થિતિનું આકલન કરી લેવું જરૂરી હોય છે. પોતાની આવક, ખર્ચ, એસેટ્સ અને લાયબિલિટીઝ/કરજ એ બધાના આંકડા લખી લેવા. એસેટ્સમાંથી લાયબિલિટીઝ બાદ કરવાથી મળતો આંકડો એટલે વ્યક્તિની નેટવર્થ. તેની ગણતરીનો એક નમૂનો જોઈ લઈએ:

એસેટ્સ		લાયબિલિટીઝ	
નામ	રકમ (રૂપિયામાં)	નામ	રકમ (રૂપિયામાં)
કાર	૨૫,૦૦૦	હોમ લોન	૨૦,૦૦,૦૦૦
બેન્ક બેલેન્સ	૫,૦૦,૦૦૦	કાર લોન	૧૦,૦૦૦
ઘર	૫૦,૦૦,૦૦૦		
કુલ એસેટ્સ	૫૫,૨૫,૦૦૦	કુલ લાયબિલિટીઝ	૨૦,૧૦,૦૦૦
નેટવર્થ (એસેટ્સ -લાયબિલિટીઝ)	₹ ૩૫,૧૫,૦૦૦		

વ્યક્તિની નેટવર્થ નાણાકીય લક્ષ્યો હાંસલ કરવાની તેની ક્ષમતા દર્શાવે છે. એ નાણાકીય લક્ષ્યોમાં ઘરની ખરીદી, ઉચ્ચ શિક્ષણનો ખર્ચ, ગંભીર માંદગીની સારવારનો ખર્ચ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાકીય લક્ષ્યો નક્કી કરવાં

કોઈ પણ એસેટ ખરીદવી હોય, તાકીદની સ્થિતિ માટે બચત કરીને રાખવી હોય કે ભાવિ નાણાકીય સલામતી માટે રોકાણ કરવું હોય, એ બધાં નાણાકીય લક્ષ્યો હોઈ શકે છે. નાણાકીય લક્ષ્યોને આ પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી શકાય:

એ. મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટેનાં નાણાકીય લક્ષ્યો

બી. દ્વિતીય સ્તરનાં નાણાકીય લક્ષ્યો (ઉચ્ચ શિક્ષણ, ઘરની ખરીદી, લગ્નપ્રસંગ, વગેરે)

સી. એસ્ટેટ પ્લાનિંગ (નિવૃત્તિકાળ માટેનું આયોજન)

વ્યક્તિ નાણાકીય લક્ષ્યો સિદ્ધ કરવા માટે વિવિધ પ્રકારનાં રોકાણોનો, જોખમ વ્યવસ્થાપનનો તથા કરબચતના વ્યૂહનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જીવનના અલગ અલગ તબક્કે આ લક્ષ્યોમાં પણ ફેરફાર થાય છે અને તેથી જ સમય-સંજોગ અનુસાર તેમાં પરિવર્તન લાવવા માટે સમયાંતરે તેની સમીક્ષા કરવી જોઈએ.

ઉપયોગી વાત:

નાણાકીય આયોજન કરતી વખતે પહેલાં બચતની રકમ નક્કી કરી લેવી અને પછી ખર્ચનું આયોજન કરવું.

સંપત્તિસર્જન રાતોરાત થઈ જતું નથી. માણસે પહેલાં નાણાકીય લક્ષ્યો નિશ્ચિત કરવાં જોઈએ. એ નાણાકીય લક્ષ્યને સારું નાણાકીય લક્ષ્ય કહી શકાય જે Specific (જેના વિશે પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતા હોય), Measurable (જેને માપી શકાતું હોય), Achievable (જે પ્રાપ્ય હોય), Realistic (વાસ્તવિકતા પર આધારિત હોય) અને Time-bound (સમયબદ્ધ) હોય. એ શબ્દોના પહેલા અક્ષરોને જોડીને તૈયાર થતા 'SMART' શબ્દ પ્રમાણેનો સ્માર્ટ પ્લાન હોવો જોઈએ.

		અયોગ્ય અભિગમ	યોગ્ય અભિગમ
Specific (જેના વિશે પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતા હોય)	તમારે કયું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવું છે અને ક્યારે કરવું છે એ સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ.	મારે આવતા વર્ષે મારી પૌત્રીના જન્મદિવસની ઉજવણીનો ખર્ચ કરવા નાણાં બચાવી અલગથી રાખવાં છે.	મારે આવતા વર્ષે મારી પૌત્રીના જન્મદિવસની ઉજવણીના ખર્ચ માટે ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા અલગથી રાખવાં છે.
Measurable (જેને માપી શકાતું હોય)	લક્ષ્ય માપી શકાય એવું હોવું જોઈએ, જેથી એ ક્યારે હાંસલ થઈ શક્યો તે ખ્યાલ આવે.	હું મારા ક્રેડિટ કાર્ડનું મોટા ભાગનું બિલ ટૂંક સમયમાં ચૂકવી દઈશ.	હું મારું ક્રેડિટ કાર્ડના બધા બિલ આવતા છ મહિનામાં પૂરેપૂરા ચૂકવે કરી દઈશ.
Achievable (જે પ્રાપ્ય હોય)	લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય એવું હોય.	હું નાણાંની બચત કરીશ.	હું દર મહિને ૪,૦૦૦ રૂપિયા બચાવીને દર વર્ષે ૪૮,૦૦૦ રૂપિયા ભેગા કરીશ.
Realistic (વાસ્તવિકતા પર આધારિત હોય)	લક્ષ્ય વાસ્તવિકતા પર આધારિત હોવું જોઈએ, જેથી તેને પ્રાપ્ત કરવાનું શક્ય હોય.	નિયમિતપણે બચત કરીને હું લખપતિ બની જઈશ.	હું નિયમિતપણે બચત કરીને આવતા વર્ષ સુધીમાં મારું ૨,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનું કરજ ચૂકવી દઈશ અને આવતા ડિસેમ્બર સુધીમાં છ મહિનાના માસિક ખર્ચ નીકળે એટલી રકમની બચત કરી લઈશ.
Time-bound (સમયબદ્ધ હોય)	લક્ષ્યો સમયમર્યાદાની અંદર હાંસલ કરવાનાં હોય તો તેના વિશે ઘણી સ્પષ્ટતા રહે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળતું રહે છે.	હું મારી દીકરીનાં લગ્ન માટે નાણાં બચાવીશ.	હું મારી દીકરીનાં લગ્ન માટે નાણાં ભેગાં કરવા આવતાં દસ વર્ષ સુધી દર વર્ષે ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની બચત કરીશ.

વ્યક્તિગત અને નિશ્ચિત લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે લક્ષ્ય આધારિત રોકાણ કરવામાં આવે છે. અલગ અલગ લક્ષ્યો માટે ભવિષ્યમાં કેટલી રકમની જરૂર પડશે એની ગણતરી કર્યા પછી દરેક લક્ષ્ય માટે અલગ અલગ રોકાણ કરવામાં આવે છે અને તેને અનુલક્ષીને એસેટની ફાળવણી કરવામાં આવે છે. રોકાણ કરતી વખતે આવો વ્યૂહ અપનાવવા દરેક વ્યક્તિની ઉંમર, જોખમ ખમવાની ક્ષમતા, નાણાકીય સ્થિતિ તથા રોકાણનો સમયગાળો એ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે.

નાણાકીય લક્ષ્યોની પ્રાપ્તિ માટેનાં પાંચ ચરણ

ચરણ ૧ – નાણાકીય લક્ષ્યો નિશ્ચિત કરવાં

દરેક લક્ષ્ય માટે અલગ રોકાણ રાખવાનું આયોજન અગત્યનું હોય છે. લક્ષ્યોને પ્રાથમિકતાના ધોરણે ક્રમ આપવાનું તથા તેની પ્રાપ્તિ માટે કેટલી રકમ જોઈશે તેનો અંદાજ કાઢવાનું અગત્યનું હોય છે.

ચરણ ૨ – લક્ષ્યોને ટૂંકા ગાળાનાં, મધ્યમ ગાળાનાં અને લાંબા ગાળાનાં એમ ત્રણ શ્રેણીઓમાં વર્ગીકૃત કરવાં.

સામાન્યપણે અમુક મહિનાઓથી લઈને એક વર્ષ સુધીના સમયગાળામાં ઊભી થતી નાણાંની જરૂરને ટૂંકા ગાળાનાં લક્ષ્યો ગણવામાં આવે છે. ઘર ખરીદવું, પોતાનું વેપારી સાહસ શરૂ કરવું કે કોઈ વ્યવસાયી કોર્સમાં નામ નોંધાવવું, જેવાં કેટલાંક લક્ષ્યો મધ્યમ ગાળાનાં કહી શકાય. સંતાનોનાં લગ્ન માટે કે નિવૃત્તિકાળ માટે બચત કરીને રાખવી તેને લાંબા ગાળાનાં લક્ષ્યો ગણી શકાય. આ લક્ષ્યો પૂર્ણ કરવાનો સમયગાળો આઠ વર્ષ કે તેનાથી વધુ હોય છે.

ચરણ ૩ – વિવિધ એસેટ્સમાં ફાળવણી કરવી

ઈક્વિટી, ડેટ કે અન્ય પ્રકારની એસેટમાં નાણાંનું રોકાણ કરવાને વિવિધ એસેટ્સમાં ફાળવણી કરી કહેવાય. આ એસેટની પસંદગી રોકાણકારની આવક અને જોખમ ઉઠાવવાની શક્તિના આધારે કરવાની હોય છે. જોખમ અને વળતરનું યોગ્ય સંતુલન રાખવાની દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાયેલો રોકાણનો એ વ્યૂહ હોય છે.

વિવિધ એસેટ્સમાં ફાળવણી

વિવિધ એસેટ્સમાં ફાળવણી મુખ્યત્વે રોકાણકારની ઉંમર, જીવનશૈલી, પારિવારિક જવાબદારીઓ તથા નાણાકીય લક્ષ્યોના આધારે કરવાની હોય છે. નાણાંની ફાળવણી કરતી વખતે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અલગ અલગ પ્રકારની એસેટ્સમાં રોકાણ કરવામાં આવે. આ એસેટ્સમાં ઈક્વિટી, બોન્ડ, રિયલ એસ્ટેટ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. રોકાણનું આવું વૈવિધ્યકરણ કરવાથી જોખમને નિયંત્રિત રાખી શકાય છે તથા ઉંચું વળતર મળવાની સંભાવના વધી જાય છે.

દા.ત. ઈક્વિટી: રોકાણના ૪૦ ટકા, ડેટ: રોકાણના ૫૦ ટકા, સોનું: રોકાણના ૧૦ ટકા

ચરણ ૪ – વૈવિધ્યકરણ સાથેનાં યોગ્ય રોકાણોની પસંદગી (અલગ અલગ એસેટ ક્લાસની અંદર)

ખમી શકાય એટલું જોખમ અને પ્રમાણમાં સારું વળતર એ બન્નેનું યોગ્ય સંતુલન જાળવી રાખીને વિવિધ એસેટમાં રોકાણ કરવાનું કામ મુશ્કેલ હોય છે. લાંબા ગાળાનું લક્ષ્ય હોય ત્યારે વૈવિધ્યકરણ સાથેનાં યોગ્ય રોકાણોની પસંદગી કરીને મહત્તમ વળતર મેળવવા પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

વૈવિધ્યકરણ:

વિવિધ પ્રકારનાં નાણાકીય સાધનો, ઉદ્યોગો અને અન્ય શ્રેણીઓમાં રોકાણોની ફાળવણી કરીને જોખમ ઘટાડવું એ પ્રક્રિયાને વૈવિધ્યકરણ કહેવાય છે. અલગ અલગ પ્રકારની એસેટ્સ, અલગ અલગ રોકાણો તથા ક્ષેત્રોમાં રોકાણ કરીને મહત્તમ વળતર મેળવવાનો તેની પાછળનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે. આવું વૈવિધ્યકરણ કરવું જરૂરી હોય છે, કારણ કે અલગ અલગ પ્રકારની એસેટ્સ તથા રોકાણો અર્થતંત્ર કે બજારોની એક જ પ્રકારની ઘટના વખતે અલગ અલગ પ્રતિક્રિયા દાખવે છે.

વૈવિધ્યકરણ કરી લેવાથી તમને કોઈ નુકસાન થશે જ નહીં, એવી ગેરંટી હોતી નથી, પરંતુ જોખમ ઘટાડીને લાંબા ગાળાનાં પોતાનાં નાણાકીય લક્ષ્યો સુધી પહોંચવા માટે એ સૌથી મોટો ઘટક છે.

ઉપયોગી વાત:

- બધું રોકાણ એક જ એસેટ ક્લાસમાં કરવું જોઈએ નહીં.
- વિવિધ પ્રકારનાં નાણાકીય સાધનો અને એસેટ ક્લાસમાં રોકાણ કરવું એટલે વૈવિધ્યકરણ
- વૈવિધ્યકરણ કરવા પાછળનો ઉદ્દેશ્ય જોખમ અને વળતર વચ્ચેનું યોગ્ય સંતુલન સાધવાનો હોય છે.

ચરણ ૫ – નાણાકીય આયોજનની સમીક્ષા અને સુધારણા

નિશ્ચિત પથ પર આગળ વધવા માટે પોતાનાં લક્ષ્યો અને રોકાણોની નિયમિતપણે સમીક્ષા કરી લેવી જરૂરી હોય છે.

પોતાના પોર્ટફોલિયોમાં રહેલાં સ્ટોક્સ અને મ્યુચ્યુઅલ ફંડ જેવાં રોકાણોની સમીક્ષા કરવી. કેટલીક પ્રોડક્ટ્સ ચોક્કસ પ્રકારનાં લક્ષ્યો માટે ખાસ ઘડવામાં આવી હોવાનું પ્રથમ દૃષ્ટિએ ભલે લાગતું હોય, પરંતુ તમારા પોર્ટફોલિયોમાં ખરેખર તેની કોઈ ઉપયોગિતા ન હોય એવું બને. આથી રોકાણના આવા વિકલ્પો બાબતે સાવચેત રહેવું.

સી. રોકાણના વિકલ્પોની પસંદગી અને જોખમની સમજ:

રોકાણકાર નિશ્ચિત આવકની સિક્યોરિટીઝ, ઈક્વિટી, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, વગેરેમાં રોકાણ કરી શકે છે. દરેક એસેટ ક્લાસનાં પોતપોતાનાં જોખમો અને વળતર હોય છે. ઈક્વિટીમાં કરાયેલા રોકાણ પર વધારે જોખમ હોય છે, કારણ કે તેનો આધાર સંબંધિત કંપનીની કામગીરી અને અર્થતંત્રની સર્વસામાન્ય સ્થિતિ પર હોય છે. બીજા બાજુ, ડેટ એસેટ ક્લાસમાં કરાયેલાં રોકાણોને ઓછું જોખમ લાગુ પડે છે. દા.ત. સરકારી બોન્ડ લગભગ ‘જોખમમુક્ત’ ગણાય છે, કારણ કે સરકાર રોકાણકારોને નાણાં પાછાં આપવામાં નિષ્ફળ નહીં જાય એવો વિશ્વાસ હોય છે.

રોકાણના ત્રણ પાયા: વ્યક્તિ જ્યારે રોકાણ કરે ત્યારે સલામતી, પ્રવાહિતા અને વળતર એ ત્રણ પરિબલો લક્ષ્યમાં લેતી હોય છે. આ ત્રણ પરિબલોને રોકાણના ત્રણ પાયા કહેવાય છે.

૧. સલામતી: મુદ્દલ અને તેના પર મળતું વળતર એ બન્ને સલામત હોવાં જોઈએ. દા.ત. તમે કોઈને ૧૦૦ રૂપિયા ઉછીના આપો છો. શું એ તમારા રૂપિયા સમયસર પાછા આપી દેશે? જો તમે રોકેલી રકમ તેની નિશ્ચિત તારીખે, કે પછી તેની પહેલાં જ, પાછી મળી જાય તો તેને સલામત રોકાણ કહી શકાય.

૨. પ્રવાહિતા: તમે પોતાના રોકાણને કેટલું જલદી કે સહેલાઈથી પાછું મેળવી શકો છો એનો આધાર તેની પ્રવાહિતા પર હોય છે. ઉક્ત ઉદાહરણના આધારે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે શું તમે પૈસા માગશો ત્યારે તરત પાછા મળી જશે?

૩. વળતર: તમારાં રોકાણો પર કેટલું વળતર મળશે? રોકાણમાંથી થતી આવક અથવા રોકવામાં આવેલી મૂડીમાં વૃદ્ધિ અથવા બન્ને પ્રકારે વળતર મળી શકે છે. આવક વ્યાજ કે ડિવિડંડના સ્વરૂપે થતી હોય છે. મૂડીમાં વૃદ્ધિ એટલે સમય જતાં રોકાણના બજારભાવમાં થયેલો વધારો. દા.ત. રોકાણના સમયે જે બજારભાવ હતો તેના કરતાં હાલનો બજારભાવ વધારે હોય તો સમજવું કે લાભ થયો છે. જો હાલનો બજારભાવ ઘટી ગયો હોય તો તેને ખોટ કહેવાય.

ડી. રોકાણ પરનું વળતર:

રોકાણકારને તેમના રોકાણ પર થતો લાભ એટલે તેના પર મળેલું વળતર. આ વળતર બે સ્વરૂપનું હોય છે:

૧) નિયમિત આવક; ૨) મૂડીમાં વૃદ્ધિ

નિયમિત આવક: આ પ્રકારનું વળતર સામાન્યપણે ડિવિડંડ/વ્યાજના સ્વરૂપે મળે છે.

૧. ઈક્વિટીમાં રોકાણ: કોઈ કંપનીના શેર કે ઈક્વિટી મ્યુચ્યુઅલ ફંડનાં યુનિટ તમારી પાસે હોય ત્યારે તમને તેના પર ડિવિડંડ મળે છે.

૨. નિશ્ચિત આવકનાં સાધનોમાં રોકાણ: ડેટ સિક્યોરિટીઝ પ્રકારના સાધનમાં અમુક રોકાણો વ્યાજ ચૂકવનારાં હોય છે.

મૂડીની વૃદ્ધિ: પ્રારંભિક રોકાણના મૂલ્યમાં સમય જતાં વધારો થાય ત્યારે રોકાણકારને સંપૂર્ણ કે આંશિક રોકાણ વેચવાથી

લાભ થતો હોય છે.

દા.ત. એક રોકાણકારે પ્રતિ શેર ૫૦ રૂપિયાના ભાવે કોઈ લિમિટેડ કંપનીના ૧૦૦ શેર ખરીદ્યા હતા. એ શેરનો ભાવ વધીને ૬૫ રૂપિયા થયો ત્યારે રોકાણકારે બધા શેર વેચી દીધા. આ વેચાણ દ્વારા તેમને ૬,૫૦૦ રૂપિયા (૬૫ X ૧૦૦) રૂપિયા મળ્યા. આમ, પ્રારંભમાં કરેલા ૫,૦૦૦ રૂપિયાના રોકાણની સામે તેમને ૬,૫૦૦ રૂપિયા મળતાં મૂડીમાં ૧,૫૦૦ રૂપિયાનો વધારો થયો કહેવાય.

ઈ. જોખમ અને વળતર એટલે શું?

તમે કોઈ રોકાણમાંથી જેટલા વળતરની અપેક્ષા રાખી હોય તેના કરતાં ઓછું વળતર મળવાની આશંકા કે શક્યતા હોય ત્યારે તેને જોખમ કહેવાય. રોકાણકારની અપેક્ષાની દૃષ્ટિએ ઓછું વળતર મળવાની શક્યતાનું પ્રમાણ કેટલું છે તેના આધારે જોખમ કેટલું છે એ કહી શકાય.

જોખમ વિરુદ્ધ વળતર

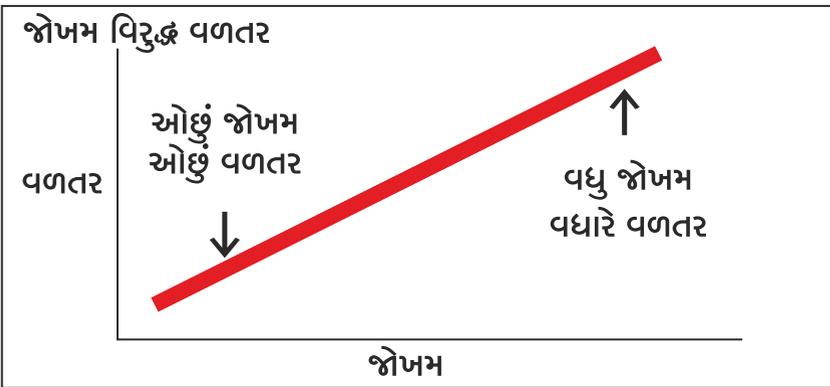
જોખમમુક્ત રોકાણ
જેવું કંઈ હોતું નથી.

જોખમ અને વળતરનો
એકબીજા
સાથે સિધો સંબંધ હોય છે.

જોખમને નિયંત્રિત કરી
શકાય છે, સંપૂર્ણ
નાબૂદ કરી શકાતું નથી.

વૈવિધ્યકરણ દ્વારા જોખમને
નિયંત્રિત કરી શકાય.

જ્યાં રોકાણ હોય ત્યાં જોખમ હોય જ. એમાં સારી વાત એક જ છે કે જોખમની સાથે સાથે લાભની શક્યતા પણ આવે છે. આથી જ આ સમગ્ર પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય બને છે.

ઉપયોગી વાત:

તમે કોઈ પણ એસેટ ક્લાસમાં રોકાણ કરો ત્યારે તમારે તેના પર સતત નજર રાખવી જરૂરી છે. બજારમાં બનતી અનેક ઘટનાઓ વિશે વાકેફ રહીને રોકાણમાં આવશ્યક ફેરફારો કરવા.

સંભવિત જોખમ કેટલું છે તેનો પહેલેથી જ અંદાજ કાઢી લેવો. અસાધારણ રીતે ઉંચા વળતરનું વચન આપવામાં આવતું હોય ત્યારે પૂરતી તકેદારી લેવી.

પ્રકરણ ૪ – બચત કરવા માટેનાં સાધનો

આ પ્રકરણમાં આપણે નાગરિકો માટે ઉપલબ્ધ બચત કરવા માટેનાં સાધનોની વાત કરીશું. તેમાં બેંકોની વિવિધ ડિપોઝિટ યોજનાઓ, સરકારની ડિપોઝિટ યોજનાઓ, કંપનીઓએ ઇસ્ક્યૂ કરેલી ડિપોઝિટનો સમાવેશ થાય છે.

એ. બેંકમાં નાણાં શું કામ મૂકવાં જોઈએ?

રોકડ ઘરમાં રાખવામાં અહીં જણાવ્યા પ્રમાણેના અનેક ગેરફાયદા હોય છે:

અ) અસલામતી: ઘરમાં રખાયેલાં નાણાંની ચોરી થઈ શકે છે અથવા તો કુદરતી આફતમાં એ ગુમ થઈ શકે છે.

બ) વૃદ્ધિ થતી નથી: ઘરમાં રખાયેલાં નાણાંની કોઈ વૃદ્ધિ થતી નથી. એ નાણાં બેંકમાં મૂક્યાં હોય તો તેના પર વ્યાજ મળે છે.

ક) નાણાં બેંકમાં મૂક્યાં હોય તો તેને જામીન રાખીને કરજ પણ લઈ શકાય છે. ઘરમાં પડેલાં નાણાં માટે એ શક્ય હોતું નથી.

આ કારણોસર રોકડ ઘરમાં રાખવાને બદલે બેંકમાં રાખવાનું લાભદાયક કહેવાય.

બી) બેંકિંગ

કોમર્શિયલ બેંકો જનતાનાં નાણાં અને વિશ્વાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આથી તેમને નિયમન હેઠળ રાખવામાં આવી છે. ભારતની કોમર્શિયલ બેંકોનું નિયમન ભારતીય રિઝર્વ બેંક કરે છે. બેંકોના કામકાજ પર અલગ અલગ સમયાંતરે દેખરેખ રાખવામાં આવે છે તથા તેનું ઓડિટ થાય છે. દર વર્ષે ભારતીય રિઝર્વ બેંક પણ આ કામ કરે છે.

બેંકોમાં રખાયેલી ડિપોઝિટને સામાન્યપણે ઓછા જોખમવાળું રોકાણ ગણવામાં આવે છે. બેંકોમાં ગ્રાહકોની જરૂરિયાતોના આધારે અલગ અલગ પ્રકારની ડિપોઝિટ રાખવામાં આવે છે. નાણાં પરના વળતરને મહત્વ આપવા કરતાં તેની સલામતી માટે તથા તેની પ્રવાહિતા માટે તેને પસંદ કરવામાં આવે છે. બેંકોમાં રખાયેલી ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટની રકમના ૭૫થી ૯૦ ટકા સુધીની લોન પણ તેની સામે મળી શકે છે.

કેન્દ્ર સરકારની ડિપોઝિટ વીમા યોજના હેઠળ ક્ષેત્રપણ થાપણ રૂપિયા ૧ લાખ સુધીની વીમા દ્વારા સુરક્ષિત હોય છે. તેનો અર્થ એવો થયો કે બેંકને કંઈ પણ થાય તોય ડિપોઝિટરોને બેંકમાંની તેમની ૧ લાખ રૂપિયા સુધીની રકમ પાછી મળી જાય છે.

સી. અકાઉન્ટ ખોલાવવાની પ્રક્રિયા – તમારા ગ્રાહકને જાણો (કેવાયસી – KYC)ના નિયમો

બેંકમાં ખાતું ખોલાવવા માટે ગ્રાહકોએ કેવાયસીના નિયમોનું પાલન કરવું પડે છે. કેવાયસી નો અર્થ છે - “તમારા ગ્રાહકને જાણો”. તેનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રાહકો વિશે પૂરતી જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાનો છે, જેથી તેમને લગતાં જોખમોને સંભાળવામાં મદદ મળે. સામાન્ય રીતે બેંકો કેવાયસી માટેના દસ્તાવેજો તરીકે ૧) તસવીર, ૨) ઓળખના પુરાવાનો દસ્તાવેજ (પેન કાર્ડ/આધાર કાર્ડ, વગેરેની નકલ) અને ૩) સરનામાનો પુરાવો (વીજળીનું બિલ/ડ્રાઈવિંગ લાઈસન્સ/પાસપોર્ટ/આધાર કાર્ડ, વગેરેની નકલ) માગે છે.

ડી. બેન્ક ખાતાના પ્રકાર

ડી. બેન્ક ખાતાના પ્રકાર	મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ
સેવિંગ્સબેન્ક ખાતું	<ul style="list-style-type: none"> વ્યાજનો દર ઓછો, પરંતુ પ્રવાહિતા વધારે. ઑટોમેટેડ ટેલર મશીન (એટીએમ) મારફતે વ્યવહાર શક્ય બને છે. ખાતાની જમા રકમ પર મળતા વ્યાજ પર ટીડીએસ (ટેક્સ ડિડક્ટેડ એટ સોર્સ) લાગુ પડતો નથી, પરંતુ ડિપોઝિટરે એ આવક કરવેરાના રિટર્નમાં દર્શાવવી પડે છે. એક નામે અથવા સંયુક્ત નામે ખાતું ખોલાવી શકાય છે. સંયુક્ત ખાતું હોય તો કોઈ પણ એક વ્યક્તિ અથવા બન્ને વ્યક્તિ તેનું સંચાલન કરી શકે છે. સગીર વયના બાળકનું ખાતું ખોલાવવું હોય તો ખોલાવી શકાય છે, પરંતુ તેનું સંચાલન વાલીઓ દ્વારા કરવાનું હોય છે.
ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ ખાતું	<ul style="list-style-type: none"> નિશ્ચિત મુદત માટે નિશ્ચિત વ્યાજદરે બેન્કમાં નાણાં મૂકી શકાય છે. ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ પરના વ્યાજને ટીડીએસ લાગુ પડે છે. વરિષ્ઠ નાગરિકોને વધુ વ્યાજમળવાની શક્યતા હોય છે. મુદત અને વ્યાજદર બેન્કે-બેન્કે અલગ હોય છે.
રિકરિંગ ડિપોઝિટ ખાતું	<ul style="list-style-type: none"> દર મહિને નિશ્ચિત મુદત માટે નિશ્ચિત રકમ જમા કરવામાં આવે છે. સેવિંગ્સ બેન્ક ખાતા કરતાં વધુ દરે વ્યાજ ચૂકવવામાં આવે છે. જમા થયેલા કે કમાયેલા વ્યાજ પર ટીડીએસ લાગુ પડે છે.
બેન્કની વિશેષ મુદતી જમા યોજના	<ul style="list-style-type: none"> બેન્કો કરબચત માટે પોતાની રીતે યોજના શરૂ કરી શકે છે. આવી યોજનાઓને ૧૯૬૧ના આવક વેરા ધારાની કલમ ૮૦સી હેઠળ કરબચતનો લાભ આપવામાં આવે છે. મુદતી જમા યોજનાની પાકતી મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. મુદત પૂરી થવા પહેલાં નાણાંનો ઉપાડ કરવા દેવાતો નથી.

ઈ. ડિજિટલ બેન્કિંગ:

આધુનિક યુગમાં પેમેન્ટ્સ, ફંડ ટ્રાન્સફર, માલ-સામાનની ખરીદી, વગેરે વ્યવહારો મોબાઇલ જેવાં માધ્યમો દ્વારા ડિજિટલ સ્વરૂપે થાય છે. ગ્રાહકો કોઈ પણ સ્થળેથી એ વ્યવહારો કરી શકે છે. નાણાંની ટ્રાન્સફર કરવા માટેના અલગ અલગ પ્રકારના ડિજિટલ વ્યવહારો વિશે અહીં વાત કરવામાં આવી છે:

ટ્રાન્સફરનું માધ્યમ	મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ
NEFT (એનઈએફટી – નેશનલ ઇલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર)	<ul style="list-style-type: none"> એક બેન્ક ખાતામાંથી બીજા બેન્ક ખાતામાં નાણાં ટ્રાન્સફર કરવા માટે લાભાર્થીના ખાતા ક્રમાંક અને આઈએફએસસી (ઇન્ડિયન ફાઇનાન્શિયલ સર્વિસીસ કોડ)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બેન્કોની દરેક શાખાને અલગ અલગ કોડ ફાળવવામાં આવ્યો છે. આ ટ્રાન્સફર માટે દરેક બેન્ક અલગ અલગ ચાર્જ લેતી હોય છે.
RTGS (આરટીજીએસ – રિયલ ટાઇમ ગ્રોસ સેટલમેન્ટ)	<ul style="list-style-type: none"> એક બેન્ક ખાતામાંથી બીજા બેન્ક ખાતામાં તત્કાળ મોટી રકમ ટ્રાન્સફર કરવા માટે લાભાર્થીના ખાતા ક્રમાંક અને આઈએફએસસી (ઇન્ડિયન ફાઇનાન્શિયલ સર્વિસીસ કોડ)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

IMPS (આઈએમપીએસ - ઇમિજિયેટ મેન્ટ સર્વિસ)	<ul style="list-style-type: none"> એક બેંક ખાતામાંથી બીજામાં તત્કાળ નાણાં ટ્રાન્સફર કરવા માટેની આ એક વધુ સુવિધા છે. ઇન્ટરનેટ બેંકિંગ, લાભાર્થીના ખાતા ક્રમાંક તથા આઈએફએસસીની મદદથી અથવા લાભાર્થીના એમએમઆઈડી મારફતે મોબાઇલ બેંકિંગથી આ ટ્રાન્સફર થઈ શકે છે. એમએમઆઈડી એ બેંક ગ્રાહકને આપેલો ૭ અંકનો નંબર છે.
યુનિફાઇડ પેમેન્ટ ઇન્ટરફેસ (UPI - યુપીઆઈ)	<ul style="list-style-type: none"> કોઈ પણ સ્માર્ટ ફોન મારફતે વીપીએ (વર્ચ્યુઅલ મેન્ટ એક્સ)નો ઉપયોગ કરીને ચોવીસે કલાકમાં કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ દિવસે આ સુવિધાનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. યુપીઆઈ પર આધારિત એપ્લિકેશન ઇન્સ્ટોલ કરીને પોતાની બેંકની વિગતો દ્વારા લોગ ઇન કર્યા બાદ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

એફ: ડિજિટલ પેમેન્ટ – શું કરવું અને શું નહીં કરવું

શું કરવું	શું નહીં
તમારા કોમ્પ્યુટર, લેપટોપ અને મોબાઇલનો પાસવર્ડ રાખવો, જેથી તમારી જાણ બહાર કોઈ વ્યક્તિ તેનો ઉપયોગ કરી શકે નહીં. પાસવર્ડ તથા સિક્કોરિટી સેટિંગ્સ નિયમિતપણે બદલતાં રહેવું.	મોબાઇલ બેંકિંગનું લોગ ઇન આઈડી તથા પાસવર્ડ ક્યારેય ફોનમાં સેવ કરવાં નહીં. એ યાદ રાખી લેવાં અથવા બીજે ક્યાંય લખી લેવાં.
દેશી બેંકની સુરક્ષિત ઇન્ટરનેટ બેંકિંગ સાઈટનો ઉપયોગ કરવો.	મોબાઇલ હેન્ડસેટ રેડો મૂકવો નહીં. મોબાઇલ બેંકિંગ એપમાં આખો દિવસ લોગ ઇન રહેવું નહીં.
ઇન્ટરનેટ બેંકિંગમાં વ્યવહાર પતી ગયા બાદ તરત જ લોગ આઉટ કરી દેવું. એમ કર્યા વગર વિન્ડો બંધ કરવી નહીં.	મોબાઇલ મારફતે નાણાકીય વ્યવહારો કરતી વખતે ક્યારેય ફોન રેડો મૂકવો નહીં.
રેલવે સ્ટેશન, ઍરપોર્ટ અને સાયબર ક્રેક જેવાં જાહેર સ્થળોના અનસિક્યોર્ડ વાઈ-ફાઈ નેટવર્ક પર ઇન્ટરનેટ બેંકિંગનો ઉપયોગ કરવાનું ટાળવું.	અકાઉન્ટ બેલેન્સનાં સ્ટેટમેન્ટ તથા ટ્રાન્ઝેક્શન હિસ્ટરી તરફ બેધ્યાન રહેવું નહીં.
મોબાઇલ બેંકિંગ એપનું નવું વર્ઝન/અપગ્રેડ આવે ત્યારે એ ઇન્સ્ટોલ કરી લેવું. ફોનમાં પણ સલામતી માટેની નવી વ્યવસ્થા સમાવી લેવી.	પર્સનલ કોમ્પ્યુટર કે લેપટોપ અમતેમ રખડતું રાખવું નહીં અથવા અજાણ્યા માણસને ઉપયોગમાં લેવા દેવું નહીં.
તમારા ખાતામાં અનધિકૃત વ્યવહાર થયાની શંકા જાય તો તરત જ અથવા વધુમાં વધુ ત્રણ દિવસની અંદર બેંકને તેની જાણ કરવી, જેથી એ વ્યવહારમાં તમારા ભાગે જોખમ આવે નહીં.	અવિશ્વસનીય કે શંકાસ્પદ સ્ત્રોતમાંથી કોઈ એપ ડાઉનલોડ કરવી નહીં.

જી. ક્રેડિટ કાર્ડ અને ડેબિટ કાર્ડ એટલે શું?

પોતાની પાસે પૈસા ન હોવા છતાં અમુક સમય પૂરતાં નાણાં વાપરવાનો લાભ આપતું કાર્ડ એટલે ક્રેડિટ કાર્ડ. બીજી બાજુ, ડેબિટ કાર્ડ એટલે એવું કાર્ડ જે તેના ધારકના બેંક ખાતામાં પડેલાં નાણાંમાંથી જ પેમેન્ટ કે એટીએમ મારફત ઉપાડ કરવા દે. બધા જ વેપારીઓ ચૂકવણા માટે ડેબિટ કાર્ડ સ્વીકારતા હોય છે. ક્રેડિટ અને ડેબિટ બન્ને પ્રકારનાં કાર્ડનો ઉપયોગ એટીએમમાંથી પૈસા કઢાવા કે ઉપાડવા ડિજિટલ વ્યવહારો કરવા માટે શક્ય છે. ક્રેડિટ કાર્ડ અને ડેબિટ કાર્ડ વચ્ચેના તફાવત આ પ્રમાણે છે:

મુદ્દો	ક્રેડિટ કાર્ડ	ડેબિટ કાર્ડ
પૈસા ક્યાંથી આવે	જે બેંકનું કાર્ડ હોય એ નાણાં ઉછીનાં આપતી હોય છે.	જે બેંકનું કાર્ડ હોય એ જ બેંકમાંના ખાતા સાથે કાર્ડ જોડાયેલું હોય છે.
વ્યાજ	જો દેણી નીકળતી રકમ નિશ્ચિત સમયગાળામાં ચૂકવી ન દેવાય તો વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે.	વ્યાજ ચૂકવવું પડતું નથી, કારણ કે કાર્ડધારકના ખાતામાંના જ પૈસા વપરાયા હોય છે.
ક્રેડિટ હિસ્ટરી	ક્રેડિટ કાર્ડ પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્રેડિટ હિસ્ટરી હોવી જરૂરી છે.	ડેબિટ કાર્ડ પ્રાપ્ત કરવા માટે એ જરૂરી નથી.
કાર્ડ આપનાર બેંક સાથેનો સંબંધ	કાર્ડ આપનાર બેંકમાં ખાતું હોવું જરૂરી નથી.	જેનું કાર્ડ હોય એ બેંકમાં ખાતું હોવું જરૂરી છે.

એટીએમ કાર્ડથી વ્યવહાર કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો:

- બેંકમાંથી કાર્ડ મળ્યા બાદ તરત જ પિન નંબર બદલી કાઢવો.
- પિન નંબર ક્યાંય લખવો નહીં, ચાદ રાખી લેવો. કોઈ પણ વ્યક્તિને પિન નંબર કહેવો નહીં.
- બને ત્યાં સુધી બેંકના પરિસરમાં હોય અથવા તો ચોવીસે કલાક સલામતીરક્ષકની નિગરાની હેઠળ હોય એવા એટીએમનો જ ઉપયોગ કરવો. જાતે જ કાર્ડ વાપરવું. કોઈ વ્યવહાર માટે બીજી વ્યક્તિના હાથમાં કાર્ડ સોંપી દેવામાં આવે તો એ સંજોગોમાં બેંક ગ્રાહકના નુકસાનની ભરપાઈ કરવા બંધાયેલી નથી.
- ઓનલાઇન વ્યવહાર કરતી વખતે વર્ચ્યુઅલ કીબોર્ડનો ઉપયોગ કરવો.
- વ્યવહાર થયે એસએમએસ એલર્ટ મળે એ માટે બેંકમાં નોંધણી કરાવી લેવી. બેંક એસએમએસ કે ઈ-મેઇલ મોકલવા માટે ચાર્જ લઈ શકે છે.
- બને ત્યાં સુધી નિયમિતપણે પિન નંબર બદલતાં રહેવું.
- જો કાર્ડ ગુમ થઈ જાય તો બેંકને તરત જ જાણ કરવી.
- તમારું કાર્ડ કોઈના હાથમાં જાય નહીં અથવા તો ઉપયોગ કરવા અપાય નહીં એ વાતનું ધ્યાન રાખવું.

એચ. અનધિકૃત બેન્કિંગ વ્યવહારો સંબંધે ગ્રાહકની જવાબદારી:

કોઈ છેતરપિંડી કે બેંકની સેવાની ઉણપ અથવા બેદરકારીને લીધે જો અનધિકૃત વ્યવહાર થાય તો ગ્રાહકની કોઈ જવાબદારી હોતી નથી. આ જ રીતે જો ગ્રાહકની કે બેંકની કોઈની પણ ભૂલ ન હોય અને સિસ્ટમમાં જ ક્યાંક ગરબડ હોય એ સંજોગોમાં પણ જો ગ્રાહક અનધિકૃત વ્યવહાર વિશે ઘટનાના ત્રણ દિવસની અંદર બેંકને જાણ કરે તો ગ્રાહકની કોઈ જવાબદારી રહેતી નથી. આવા કિસ્સાઓમાં બેંકનિશ્ચિત સમયગાળાની અંદર એ વ્યવહારની રકમ ગ્રાહકના ખાતામાં જમા કરાવી દે છે. આમ છતાં, જો ગ્રાહકની બેદરકારીને લીધે કોઈ છેતરપિંડી થઈ હોય તો ગ્રાહક જ્યાં સુધી અનધિકૃત વ્યવહાર વિશે બેંકને જાણ કરે નહીં ત્યાં સુધીનું સંપૂર્ણ નુકસાન ગ્રાહકે જ ભોગવવું પડે.

ભારતીય રિઝર્વ બેંકે અનેક વાર કહ્યું છે કે ગ્રાહકના ખાતામાં કોઈ પણ વ્યવહાર થાય કે તરત જ ગ્રાહકને એસએમએસ કે ઈ-મેઇલ મારફતે જાણ કરવી જોઈએ. ગ્રાહક આવા સંદેશનો જવાબ વાળી શકે એવી સગવડ સાથેનો એ સંદેશ હોવો જોઈએ, જેથી ગ્રાહક આવી છેતરપિંડીની જાણ તરત જ બેંકને કરી શકે.

આઈ. ભારતીય રિઝર્વ બેંક:

ભારતની કેન્દ્રીય બેંક - ભારતીય રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ હેઠળ ૧ એપ્રિલ, ૧૯૩૫ના રોજ કરવામાં આવી હતી. ભારતીય રિઝર્વ બેંક દેશમાં નાણાકીય સ્થિરતા લાવવા માટે નાણાકીય નીતિનો ઉપયોગ કરે છે. દેશની ચલાણની અને ધિરાણની વ્યવસ્થાનું નિયમન કરવાની જવાબદારી તેને સોંપવામાં આવી છે. ભારતીય રિઝર્વ બેંકનો મુખ્ય હેતુ ભારતના નાણાકીય ક્ષેત્ર પર સર્વગ્રાહી દેખરેખ રાખવાનો છે. એ ભારતની નાણાકીય નીતિ ઘડે છે, તેનો અમલ કરે છે તથા એ ક્ષેત્ર પર દેખરેખ રાખે છે. અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદક ક્ષેત્રોને આવશ્યક ધિરાણ મળી રહે એ જોવાનો તથા ભાવની સ્થિરતા જાળવી રાખવાનો તેનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે. આ બેંક એકંદર નાણાકીય તંત્રનું નિયમન કરે છે તથા તેના પર દેખરેખ રાખે છે. તમામ કોમર્શિયલ બેંકોને જ્યારે પણ ધિરાણની જરૂર પડે ત્યારે રિઝર્વ બેંક પાસે જઈ શકાય છે.

જે. તકરાર નિવારણ:

બેન્કિંગ ઉદ્યોગની યોજનાઓ બાબતે કોઈ પણ તકરાર હોય તો તેનું નિવારણ કેવી રીતે કરવું એ બાબતે જાણકારી મેળવવા આ પુસ્તિકાનું પ્રકરણ ૧૩ વાંચી લેવા વિનંતી.

કે. બેન્કિંગ ઉદ્યોગમાં સરકારી યોજનાઓ

બેન્કિંગ ઉદ્યોગની વિવિધ સરકારી યોજનાઓ વિશેની માહિતી માટે આ પુસ્તિકાનું પ્રકરણ ૯ વાંચી લેવા વિનંતી.

પ્રકરણ ૫ – સિક્યોરિટીઝ માર્કેટમાં રોકાણ

સિક્યોરિટીઝમાં રોકાણ કરતાં પહેલાં તેની માર્કેટ વિશે પૂરતી જાણકારી મેળવી લેવી આવશ્યક છે. આ માર્કેટમાં રહેલાં જોખમોની પણ પરિચિત થઈ જવું અને પોતે કેટલું જોખમ ખમી શકે છે તથા કેટલું રોકાણ કરી શકે છે તેની પૂરતી સ્પષ્ટતા તમારા મગજમાં હોવી જરૂરી છે. સામાન્યપણે કોઈ પણ રોકાણને મુખ્યત્વે છ પ્રકારનાં જોખમો લાગુ પડે છે: માર્કેટ રિસ્ક અથવા સિસ્ટેમેટિક રિસ્ક (બજારસંબંધી જોખમ), અનસિસ્ટેમેટિક રિસ્ક (બજાર બહારનું જોખમ), ઇન્ફ્લેશન રિસ્ક (કુગાવાનું જોખમ), લિક્વિડિટી રિસ્ક (પ્રવાહિતાનું જોખમ), બિઝનેસ રિસ્ક (વેપારસંબંધી જોખમ) અને વોલેટિલિટી રિસ્ક (ભાવચંચળતાનું જોખમ).

૧) બજારસંબંધી જોખમ: એકંદર નાણાકીય બજારોની કામગીરીને અસર કરનારાં પરિબલોને લીધે રોકાણકારને જોખમ નડી શકે છે. સ્ટોક માર્કેટમાં આવતી બોદી-પરપોટા જેવી તેજી અને ઘટાડા એ બન્ને પરિબલો બજાર સંબંધી જોખમ છે.

૨) બજાર બહારનું જોખમ: કોઈ એક કંપની કે ઉદ્યોગમાં અંતર્ભૂત રહેલી અનિશ્ચિતતાને અનસિસ્ટેમેટિક રિસ્ક કહી શકાય. રોકાણકારે જે કંપનીના શેરમાં રોકાણ કર્યું હોય એ કંપનીની સામે મોટો બજાર હિસ્સો કબજે કરી લે એવો નવો સ્પર્ધક આવી જાય એ સ્થિતિ અનસિસ્ટેમેટિક રિસ્કનું ઉદાહરણ છે. કંપનીના સેલ્સમાં ઘટાડો કરનારો નિયમનકારી ફેરફાર, કંપનીના સંચાલક મંડળમાં ફેરફાર અને ખામીયુક્ત પ્રોડક્ટ પાછી ખેંચવાનો વારો આવે એ બધી ઘટનાઓ પણ અનસિસ્ટેમેટિક રિસ્કનાં ઉદાહરણ છે.

૩) કુગાવાનું જોખમ: નાણાંની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થાય તેને કુગાવાનું જોખમ કહેવાય છે. ચીજવસ્તુઓના ભાવ વધવાને પરિણામે નાણાંનું મૂલ્ય ભવિષ્યમાં ઘટી જતું હોય છે. રોકાણમાંથી મળતું વળતર જ્યારે કુગાવાના દર કરતાં ઓછું થઈ જાય ત્યારે આ સ્થિતિ સર્જાય છે.

૪) પ્રવાહિતાનું જોખમ: કોઈ રોકાણકાર નુકસાન થતું અટકાવવા કે તેને ઘટાડવા માટે રોકાણ વેચવા તૈયાર હોય, પણ તેમને ખરીદદાર મળે નહીં અથવા તો ખરીદવા તૈયાર હોય અને વેચાણકર્તા મળે નહીં એ સ્થિતિ પ્રવાહિતાનું જોખમ દર્શાવે છે. આ જોખમ ઘટાડવા માટે રોકાણનું વૈવિધ્યકરણ (ડાઈવર્સિફિકેશન) કરવું જોઈએ.

૫) વેપારસંબંધી જોખમ: બજારમાં પ્રતિકૂળ સંજોગો ઊભા થાય, કે પછી વેપારની નાણાકીય સ્થિતિ ડગમગી જાય અને વેપાર બંધ કરવામાં આવે એ જોખમને વેપાર સંબંધી જોખમ કહેવાય છે.

૬) ભાવચંચળતાનું જોખમ: કંપનીઓના શેરના ભાવમાં આવતા ઉતાર-ચડાવને ભાવચંચળતાનું જોખમ કહેવાય છે.

જોખમ કેવી રીતે ઘટાડવું?

રોકાણકારો અલગ અલગ રીતે જોખમ ઘટાડવાનો પ્રયાસો કરી શકે છે. એ પ્રયાસોમાં એસેટ એલોકેશન નામનો એક વ્યૂહ હોય છે. જોખમને ઘટાડવા માટે અલગ અલગ ક્ષેત્રો અને કંપનીઓમાં રોકાણ કરવામાં આવે તેને એસેટ એલોકેશન કહેવાય છે.

ભાવચંચળતાના જોખમને ઘટાડવા માટે મ્યુચ્યુઅલ ફંડના સિસ્ટેમેટિક ઇન્વેસ્ટમેન્ટ પ્લાનમાં રોકાણ કરી શકાય અથવા અલગ અલગ સમયે ટુકડે-ટુકડે બજારમાં ઈક્વિટી ખરીદી શકાય. કંપનીનાં ફંડામેન્ટલ્સ વિશે પૂરતી સમજ હોય તો રોકાણકાર એ કંપનીની નાણાકીય સ્થિતિ વિશે યોગ્ય અંદાજ બાંધી શકે છે અને તેના આધારે રોકાણ કરવું કે નહીં કરવું તેનો નિર્ણય લઈ શકે છે. રોકાણકારોએ અફવાઓ કે અર્વાચિત સંદેશા પર ધ્યાન આપવું જોઈએ નહીં.

સિક્યોરિટીઝ માર્કેટમાં રોકાણ: આ રોકાણ પ્રાઈમરી અને સેકન્ડરી માર્કેટમાં કરાતું હોય છે. પ્રાઈમરી માર્કેટ એટલે એ માર્કેટ જેમાં કંપની પાસે સીધા જ રોકાણકારોને શેરની ફાળવણી કરવામાં આવે. એક રોકાણકાર પાસેથી બીજા રોકાણકાર સ્ટોક બ્રોકર મારફતે ખરીદી કરે તેને સેકન્ડરી માર્કેટ કહેવાય. સિક્યોરિટીઝ માર્કેટમાં કરાતાં રોકાણોને કરવેરો લાગુ પડે છે. સિક્યોરિટીઝ વેચીને થતા નફા પર શોર્ટ ટર્મ કેપિટલ ગેઈન અને લોંગ ટર્મ કેપિટલ ગેઈન ટેક્સ અને ડિવિડન્ડ પરનો ટેક્સ લાગુ પડે છે.

શેર, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સનાં યુનિટ, ડેરિવેટિવ્ઝ, બોન્ડ, વગેરે જેવી સિક્યોરિટીઝનું નિયમન સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી) કરે છે.

સિક્યોરિટીઝમાં રોકાણ કરવા માટે કઈ પૂર્વશરતો હોય છે?

ઈક્વિટી શેરમાં રોકાણ કરવા માટે રોકાણકાર પાસે આ ત્રણ ખાતાં હોવાં જોઈએ:

૧) કોમર્શિયલ બેન્કમાં સેવિંગ્સ બેન્ક ખાતું

૨) માન્યતા પ્રાપ્ત સ્ટોક એક્સચેન્જમાં સિક્યોરિટીઝની ખરીદી કે વેચાણ માટે કાર્યરત સ્ટોક બ્રોકર પાસે ખોલાવાયેલું ટ્રેડિંગ ખાતું. આ સ્ટોક બ્રોકર સેબીના નોંધણીધારક હોવા જરૂરી છે.

૩) સિક્યોરિટીઝ ડિમટેરિયલાઈઝ્ડ/ઈલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે રાખી શકાય એ માટે સેબીની માન્યતા ધરાવતા ડિપોઝિટરીના ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ પાસે ખોલાવાયેલું ડિમેટ ખાતું. સેબીમાં બે ડિપોઝિટરી નોંધાયેલી છે. તેઓ છે - નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ (એનએસડીએલ) અને સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ લિમિટેડ (સીડીએસએલ). બન્નેમાંથી કોઈપણ ડિપોઝિટરી પાસે ડિમેટ ખાતું ખોલાવી શકાય છે.

કયા સ્ટોક બ્રોકર અને ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ સેબીમાં નોંધાયેલા છે તેની જાણકારી સેબીની સત્તાવાર વેબસાઈટ (www.sebi.gov.in) અથવા સંબંધિત સ્ટોક એક્સચેન્જ અને ડિપોઝિટરી પાસેથી મેળવી શકાય છે.

પ્રાઈમરી માર્કેટ

કંપનીએ પહેલી વાર સ્ટોક અને બોન્ડનું ભરણું લાવવું હોય તો એ પ્રાઈમરી માર્કેટમાં લાવવાનું હોય છે. મોટાભાગના કિસ્સામાં એ ભરણું ઈનિશિયલ પબ્લિક ઓફરિંગ (IPO) સ્વરૂપે લવાતું હોય છે. શેરનું કે બોન્ડનું જાહેર ભરણું લાવનાર કંપનીએ બહાર પાડેલા પ્રોસ્પેક્ટસની ચકાસણી સેબી કરે છે. તેમાં એ જોવામાં આવે છે કે ભરણા સંબંધે સેબીનાં નિયમનોનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે કે નહીં. પ્રાઈમરી માર્કેટ મારફતે સિક્યોરિટીઝ ઈસ્ક્યૂ કરનારી કંપનીઓ પોતાના પતી આ કામ પાર પાડવા માટે મર્યન્ટ બેન્કરોની સેવા લેતી હોય છે. તેના માટે તેઓ પ્રોસ્પેક્ટસ તૈયાર કરે છે અને શેરના ભરણા (ઈસ્ક્યૂ)ને લગતી કેટલીક બાબતોનું અનુપાલન કરવાની તકેદારી લે છે. આ બાબતોમાં સિક્યોરિટીઝની ફાળવણીની પ્રક્રિયા નક્કી કરવી, સ્ટોક એક્સચેન્જમાં શેરનું લિસ્ટિંગ કરવું, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

શેર માટેની આસ્બા (ASBA - Applications Supported by Blocked Amount) પદ્ધતિ

રોકાણકારો શેર માટેની અરજી સાથે ચેક મોકલવાને બદલે હવે આસ્બા મારફતે અરજી કરી શકે છે. ૧ મે, ૨૦૧૦થી બધા રોકાણકારોએ આસ્બાનો ફરજિયાતપણે ઉપયોગ કરવાનો છે. ભરણામાં કરાયેલી અરજીનાં નાણાં બેન્ક ખાતામાં અલાયદાં રાખવામાં આવે એ માટે અરજદાર આસ્બા દ્વારા પોતાની બેન્કને સત્તા આપે છે. અલાયદી રખાયેલી એ રકમ પર અરજદારને રાબેતા મુજબ વ્યાજ મળતું રહે છે. કંપની શેરની ફાળવણી કેવી રીતે કરવી છે એ નક્કી કરી લે પછી

રોકાણકારને ફાળવાયેલા શેરની સંખ્યાના આધારે બેંક સંબંધિત રકમ ખાતામાંથી ડેબિટ કરે છે અર્થાત્ કાપી લે છે. બાકીનાં નાણાં રિફંડ આવે એની હવે રોકાણકારે ચિંતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તેનાં બચેલાં નાણાં બેંકમાં જ હોય છે.

સેકન્ડરી માર્કેટ

કંપનીએ પ્રાથમિક માર્કેટમાં ઇસ્યૂ કરેલી સિક્યોરિટીઝની ખરીદી અને વેચાણ પછીથી રોકાણકારો સેકન્ડરી માર્કેટમાં કરતા હોય છે. પ્રાથમિક માર્કેટમાં ઇસ્યૂ થયેલા શેર સ્ટોક એક્સચેન્જમાં લિસ્ટ થયા બાદ તેનું ટ્રેડિંગ સ્ટોક એક્સચેન્જ મારફતે થાય છે. તેને સેકન્ડરી માર્કેટમાં થતું ટ્રેડિંગ કહેવાય છે. ભારતમાં સેબીની માન્યતા ધરાવતાં મોટાં બે એક્સચેન્જો બીએસઈ અને એનએસઈ છે, જેમનાં પૂરાં નામ અનુક્રમે બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ છે.

સિક્યોરિટીઝનું ટ્રેડિંગ જે ભાવે થઈ રહ્યું હોય એ ભાવે ખરીદી કરવાની તૈયારી હોય એ માણસ સેકન્ડરી માર્કેટમાં સિક્યોરિટીઝ ખરીદી શકે છે. કંપનીની પૃષ્ઠભુમિ, વૃદ્ધિની ભાવિ સંભાવનાઓ તથા નાણાકીય સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યા બાદ જ શેરમાં રોકાણ કરવું જોઈએ.

સ્ટોક એક્સચેન્જની માન્યતાપ્રાપ્ત સ્ટોક બ્રોકર પાસે ખાતું ખોલાવી લીધા બાદ તેમના મારફતે કંપનીઓના શેરની ખરીદી કે વેચાણ કરી શકાય છે. બ્રોકરની વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરીને ઓનલાઈન ટ્રેડિંગ અકાઉન્ટ મારફતે શેરની ખરીદી અને વેચાણ કરી શકાય છે. બ્રોકરે આપેલી ટ્રેડિંગ ઍપ મારફતે અથવા તો તેમને ફોન કરીને અથવા તેમની ઑફિસે જઈને પણ ઓર્ડર આપી શકાય છે.

ઓર્ડર આપવા માટેનાં માધ્યમો

સાવધાનીની સૂચના:

હંમેશાં સેબી દ્વારા નોંધણીકૃત સ્ટોક બ્રોકર મારફતે જ શેરની ખરીદી અને વેચાણ કરવાં.

ટ્રેડિંગના દિવસો અને ટ્રેડિંગ તથા સેટલમેન્ટનું ચક્ર

સ્ટોક એક્સચેન્જમાં બધા શનિવાર અને રવિવાર તથા સ્ટોક એક્સચેન્જે પહેલેથી જાહેર કરેલી રજાઓના દિવસને બાદ કરતાં બધા દિવસોએ ટ્રેડિંગ થાય છે.

શેરની ખરીદી કરનાર રોકાણકારે સંબંધિત વ્યવહારનું સેટલમેન્ટ થાય એ માટે પે-ઈનના દિવસની પહેલાં પોતાના સ્ટોક બ્રોકરના બેંક ખાતામાં નાણાં જમા કરાવવાનાં હોય છે. રોકાણકાર પાસેથી નાણાં મળ્યા બાદ બ્રોકર પે-આઉટના દિવસ બાદ રોકાણકારના ડિમેટ ખાતામાં શેર જમા કરતા હોય છે.

આ જ રીતે શેરનું વેચાણ કરવામાં આવે ત્યારે રોકાણકારે સંબંધિત વ્યવહારનું સેટલમેન્ટ થાય એ માટે પે-ઈનના દિવસની પહેલાં બ્રોકરના ડિમેટ ખાતામાં શેર ડિલિવર કરવાના હોય છે. રોકાણકાર પાસેથી શેરની ડિલિવરી મળ્યા બાદ બ્રોકર પે-આઉટના દિવસ બાદ રોકાણકારના બેંક ખાતામાં નાણાં જમા કરાવે છે.

પે-ઇન અને પે-આઉટ દિવસ એટલે શું? જો શેરની ખરીદી થઈ હોય તો બ્રોકર સ્ટોક એક્સચેન્જને જે દિવસે નાણાં ચૂકવે; અને શેરનું વેચાણ થયું હોય તો સ્ટોક એક્સચેન્જને સિક્યોરિટીઝની ડિલિવરી કરે એ દિવસ એટલે પે-ઇનનો દિવસ. જો શેરનું વેચાણ થયું હોય તો સ્ટોક એક્સચેન્જ જે દિવસે બ્રોકરને નાણાં ચૂકવે અને શેરની ખરીદી થઈ હોય તો સિક્યોરિટીઝની ડિલિવરી ઓ એ દિવસ એટલે પે-આઉટનો દિવસ. ૧ એપ્રિલ, ૨૦૦૩ના રોજથી સેટલમેન્ટનું ચક્ર રોલિંગ સેટલમેન્ટના આધારે ટી+૨ દિવસનું છે. અહીં 'ટી' એટલે સોદો થયો હોય એ દિવસ અને ટી+૨ એટલે સોદો થયા પછીના બે કામકાજ દિવસ. દા.ત. સોદો સોમવારે થયો હોય તો બુધવારે સેટલમેન્ટ થાય (જો વચ્ચે કોઈ દિવસ રજાનો ન હોય તો). નાણાં અને સિક્યોરિટીઝનું પે-ઇન તથા પે-આઉટ ટી+૨ના રોજ થતું હોય છે.

એક્સચેન્જોએ એ તકેદારી લેવાની હોય છે કે બ્રોકર પે-આઉટના ૨૪ કલાકની અંદર ક્લાયન્ટ્સને નાણાં અને સિક્યોરિટીઝનું પે-આઉટ કરે.

કોન્ટ્રેક્ટ નોટ:

સ્ટોક બ્રોકરે રોકાણકારને તેમના સોદાના પુરાવા તરીકે આપેલી નોંધને કોન્ટ્રેક્ટ નોટ કહેવાય છે. તેમાં ખરીદાયેલી/વેચાયેલી સિક્યોરિટીઝ, સોદાનો ભાવ, સોદાનો સમય, દલાલી, વગેરે વિગતો સામેલ હોય છે. કોન્ટ્રેક્ટ નોટ ફિઝિકલ સ્વરૂપે અથવા તો ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે આપી શકાય છે. રોકાણકાર ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે કોન્ટ્રેક્ટ નોટ મેળવવા ઈચ્છતા હોય તો તેમણે પોતાના ઈ-મેઇલ આઇડી સાથેનો લેખિત અધિકાર સ્ટોક બ્રોકરને આપવો પડે છે. આવી ઇલેક્ટ્રોનિક કોન્ટ્રેક્ટ નોટ પર ડિજિટલ સહી-સિક્કા હોય છે અને તેમાં કોઈ વ્યક્તિ ફેરફાર કરી શકતી નથી.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ અનેક રોકાણકારો પાસેથી ભેગાં થયેલાં નાણાંનું ભંડોળ બનાવીને સ્ટોક્સ, બોન્ડ, ટૂંકા ગાળાનાં મની માર્કેટનાં સાધનો, અન્ય સિક્યોરિટીઝ કે એસેટ્સ કે પછી આ બધાં સાધનોના અમુક સંયોજનમાં રોકાણ કરે છે. મ્યુચ્યુઅલ ફંડે કોઈ પણ સ્કીમ શરૂ કરતાં પહેલાં સેબીમાં નોંધણી કરાવેલી હોવી જોઈએ.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સની મુખ્ય વિશેષતાઓ આ પ્રમાણે છે:

- **પ્રોફેશનલ સંચાલન:** રોકાણના ક્ષેત્રે અનુભવ ધરાવતા ફંડ મેનેજરો રોકાણ વિશેના નિર્ણયો લે છે.
- **વૈવિધ્યકરણ:** અલગ અલગ ક્ષેત્રની અનેક કંપનીઓમાં થોડાં-થોડાં નાણાં રોકવાની પદ્ધતિને વૈવિધ્યકરણ કહી શકાય.
- **ઓછો ખર્ચ:** મ્યુચ્યુઅલ ફંડ એક સાથે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં સિક્યોરિટીઝની ખરીદી અને વેચાણ કરતું હોવાથી તેમાં વ્યક્તિગત રોકાણકાર દ્વારા થતા ખર્ચ કરતાં ઘણો ઓછો ખર્ચ થાય છે.
- **પ્રવાહિતા:** શેરબજારમાં શેર વેચીને જે રીતે નાણાં સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એ જ રીતે મ્યુચ્યુઅલ ફંડનાં યુનિટ્સ પણ વેચી શકાય છે. તેને રિડેમ્પશન કહેવાય છે.
- **સરળતા:** મ્યુચ્યુઅલ ફંડનાં યુનિટ્સની ખરીદી કરવાનું ઘણું સહેલું છે. તેમાં કરવાના લઘુત્તમ રોકાણની રકમ પણ ઘણી નાની હોય છે.
- **કરવેરાનો લાભ:** મ્યુચ્યુઅલ ફંડની અલગ અલગ શ્રેણીમાં કરવેરા અલગ અલગ રીતે લાગુ પડે છે. આથી, રોકાણ કરતાં કરવેરાના લાભ વિશે પૂરતી જાણકારી મેળવી લેવી.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડની સ્કીમનો શું ઉદ્દેશ્ય છે તેના આધારે તેને અલગ અલગ શ્રેણીમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારના રોકાણકારોને ધ્યાનમાં રાખીને મ્યુચ્યુઅલ ફંડની સ્કીમ તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઘણા રોકાણકારો વધુ જોખમ લેવા તૈયાર હોતા નથી, ઘણા માફકસરનું જોખમ લેવા તૈયાર હોય છે અને બીજા કેટલાક રોકાણકારો ઘણું વધારે જોખમ હોય તો પણ પરવા કરતા નથી.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડનું વર્ગીકરણ:

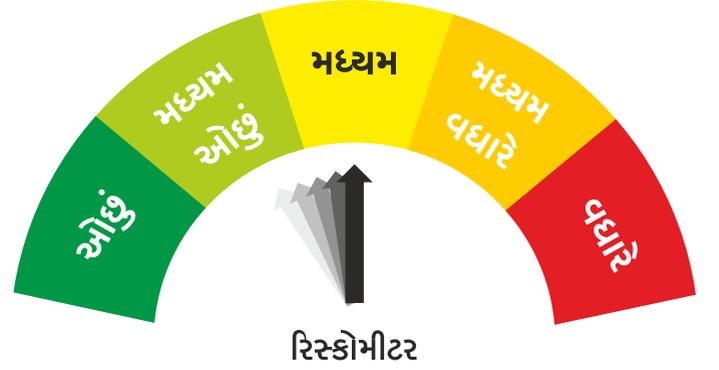
મ્યુચ્યુઅલ ફંડનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણેની પાંચ સ્કીમમાં કરવામાં આવે છે:

- ઈક્વિટી સ્કીમ: સ્ટોકસમાં રોકાણ કરનારાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડ
- ડેટ સ્કીમ: મુખ્યત્વે બોન્ડ અને ટ્રેઝરી બિલ્સ જેવી નિશ્ચિત આવકની સિક્યોરિટીઝમાં રોકાણ કરનારાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડ
- હાઇબ્રિડ સ્કીમ: બે કે તેનાથી વધુ એસેટ ક્લાસમાં રોકાણ કરનારાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડ
- સોલ્યુશન ઓરિયેન્ટેડ સ્કીમ: નિવૃત્તિ, સંતાનોનું શિક્ષણ, વગેરે જેવાં લોકોનાં લક્ષ્યોના આધારે રોકાણ કરનારાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડ
- અન્ય સ્કીમ

મ્યુચ્યુઅલ ફંડની પ્રોડક્ટનું વર્ગીકરણ

સેબીની માર્ગદર્શિકા મુજબ મ્યુચ્યુઅલ ફંડને તેમાં રહેલા જોખમના આધારે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. જોખમનું પ્રમાણ દર્શાવતા મીટર એટલે કે રિસ્કોમીટર પર તેનો વર્ગ દર્શાવવામાં આવે છે. અલગ અલગ વર્ગો અને રિસ્કોમીટર આ પ્રમાણે હોય છે:

- ઓછું: મુદ્દલ ઓછું જોખમમાં મુકાય છે.
- મધ્યમ ઓછું: મુદ્દલ સામે મધ્યમ ઓછું જોખમ હોય છે.
- મધ્યમ: મુદ્દલ સામે મધ્યમ જોખમ હોય છે.
- મધ્યમ વધારે: મુદ્દલ સામે મધ્યમ વધારે જોખમ હોય છે.
- વધારે: મુદ્દલ સામેનું જોખમ ઘણું વધારે હોય છે.

સિસ્ટમેટિક ઇન્વેસ્ટમેન્ટ પ્લાન (એસઆઈપી) એટલે શું?

એસઆઈપીની એટલે કે સિસ્ટમેટિક ઇન્વેસ્ટમેન્ટ પ્લાનની મદદથી રોકાણકાર મ્યુચ્યુઅલ ફંડની કોઈ પણ સ્કીમમાં નિયમિતપણે નિશ્ચિત રકમનું રોકાણ કરી શકે છે. લાંબા ગાળે મૂડીની વૃદ્ધિ કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે નિયમિત સમયાંતરે (દર સપ્તાહે, મહિને કે ત્રણ મહિને) નિશ્ચિત રકમ અલાયદી રાખીને તેનું રોકાણ કરવામાં આ પ્લાન મદદરૂપ થાય છે. એસઆઈપી મારફતે રોકાણ કરવાથી બચતની શિસ્ત કેળવાય છે. બજારને વશ કરવાનો પ્રયાસ કરવાને બદલે નિયમિતપણે રોકાણ કરીને રોકાણકાર સરેરાશ ભાવે થતા રોકાણનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. રોકાણ બજારના અલગ અલગ તબક્કામાં થતું હોવાથી રોકાણકારને બજાર ઘટી રહ્યું હોય ત્યારે વધુ યુનિટ મેળવીને અને વધી રહ્યું હોય ત્યારે ઓછાં યુનિટ મેળવીને બજારના ઉતાર-ચડાવનો લાભ લેવા મળે છે.

રોકાણકાર પોતાની અનુકૂળતા મુજબ દર મહિને કે દર ત્રણ મહિને ૫૦૦ રૂપિયા જેટલી નાની રકમનું પણ રોકાણ કરી શકે છે. આ રોકાણ આગલી તારીખના ચેક (પોસ્ટ ડેટેડ ચેક) અથવા ઈસીએસ (ઇલેક્ટ્રોનિક કલીયરિંગ સર્વિસ) સુવિધા મારફતે થઈ શકે છે. રોકાણકારે એસઆઈપી કરાવવા માટે તેને લગતું મેન્ડેટ ફોર્મ તથા અરજીનું ફોર્મ ભરવાનું હોય છે. નિયમિતપણે જમા કરવાની રકમ મેન્ડેટ ફોર્મમાં જણાવવાની હોય છે. તેના આધારે દર વખતે ઇલેક્ટ્રોનિક કલીયરિંગ સર્વિસ દ્વારા જાતે રોકાણ થઈ જાય છે અને જો આગલી તારીખના ચેક આપ્યા હોય તો એ જમા કરવામાં આવે છે.

એસઆઈપી કરાવવાના લાભ:

- રોકાણ માટેનો શિસ્તબધ અભિગમ.
- બજારમાં રોકાણ કરવા માટે સાચા સમયની રાહ જોવાની જરૂર રહેતી નથી.
- રોકાણ - ખર્ચે સરેરાશ - બજારમાં ઉતાર -ચઢવથી ફાયદો
- ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજનો લાભ મળે છે. થોડું થોડું રોકાણ લાંબા ગાળે મોટું બની જાય છે.
- ખિસ્સામાંથી એકસામટી મોટી રકમ કાઢવાની જરૂર પડતી નથી.

કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ માર્કેટ

કોમોડિટી એટલે શું?

આર્થિક મૂલ્ય ધરાવતી જણાસોને કોમોડિટી કહેવાય છે. આ કુદરતી વસ્તુઓ હોય છે, જેનું ઉત્પાદન અને વેપાર કરવામાં આવે છે. સામાન્યતઃજેના પર પ્રક્રિયા કરી શકાય એવી કાચી સામગ્રી હોય છે. કોમોડિટીના મુખ્ય પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:

- કૃષિ કોમોડિટી: ખાદ્ય અને તેના સિવાયના પાક
- બિન કૃષિ કોમોડિટી: ધાતુઓ, ઊર્જા, પોલીમર વગેરે
- અન્ય: ખોળ, ફળોના રસ જેવાં પ્રોસેસ્ડ ફૂડ વગેરે

મુખ્ય કોમોડિટી આ પ્રમાણે છે:

ખાદ્ય તેલીબિયાં:	● મગફળી, સરસવ, કપાસિયાં, સોયાબીન, પામ વગેરે
અનાજ:	● ઘઉં, ચણા, બાજરી, મકાઈ વગેરે
કિંમતી ધાતુઓ:	● સોનું, ચાંદી
ધાતુઓ અને ઊર્જા:	● નેચરલ ગેસ, કૂડ ઓઈલ, તાંબું, જસત, એલ્યુમિનિયમ, સીસું, નિકલ, સ્ટીલ વગેરે
મસાલા:	● હળદર, મરી, જીરું, એલચી વગેરે
રેષા:	● કપાસ, શણ વગેરે
અન્ય:	● એરંડો, ગુવારસીડ, ગુવારગમ, રબર વગેરે

કોમોડિટી સંબંધિત ભાવનું જોખમ એટલે શું?

કોમોડિટીનું ઉત્પાદન કરનારા અને તેનો ઉપયોગ કરનારા લોકોની નાણાકીય સ્થિતિ પર વિપરીત અસર કરે એવી ભાવસંબંધી અનિશ્ચિતતાને કોમોડિટી સંબંધિત ભાવનું જોખમ કહેવાય છે. દા.ત. સ્ટીલના ભાવમાં વૃદ્ધિ થાય ત્યારે વાહનોના ઉત્પાદનનો ખર્ચ વધે છે અને તેને પગલે ઉત્પાદક કંપનીનો નફાનો ગાળો ઘટી જાય છે. જો કોઈ પાકના ભાવ એક વર્ષે ઘટી જાય તો ખેડૂત બીજા વર્ષે એ પાકનું કદાચ ઓછું વાવેતર કરે એ શક્ય છે, પણ જો બીજા વર્ષે ભાવ વધી જાય તો વધુ નફો કમાવાની તક ખેડૂતને મળતી નથી. આ બન્ને ઉદાહરણ કોમોડિટી સંબંધિત ભાવના જોખમનાં છે. કોમોડિટીના ભાવ પર અસર કરનારાં પરિબલોમાં રાજકીય અને નિયમનકારી ફેરફારો, મોસમી ફેરફારો, હવામાન, તંત્રજ્ઞાન અને બજારની સ્થિતિનો સમાવેશ થાય છે.

કોમોડિટીના વેપાર સાથે સંકળાયેલા અનેક સહભાગીઓને, ખાસ કરીને ખેડૂતોને આ પ્રકારનાં જોખમો નડતાં હોય છે:

- ભાવની ચંચળતા અને ભાવ સંબંધિત જોખમ
- માલના સંગ્રહ માટેની સારી સુવિધાઓનો અભાવ
- પાકના વાવેતર વખતે નાણાંની કમી
- લાણી લેવાયેલો પાક વેચવા માટે સ્થાનિક વચેટિયાઓ પરની નિર્ભરતા
- નાનું ખેતર, ભાવતાલ કરી શકવાની ક્ષમતાનો અભાવ, મંડીમાં ભાવની અસ્પષ્ટતા/ભાવમાં થતી ગરબડ

કોમોડિટી સંબંધિત ભાવના જોખમની સામે કેવી રીતે રક્ષણ મેળવી શકાય

કોમોડિટીના ઉત્પાદકને ભાવ ઘટવાનું જોખમ લાગુ પડે છે. તેનાથી વિપરીત, કોમોડિટીના ગ્રાહક એટલે કે વપરાશકારને ભાવ વધવાનું જોખમ લાગુ પડે છે. કોમોડિટીના ઉત્પાદકો અને ગ્રાહકો પોતપોતાના માટેની ભાવની પ્રતિકૂળતાની સામે રક્ષણ મેળવવા માટે કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જમાં સહભાગી થઈ શકે છે. ભાવની પ્રતિકૂળ વધઘટેને લીધે સર્જાતા નાણાકીય નુકસાનના જોખમની સામે રક્ષણ મેળવવાની આ પ્રક્રિયાને ‘હેજિંગ’ કહેવાય છે. હેજિંગ દ્વારા ગ્રાહકને જરૂરી ચીજવસ્તુનો પુરવઠો અને ઉત્પાદકને પોતાની ચીજવસ્તુઓની ઉપજ એક નિર્ધારિત ભાવે મળી રહે તેવી બાંચધરી મળે છે.

કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જના ફાયદા

કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જથી કોમોડિટીના ઉત્પાદકો અને ગ્રાહકોને આ પ્રમાણેના ફાયદા થાય છે:

- ભાવશોધ: કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ પર ભવિષ્યના ભાવની શોધ થાય છે અને તેને લીધે કોમોડિટીના ઉત્પાદકો/વેચાણકર્તાઓ તથા ગ્રાહકો/ખરીદદારો અને નિકાસકારો તથા આયાતકારોને પૂરતી જાણકારી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ નિર્ણય લેવામાં મદદ મળે છે.
- ભાવસંબંધી જોખમનું સંચાલન: ભાવસંબંધી જોખમની સામે રક્ષણ મળે છે અથવા તો ભાવની પ્રતિકૂળ હિલચાલ સામે રક્ષણ મળે છે અને નફાનો ગાળો લગભગ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ:

કોમોડિટી (દા.ત. ઘઉં, જવ, કૂડ ઓઈલ, સોનું વગેરે)ના ભાવની સાથે જેનું મૂલ્ય સંકળાયેલું હોય છે એવા કોન્ટ્રેક્ટની ખરીદી અને વેચાણની સુવિધા પૂરી પાડવા માટેની સંગઠિત અને નિયમબદ્ધ માર્કેટ તરીકે કામ કરતું સ્થળ એટલે કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ.

સામાન્ય રીતે આ કોન્ટ્રેક્ટના ખરીદદાર ભવિષ્યની તારીખે નિશ્ચિત ભાવે કોમોડિટીની ડિલિવરી સ્વીકારવા સંમત થતા હોય છે. આ જ રીતે વેચાણકર્તાઓ ભવિષ્યની તારીખે નિશ્ચિત ભાવે કોમોડિટીની ડિલિવરી આપવા સંમત થતા હોય છે.

કૃષિ કોમોડિટીનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ ખેડૂતો (પાકના વેચાણકર્તા) અને ગ્રાહકો (પાકના ખરીદદારો/કૂડ પ્રોસેસરો) માટેનું ભાવ સંબંધિત જોખમ ઘટાડવામાં મદદરૂપ થાય છે. ભવિષ્યમાં જેની ડિલિવરી આપવાની હોય એ પાકના ભાવ આજની તારીખે (અર્થાત્ પાક વાવતી વખતે અથવા પાકની લાણી કરતી વખતે) નક્કી કરવામાં કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ મદદરૂપ થાય છે. એક્સચેન્જમાં વ્યવહાર કોમોડિટી બ્રોકર મારફતે કરવામાં આવે છે. ખરીદી અને વેચાણના કોન્ટ્રેક્ટનું સેટલમેન્ટ કરવાની બાંચધરી કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ આપે છે.

માન્યતાપ્રાપ્ત કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ અને કોમોડિટી બ્રોકરોના ટ્રેડિંગના નિયમો અને કાર્યપ્રણાલીનું નિયમન સિક્કોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી) કરે છે. સેબી વૈધાનિક સંસ્થા છે, જેની સ્થાપના ૧૯૯૨ના સેબી એક્ટ હેઠળ કરવામાં આવી હતી. ભારતમાં મુખ્ય કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ આ પ્રમાણે છે:

મલ્ટી કોમોડિટી એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ, મુંબઈ (એમસીએક્સ) - આ એક્સચેન્જ સોનું, ચાંદી, એલ્યુમિનિયમ, તાંબું, નિકલ, સીસું, જસત તથા ઊર્જાની પ્રોડક્ટ્સ જેમ કે કૂડ ઓઈલ અને નૅચરલ ગૅસ જેવી પ્રોડક્ટ્સનું આ એક્સચેન્જ પર વધારે ટ્રેડિંગ થાય છે.

નેશનલ કોમોડિટી એન્ડ ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ, મુંબઈ (એનસીડેક્સ) - કઠોળ, અનાજ, ખાંડ વગેરે જેવી કૃષિ પેદાશોનું આ એક્સચેન્જ પર વધારે ટ્રેડિંગ થાય છે.

કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જમાં ફોરવર્ડ કોન્ટ્રેક્ટ, ફ્યુચર્સ કોન્ટ્રેક્ટ અને ઓપ્શન્સ એમ ત્રણ પ્રકારના કોન્ટ્રેક્ટ હોય છે. કોઈક કોમોડિટી ભવિષ્યમાં નિશ્ચિત ભાવે વેચવા કે ખરીદવા માટે બે પક્ષો વચ્ચે થતા કરારને ફોરવર્ડ કોન્ટ્રેક્ટ કહેવાય છે. આ કોન્ટ્રેક્ટને લીધે ખરીદદારને ભાવના ઉતાર-ચડાવના જોખમ સામે રક્ષણ મળે છે અને વેચાણકર્તાને નિશ્ચિત તારીખે તેમની પ્રોડક્ટના ભાવની ગેરંટી મળે છે.

દા.ત. શ્રીમાન 'અ' પાસે ૧૦ ગાંસડીનું ઉત્પાદન કરે એવી મશીનરી છે. તેઓ એક વર્ષ પછીના કોઈક દિવસે શ્રીમાન 'બ'ને નિશ્ચિત ભાવે એ ગાંસડીનું વેચાણ કરવા માટેનો કરાર કરી શકે છે. એક વર્ષ પછીના દિવસે ભલે કોઈપણ ભાવ હોય તેમણે અત્યારે જ નક્કી કરેલા ભાવે તેઓ વેચાણ કરવા તૈયાર છે. શ્રીમાન 'અ' વેચાણનો ભાવ નક્કી કરીને ભાવના જોખમની સામે રક્ષણ મેળવે છે અને શ્રીમાન 'બ' ભવિષ્યમાં ભાવ વધી શકે એવા પોતાના અંદાજને કારણે પહેલેથી બુકિંગ કરાવીને ભાવ નક્કી કરી લે છે. આ રીતે, જો ભવિષ્યમાં ખરેખર ભાવ વધી જાય તોપણ તેમને કોઈ નુકસાન થાય નહીં. ભવિષ્યની જે તારીખે ડિલિવરી અને પેમેન્ટ કરવામાં આવશે તેને ડિલિવરી ડેટ કહેવાય. આ ફ્યુચર્સ કોન્ટ્રેક્ટના ખરીદદાર લોંગ પોઝિશન લઈને બેઠા છે એમ કહેવાય અને વેચાણકર્તા શોર્ટ પોઝિશન લઈને બેઠા છે એમ કહેવાય.

ફોરવર્ડ કોન્ટ્રેક્ટ સામસામે બેસીને કરવામાં આવે છે, જ્યારે ફ્યુચર્સ કોન્ટ્રેક્ટ કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જ પર ટ્રેડ થાય છે. ફોરવર્ડ કોન્ટ્રેક્ટ માટે પરસ્પર અંગત રીતે વાટાઘાટ કરી શકાય છે. ફ્યુચર્સ કોન્ટ્રેક્ટમાં શરતો સ્ટાન્ડર્ડ એટલે કે પૂર્વનિર્ધારિત હોય છે અને એ સોદો પાર પડે એવી બાંધધરી માન્યતાપ્રાપ્ત કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ એક્સચેન્જનું કલીયરિંગ હાઉસ આપે છે. આમ કરવાથી સોદાવ્યવહારનું સેટલમેન્ટ ઘોંચમાં પડવાનું એટલે કે પક્ષકારો ફેરવી તોળે તેને કારણે સર્જાતું જોખમ ઘટી જાય છે.

ઓપ્શન્સ કોન્ટ્રેક્ટ એક નાણાકીય સાધન છે, જે ઓપ્શન્સ ખરીદનારને નિર્ધારિત તારીખે નિર્ધારિત ભાવે ઓપ્શન્સનો અમલ કરવાનો અધિકાર આપે છે, પણ એમ કરવા તેઓ બંધાયેલા નથી. ઓપ્શન્સ કોન્ટ્રેક્ટ બે પ્રકારના હોય છે:

૧) કૉલ ઓપ્શન: કૉલ ઓપ્શન અંડરલાઇંગ સિક્કોરિટી ખરીદવાનો અધિકાર આપે છે.

૨) પુટ ઓપ્શન: પુટ ઓપ્શન અંડરલાઇંગ સિક્કોરિટી વેચવાનો અધિકાર આપે છે.

ઓપ્શન્સ કોન્ટ્રેક્ટ ખરીદનાર રોકાણકારોએ તેના માટે પ્રીમિયમ ચૂકવવું પડે છે. કોન્ટ્રેક્ટ પૂરો થવાની તારીખે સામાન્ય

રીતે અંડરલાઇંગની વાસ્તવિક ખરીદી/વેચાણ કરવાને બદલે રોકડેથી સેટલમેન્ટ કરવામાં આવે છે. ઘણા રોકાણકારોને ફ્યુચર્સ એન્ડ ઓપ્શન્સ કોન્ટ્રેક્ટનું ટ્રેડિંગ પ્રમાણમાં સસ્તું લાગે છે. જો કે, રોકડના વ્યવહાર કરતાં તેમાં વધારે જોખમ હોય છે, કારણ કે ફ્યુચર્સ એન્ડ ઓપ્શન્સ કોન્ટ્રેક્ટની સમયમર્યાદા નિશ્ચિત હોય છે. પોતે વધુ વળતર પ્રાપ્ત થઈ શકે એ માટે બજારમાં સાનુકૂળ સંજોગો ઊભા થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાનું શક્ય હોતું નથી. કોન્ટ્રેક્ટની સમાપ્તિના દિવસે ડિલિવરી લેવાને બદલે જો તમે કોન્ટ્રેક્ટનું રોકડેથી સેટલમેન્ટ કરો તોપણ સંબંધિત અંડરલાઇંગના મૂલ્યમાં આવેલો તફાવત તમારા ખાતામાં ક્રેડિટ કે ડેબિટ કરવામાં આવશે.

કોઈ ખેડૂતે કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્ઝ માર્કેટમાં ટ્રેડિંગ કરવું હોય તો કેવી રીતે કરી શકાય ?

- ખેડૂતો ડેરિવેટિવ્ઝ માર્કેટની કાનૂની/લોજિસ્ટિક્સ/ગુણવત્તાની આવશ્યકતાઓ સંતોષી શકાય એ માટે તેમણે સોસાયટી/ટ્રસ્ટ/ફાર્મર્સ પ્રોડ્યુસિંગ ઓર્ગેનાઇઝેશન (એફપીઓ) વગેરે જેવાં સંગઠનો રચવાં આવશ્યક છે.
- સામૂહિક રીતે તેઓ એક્સચેન્જના વેરહાઉસમાં પોતાનો માલ જમા કરી શકે છે.
- કોમોડિટીના સ્ટાન્ડર્ડાઇઝેશનના હેતુસર ગુણવત્તાની ચકાસણી એક્સચેન્જના માન્યતાપ્રાપ્ત અસેચર (પરખ કરનાર) પાસે કરાવવી આવશ્યક છે.
- જમા કરાવાયેલા માલ માટે એક્સચેન્જ વેરહાઉસ રસીદ ઈસ્યુ કરશે (આ રસીદની સામે બેન્કો પાસેથી લોન મેળવી શકાય છે). માલની ગુણવત્તા નિશ્ચિત સમયગાળા માટે જાળવી રાખવાની જવાબદારી એક્સચેન્જ નિભાવે છે.
- માલ જમા કરાવી લેવાથી ખેડૂતો એક્સચેન્જ પર ભાવ જોતાં રહે છે અને એ માલ નફા સાથે વેચી શકાય એ માટે તેમને સમય મળી જાય છે.
- ઈચ્છિત ભાવ મળવાની શક્યતા ઊભી થાય ત્યારે એક્સચેન્જમાં ઓર્ડર મૂકવામાં આવે છે. તેને ખરીદદાર તરફથી પ્રતિસાદ મળે ત્યારે સોદો પાર પડે છે.
- ખેડૂતોએ એક્સચેન્જના માધ્યમથી જ ડિલિવરી આપવાની હોય છે.
- કોમોડિટીની ડિલિવરી સંતોષકારક રીતે પૂરી કર્યા બાદ ખેડૂતોને નાણાં ચૂકવવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૬ – વીમા સંબંધિત પ્રોડક્ટ્સ

વીમો

વીમાની મદદથી વ્યક્તિઓ, બિઝનેસો અને અન્ય એન્ટિટીઝ સંભવિત નુકસાન તથા નાણાકીય મુશ્કેલી સામે ઓછા ખર્ચે રક્ષણ મેળવી શકે છે. વીમો એક પ્રકારનું જોખમ વ્યવસ્થાપન છે. તેનો ઉપયોગ પ્રાથમિક રીતે અનિશ્ચિત ભાવિ નુકસાનના જોખમનું સંચાલન કરવા માટે થાય છે.

ભવિષ્યમાં કોઈ નુકસાન થાય તો તેની ભરપાઈ કરવાની બાંધધરી વીમાને કારણે મળે છે. વીમો મેળવવા માટે સમયાંતરે એક રકમ ચૂકવવી પડે છે. તેને પ્રીમિયમ કહેવાય છે. વીમો આપનાર કંપનીને ઇન્સ્યોરર કહેવાય છે તથા વીમો કઢાવનારને ઇન્સ્યોર્ડ અથવા પોલિસી હોલ્ડર (વીમાધારક) કહેવાય છે. પોલિસી હોલ્ડરને ઇન્સ્યોરન્સ પોલિસી મળે છે, જેમાં તેમને કયા સંજોગોમાં નાણાકીય નુકસાન ભરપાઈ કરવામાં આવશે તેની વિગતો અને શરતો લખેલી હોય છે.

વીમા પોલિસીઓ સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરાયેલી હોય છે:

સ્કીમ	મુખ્ય વિશેષતાઓ
જીવન વીમો - ટર્મ ઇન્સ્યોરન્સ	<ul style="list-style-type: none"> ● પોલિસીની મુદત પૂરી થતા પહેલાં જ જો પોલિસીધારકનું અવસાન થાય તો તેમના નોમિનીને વીમાની રકમ ચૂકવવામાં આવે છે. 'પોલિસી ખરીદતી વખતે જ વીમાની રકમ નક્કી કરાયેલી હોય છે. ● આ 'પોલિસી નિશ્ચિત મુદત (જેને પ્રચલિત ભાષામાં 'ટર્મ' કહેવાય છે) સુધી સક્રિય રહે છે.
જીવન વીમો - એન્ડોવમેન્ટ ઇન્સ્યોરન્સ	<ul style="list-style-type: none"> ● આ પ્રકારના જીવન વીમામાં નિશ્ચિત મુદત બાદ (એટલે કે પાકતી તારીખે) અથવા વીમાધારકના મૃત્યુ સમયે વીમાની રકમ ચૂકવવામાં આવે છે. ● સામાન્ય રીતે એક ચોક્કસ ઉંમરની મર્યાદા રાખીને ૧૦, ૧૫ કે ૨૦ વર્ષની મુદત ધરાવતી પોલિસી આપવામાં આવે છે. અમુક પોલિસીમાં ગંભીર માંદગીના સંજોગોમાં પણ અમુક રકમ ચૂકવવામાં આવે છે.
જીવન વીમો - હોલ લાઇફ	<ul style="list-style-type: none"> ● આ પ્રકારની પોલિસીમાં વીમાધારક આજીવન જ્યાં સુધી પ્રીમિયમ ભરતો રહે ત્યાં સુધી પોલિસી અમલી રહે છે.
જીવન વીમો - યુનિટ લિંકડ ઇન્સ્યોરન્સ	<ul style="list-style-type: none"> ● વીમો અને રોકાણ એ બન્નેનો સમન્વય કરનારી આ પોલિસી છે. ● વીમાધારકે ચૂકવેલા પ્રીમિયમનો અમુક હિસ્સો તેમના વીમા પેટે વપરાય છે અને બાકીના હિસ્સાનું ઇક્વિટી અને ડેટ સાધનોમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે.
વ્યક્તિગત અકસ્માત પોલિસી	<ul style="list-style-type: none"> ● વીમાધારકને અકસ્માતને કારણે શારીરિક ઈજા થાય અથવા પંગુતા આવે અથવા તેમનું નિધન થાય એ સંજોગોમાં નાણાકીય નુકસાન ભરપાઈ કરી આપનારી આ પોલિસી હોય છે.
આરોગ્ય વીમો	<ul style="list-style-type: none"> ● વીમાધારકની સારવારના અને શસ્ત્રક્રિયાના ખર્ચની ભરપાઈ કરી આપતી આ પોલિસી હોય છે. ● આરોગ્ય વીમાનું કવચ ધરાવતી વ્યક્તિ આરોગ્ય વીમા પોલિસીની માલિક કહેવાય છે.
મોટર વીમો	<ul style="list-style-type: none"> ● તેને વાહન વીમો, કાર વીમો અથવા ઓટો ઇન્સ્યોરન્સ પણ કહેવાય છે. ● કાર, ટ્રક, મોટરસાઈકલ તથા માર્ગ પરના અન્ય વાહનો માટે આ પ્રકારનો વીમો મળે છે.
પ્રવાસ વીમો	<ul style="list-style-type: none"> ● પ્રવાસ દરમિયાન સામાન ચોરાઈ જવાની, પ્રવાસ રદ થવાની (આરોગ્યના અણધાર્યા કારણસર પ્રવાસે જઈ ન શકવાની સ્થિતિ) તથા વિદેશમાં અણધાર્યો તબીબી ખર્ચ કરવાની સ્થિતિમાં આ વીમો ઉપયોગી થાય છે. ● પ્રવાસ માટેની સર્વાંગી પોલિસીમાં આ બાબતો આવરી લેવાયેલી હોય છે: <ul style="list-style-type: none"> - તાકીદની તબીબી સારવારના ખર્ચ સામે રક્ષણ - પ્રવાસ રદ થવાને લીધે અથવા પ્રવાસ ટૂંકાવવો પડે તેને લીધે થતું નુકસાન - પ્રવાસ દરમિયાન પંગુતા આવવી અથવા મૃત્યુ થવું - અંગત લાચેબિલિટી સર્જવા સામે રક્ષણ - સામાનની ચોરી/નુકસાન સામે રક્ષણ

મિલકત વીમો	<ul style="list-style-type: none"> ● નુકસાન કે ચોરીના સંજોગોમાં મિલકત કે તેમાંની ચીજવસ્તુઓને થતી હાનિ સામે મિલકતના માલિક કે ભાડૂતને નાણાકીય નુકસાન ભરપાઈ કરી આપતી પોલિસી અપાય છે. ● મિલકત વીમામાં ઘરમાલિકનો વીમો, ભાડૂતનો વીમો, પૂર અને ભૂકંપ સામે રક્ષણ આપતો વીમો સામેલ હોઈ શકે છે.
સામૂહિક વીમો	<ul style="list-style-type: none"> ● લોકોના નિશ્ચિત સમૂહ, દા.ત. સોસાયટી કે પ્રોફેશનલ સંગઠન સભ્યો કે કોઈ માલિકના કર્મચારીઓ, માટે અપાતો સામૂહિક વીમો.

આઈઆરડીએઆઈ (ઈન્સ્યોરન્સ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઈન્ડિયા – IRDAI) ની ભૂમિકા

ઈન્સ્યોરન્સ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઈન્ડિયા ભારતમાં વીમા ક્ષેત્રનું નિયમન કરે છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય વીમાધારકના હિતનું રક્ષણ કરવાનો તથા વીમા ઉદ્યોગનો પદ્ધતિસરનો વિકાસ થાય એ જોવાનો હોય છે.

પ્રકરણ ૭ – પેન્શન, નિવૃત્તિ ભંડોળ અને એસ્ટેટ પ્લાનિંગ

પેન્શન સેવાઓ

પોતાના રાબેતા મુજબના વ્યવસાય/નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ અથવા જે ઉંમરથી કામ કરવાની ઈચ્છા નથી હોતી એ ઉંમર બાદ વ્યક્તિને જીવનનિર્વાહ માટે નિયમિતપણે મળતી રકમને પેન્શન કહી શકાય. નિવૃત્તિકાળમાં જ્યારે બાંધી આવક હોતી નથી ત્યારે આર્થિક સ્થિરતા અને સલામતી માટે પેન્શન પ્લાન ઘણા ઉપયોગી થાય છે. નિવૃત્તિ માટેનું આયોજન કરવાથી માણસ ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી શકે છે અને જીવનના પાછલા ભાગમાં જીવનધોરણ સાથે બાંધણોડ કરવી પડતી નથી. પેન્શન સ્કીમ બચત અને રોકાણ કરવા માટેની સારી તક હોય છે. એન્યુઇટી પ્લાન મારફતે જમા રકમ નિયમિત આવકના સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

નેશનલ પેન્શન સ્કીમ (એનપીએસ)

એનપીએસનો ઉદ્દેશ્ય નાગરિકોમાં નિવૃત્તિકાળ માટે બચતની આદત કેળવવાનો અને પેન્શન ક્ષેત્રે સુધારા લાવવાનો છે. એનપીએસ ૧ મે, ૨૦૦૯ના રોજથી દેશના અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો સહિત તમામ નાગરિકો માટે સ્વૈચ્છિક ધોરણે લવાયેલી યોજના છે. તેમાં નોંધણી કરાવનારને વિશિષ્ટ પરમાનંટ રિટાયરમેન્ટ અકાઉન્ટ નંબર (પીઆરએએન) આપવામાં આવે છે. નોંધણી કરાવનાર માટે જીવનભર આ જ અકાઉન્ટ નંબર રહે છે. તેનો ઉપયોગ ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળેથી કરી શકાય છે. એનપીએસ ભારતની સરકારી માન્યતા ધરાવતી પેન્શન સ્કીમ છે, જે ૧૮થી ૬૫ વર્ષની વયના ભારતીય નાગરિકો માટે છે.

પીઆરએએન મારફતે બે વ્યક્તિગત અકાઉન્ટ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેમનાં નામ ટિઅર ૧ અને ટિઅર ૨ અકાઉન્ટ છે. તેમની વિશેષતાઓ આ પ્રમાણે છે:

વિગત	ટિઅર ૧ (પેન્શન અકાઉન્ટ)	ટિઅર ૨ (ઇન્વેસ્ટમેન્ટ અકાઉન્ટ)
પાત્રતા	બધા ભારતીયો	ટિઅર ૧માં સભ્યપદ ધરાવતા લોકો
બેન્ક ખાતું	ફરજિયાત નથી	ફરજિયાત
પ્રવાહિતા	પેન્શન અકાઉન્ટમાંથી ઉપાડ અમુક નિર્ધારિત શરતોને આધીન રહે છે અને જમા ભંડોળનો અમુક ભાગ ઉપાડી શકાય છે.	સબસ્ક્રાઇબર પોતાની ઈચ્છા હોય ત્યારે આ અકાઉન્ટમાંથી જમા રકમનો ઉપાડ કરી શકે છે.
ફંડ ટ્રાન્સફર	શક્ય નથી.	ટિઅર ૨ અકાઉન્ટમાંથી ટિઅર ૧ અકાઉન્ટમાં ભંડોળ (ફંડ) ટ્રાન્સફર કરી શકાય છે.
કરવેરાનો લાભ	આ અકાઉન્ટમાં કરાયેલા રોકાણને કરલાભ મળે છે.	આ અકાઉન્ટમાં કરાયેલા રોકાણને કરલાભ મળતો નથી.

એનપીએસ હેઠળ રોકાણના વિકલ્પો

એનપીએસમાં કરવામાં આવતા રોકાણને અલગ અલગ સિક્યોરિટીઝમાં રોકવા માટેના વિકલ્પો ઉપલબ્ધ હોય છે, જે આ પ્રમાણે છે:

ઈક્વિટી:ઉંચું વળતર આપતો, પણ વધુ જોખમ ધરાવતો વિકલ્પ - ઈન્ડનું રોકાણ ઈક્વિટીલક્ષી રોકાણોમાં કરવામાં આવે છે.

કોર્પોરેટ બોન્ડ:મધ્યમ વળતર અને મધ્યમ જોખમ ધરાવતો વિકલ્પ - ઈન્ડનું રોકાણ મુખ્યત્વે સરકારી સિક્યોરિટીઝ સિવાયની નિશ્ચિત આવકની સિક્યોરિટીઝમાં કરવામાં આવે છે.

સરકારી સિક્યોરિટીઝ:ઓછું વળતર અને ઓછું જોખમ ધરાવતો વિકલ્પ - ઈન્ડનું રોકાણ ઓછું જોખમ ધરાવતી અને નિશ્ચિત વળતર આપતી સરકારી સિક્યોરિટીઝમાં કરવામાં આવે છે.

વૈકલ્પિક રોકાણો:વધુ વળતર અને વધુ જોખમ ધરાવતો વિકલ્પ - ઈન્ડનું રોકાણ વૈકલ્પિક રોકાણોની યોજનાઓમાં કરવામાં આવે છે, જેમાં સીએમબીએસ (કોમર્શિયલ મોર્ગેજ-બેન્કડ સિક્યોરિટીઝ), એમબીએસ (મોર્ગેજ-બેન્કડ સિક્યોરિટીઝ), આરઈઆઈટીએસ (રિયલ એસ્ટેટ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ટ્રસ્ટ), એઆઈએફ (ઓલ્ટરનેટિવ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ફંડ્સ), આઈએનવીઆઈટીએસ (ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ટ્રસ્ટ), વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ટિઅર ૨ અકાઉન્ટમાં જમા કરાવાયેલી રકમનું રોકાણ આ એસેટ ક્લાસમાં કરવામાં આવતું નથી.

સક્રિય પસંદગીનો વિકલ્પ - સબ્સ્ક્રાઇબર પોતાનાં નાણાંનો કેટલો હિસ્સો કયા પ્રકારના વિકલ્પમાં રોકવો તેનો નિર્ણય જાતે લઈ શકે છે. તેને સક્રિય પસંદગીનો વિકલ્પ કહેવાય છે. તેમાં એકમાત્ર મર્યાદા એ છે કે ઈક્વિટીમાં રોકાણની મહત્તમ મર્યાદા ૫૦ ટકા અને ઓલ્ટરનેટિવ ઇન્વેસ્ટમેન્ટમાં રોકાણની મર્યાદા ૫ ટકા હોય છે.

આપોઆપ પસંદગીનો વિકલ્પ - આ વિકલ્પ અપનાવ્યા બાદ સબ્સ્ક્રાઇબરનાં નાણાંનું રોકાણ લાઇફસાઇકલ ઈન્ડમાં કરવામાં આવે છે. સબ્સ્ક્રાઇબરની ઉંમરના આધારે અલગ અલગ એસેટ ક્લાસમાં ફાળવણી કરનારું આ લાઇફસાઇકલ ઈન્ડ હોય છે. આ ઈન્ડમાં જેમ જેમ ઉંમર વધે તેમ તેમ ઈક્વિટીમાં રોકાણ ઘટાડવામાં આવે છે અને સલામતીભર્યા કોર્પોરેટ બોન્ડ અને સરકારી સિક્યોરિટીઝમાં રોકાણ વધારવામાં આવે છે.

એનપીએસમાંથી બહાર નીકળી જવું

મુદતનું મહત્વ

ટિઅર ૧ અકાઉન્ટ બંધ કરાવ્યા વગર ઉપાડ કરી શકાતો નથી.

૬૦ વર્ષની ઉંમર થતાં પહેલાં

કુલ ભંડોળના ફક્ત ૨૦ ટકા રકમનો ઉપાડ કરી શકાય છે. બાકીની ૮૦ ટકા રકમનો ઉપયોગ કોઈ એક જીવન વીમા કંપની પાસેથી એન્યુઇટી પ્લાન ખરીદવા માટે કરી શકાય છે.

૬૦ અને ૭૦ વર્ષની ઉંમરની વચ્ચે

ભંડોળના ૬૦ ટકા સુધીની રકમનો ઉપાડ કરી શકાય છે. ઓછામાં ઓછી ૪૦ ટકા રકમનો ઉપયોગ માન્યતાપ્રાપ્ત જીવન વીમા કંપની પાસેથી એન્યુઇટી પ્લાન ખરીદવા માટે કરી શકાય છે.

મૃત્યુ પછી

સબ્સ્ક્રાઇબરના મૃત્યુ પછી નોમિની એક સાથે સંપૂર્ણ રકમનો ઉપાડ કરી શકે છે.

પેન્શન સેગમેન્ટમાં પીએફઆરડીએની ભૂમિકા: પેન્શન ઈન્ડ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી (પીએફઆરડીએ) સંસદમાં પસાર થયેલા કાયદા હેઠળ સ્થાપવામાં આવેલી સંસ્થા છે. તેની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ્ય ભારતમાં પેન્શન ક્ષેત્રનો ઉત્કર્ષ અને વિકાસ કરવાનો તથા તેનું નિયમન કરવાનો છે.

નિવૃત્તિ માટેનું આયોજન

જીવનમાં નિવૃત્ત થવું એ ઘણો અલગ પ્રકારનો અને મોટા ફેરફાર લાવનારો અનુભવ હોય છે. આમ છતાં તેને જેટલું મહત્વ આપીને અને વિચાર કરીને તેનું આયોજન કરવું જોઈએ એટલું કરવામાં આવતું નથી. દરેક માણસને નિવૃત્તિકાળમાં સુવિધાપૂર્ણ જીવન જોઈતું હોય છે, પરંતુ જો પૂરતું આયોજન કરવામાં આવ્યું ન હોય તો શક્ય છે કે એવું જીવન મળે નહીં.

નિવૃત્તિકાળ માટેના આયોજનને લગતી કેટલીક મુખ્ય બાબતો આ પ્રમાણે છે:

૧) વહેલી શરૂઆત કરવાથી નાણાકીય સલામતી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે: જો તમે ૨૫ વર્ષની ઉંમરથી જ નિવૃત્તિકાળ માટે બચત શરૂ કરો તો ૬૦ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં રોકાણ માટે ૩૫ વર્ષનો સમયગાળો મળે છે, જેની મદદથી તમે નાણાકીય સલામતી પ્રાપ્ત કરી શકો છો.

૨) સમજદારીપૂર્વક આયોજન કરવું: નિવૃત્તિ પછી તબીબી ખર્ચ અને આકસ્મિક ખર્ચની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે અમુક રકમ અલાયદી રાખવી. સંતાનોના શિક્ષણ અને લગ્ન જેવાં મહત્વપૂર્ણ નાણાકીય લક્ષ્યો માટે બચતની ફાળવણી કરવી.

૩) આયોજન પર નજર રાખવી અને સમીક્ષા કરવી: નાણાકીય આયોજન પર નિયમિતપણે નજર રાખવી અને સમયાંતરે તેની સમીક્ષા કરવી, જેથી એ જાણી શકાય કે પોતાનાં લક્ષ્યો પાર પડી રહ્યાં છે કે કેમ. આ સાથે જ રોકાણને લગતાં જોખમો, ખર્ચ અને પ્રવાહિતાનાં પાસાંને સમજીને તેનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર હોય છે.

૪) નિવૃત્તિકાળ માટેની બચતનો નિવૃત્તિ પહેલાં જ ઉપયોગ શરૂ કરી દેવો નહીં: નિવૃત્તિકાળ માટેની બચતનો ઉપયોગ નિવૃત્તિ પહેલાં કરવો જોઈએ નહીં. વર્તમાન જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે એ રકમનો ઉપયોગ થવા લાગશે તો કદાચ લાંબા ગાળે મોટું નુકસાન થશે. સૌથી મોટું નુકસાન એ હશે કે નિવૃત્તિકાળ માટે રકમ ઓછી પડશે.

વારસાની સોંપણીનું આયોજન:

પોતાના મૃત્યુ પછી પરિવારજનો, સ્વજનો અને સંસ્થાઓ વગેરે જેવા લાભાર્થીઓને કેટલા પ્રમાણમાં સંપત્તિની ફાળવણી કરવી જોઈએ એ જીવતેજીવ નક્કી કરી લેવું એને વારસાની સોંપણી કહેવાય છે. આ સોંપણીનું આયોજન કરવાથી સોંપણી સહેલાઈથી અને વધુપડતો ખર્ચ કર્યા વગર થઈ શકે છે. વારસાની સોંપણીના આયોજનમાં વસિયતનામું બનાવવાનું કામ ઘણું અગત્યનું હોય છે.

મૃત્યુ પછી વારસાની સોંપણી કરવા માટેનાં સાધનોની મદદથી જીવતેજીવ જ એસેટનું ટ્રાન્સફર કરી શકાય છે. આ આયોજનના ઘટકો આ પ્રમાણે છે:

વસિયતનામું:

વ્યક્તિ પોતાના અવસાન પછી પોતાની સંપત્તિનું વિતરણ કોને અને કેવી રીતે કરવા ઇચ્છે છે તેની લેખિત કાનૂની જાહેરાત એટલે વસિયતનામું. આ રીતે વ્યક્તિ સ્વજનોને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સંપત્તિની સોંપણી કરી શકે છે. વસિયતનામું બનાવવાનો ફાયદો એ છે કે સંપત્તિની વહેંચણી બાબતે લાભાર્થીઓ વચ્ચે કોઈ ઝઘડો થાય નહીં. વસિયતનામું બનાવવું એ ઘણી સરળ પ્રક્રિયા છે.

વસિયતનામું કેવી રીતે બનાવવું?

- સ્થાવર અને જંગમ મિલકતોની યાદી બનાવવી.
- સંપત્તિ કોને (આંશિક રીતે કે પૂરેપૂરી) આપવી એ નક્કી કરવું.
- વસિયતનામાનો અમલ કોણ કરાવશે એ વ્યક્તિનું નામ અને વિગતો લખવી.
- કોઈ ડૉક્ટર કે વકીલ પાસે વસિયતનામા પર સાક્ષી તરીકે સહી કરાવવી. આમ કરવાથી વસિયતનામું વિશ્વાસપાત્ર બને છે.

- વસિયતનામાની નોંધણી કરાવવાનું ફરજિયાત નથી, પરંતુ કરાવી લેવાય તો સારું.
- સાદા કાગળ પર પણ વસિયતનામું લખી શકાય છે અથવા તો વકીલની મદદથી વસિયતનામું બનાવી શકાય છે. વસિયતનામું ન હોય તો આવી કેટલીક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે:
- વ્યક્તિની ઈચ્છા હોય એ પ્રમાણે સંપત્તિની વહેંચણી ન થાય એવું બની શકે છે.
- વસિયતનામા વગર સંપત્તિની વહેંચણી પર્સનલ કાયદા પ્રમાણે થાય છે.
- લાભાર્થીઓ તથા અન્ય દાવેદારો વચ્ચે ખર્ચાળ કાનૂની વાદ થઈ શકે છે.
- વારસાને લગતા વાદનો ઉકેલ લાવવામાં વર્ષો નીકળી જાય છે અને તેનો ખર્ચ પણ ઘણો મોટો આવી શકે છે. વાદ ન હોય તોપણ તેના ઉકેલની પ્રક્રિયા ખર્ચાળ બની શકે છે. તેને લીધે લાભાર્થીઓના ભાગમાં આવતી સંપત્તિ ઘટી જાય છે.

નોમિનેશન

ખાતાધારકના મૃત્યુના સંજોગોમાં તેમનાં નાણાં મેળવી શકે એ વ્યક્તિને નોમિની કહેવાય છે. નોમિની એસેટના મૂળ માલિકનાં નાણાંનો રખેવાળ માત્ર હોય છે. તેમને એ નાણાંની માલિકીનો અધિકાર મળતો નથી. નોમિનેશન કરાવ્યું ન હોય તો મૃતકના કાનૂની વારસદારોને તેમનાં નાણાં મેળવવામાં ઘણો ખર્ચ કરવો પડી શકે છે અને ઘણો સમય પણ બરબાદ થઈ શકે છે. શું ડિમેટ અકાઉન્ટમાં પણ નોમિનેશન ફરજિયાત છે? હા, નોમિનેશન કરાવ્યું હોય તો ખાતાધારકના અવસાનના સંજોગોમાં કાનૂની વારસદારોને પડતી તકલીફો દૂર થાય છે.

દા.ત. સુરેશભાઈએ ફિક્સડ ડિપોઝિટમાં રોકાણ કર્યું છે અને તેના નોમિની તરીકે પોતાના મિત્ર રમેશભાઈનું નામ લખાવ્યું છે. સુરેશભાઈના અવસાન વખતે નોમિની તરીકે રમેશભાઈને નાણાં મળે છે. રમેશભાઈએ એ નાણાં સુરેશભાઈના કાનૂની વારસદારોને ટ્રાન્સફર કરવાં જરૂરી છે, અન્યથા વારસદારોએ અદાલતમાં જઈને દાવો કરવો પડે છે.

પાવર ઓફ એટર્ની:

તમારા વતી કોઈ બીજી વ્યક્તિ અમુક કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ કરે એ માટે બનાવાયેલો કાનૂની દસ્તાવેજ એટલે પાવર ઓફ એટર્ની. તમે જાતે અમુક મહત્વપૂર્ણ બાબતો સંભાળી ન શકતા હો તો તમારા કોઈ વિશ્વાસુને એ કામ સોંપવા માટે પાવર ઓફ એટર્ની ઉપયોગી થાય છે.

જો તમે કોઈ કાર્ય વ્યક્તિગત રૂપે પૂર્ણ કરવામાં સક્ષમ ન હો તો તમે કોઈ બીજા, તે કાર્ય તમારા માટે કરવાની શક્તિ આપી શકો છો. યતેમાં તમારા બેંક ખાતાં ચલાવવાં, વાહન વેચવું, મિલકત ખરીદવી, હોમ લોન લેવી, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તમે જાતે જે વ્યવહાર કરી શકો એ લગભગ બધા જ વ્યવહાર કરવાની સત્તા તમારી પાવર ઓફ એટર્ની દ્વારા તમારા એજન્ટને મળે છે.

એજન્ટને અધિકાર આપનાર વ્યક્તિને પ્રિન્સિપલ કહેવાય છે. પ્રિન્સિપલ જેને પોતાના વતી વ્યવહાર કરવાનો અધિકાર આપે એને એજન્ટ કહેવાય છે. પ્રિન્સિપલ પોતાના એજન્ટને અધિકાર આપવા માટે સામાન્ય પાવર ઓફ એટર્ની કે વિશેષ પાવર ઓફ એટર્ની આપી શકે છે. જનરલ પાવર ઓફ એટર્ની દ્વારા એજન્ટ પ્રિન્સિપલ કરી શકે એ બધાં જ કામો કરી શકે છે. વિશેષ પાવર ઓફ એટર્ની દ્વારા એજન્ટને અમુક જ કાર્ય કરવાના મર્યાદિત અધિકાર મળે છે.

વ્યક્તિના મૃત્યુ પછી તેની સંપત્તિ અને એસેટ્સ ટ્રાન્સફર કરવાની રીત: વ્યક્તિના અવસાન પછી તેમના કાનૂની વારસદારોએ અનેક સત્તાવાળાઓ (જેમ કે બેંકો, ડિપોઝિટરીઓ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ કંપનીઓ અને વીમા કંપનીઓ) ની પાસે મૃતકની સંપત્તિ પરનો દાવો સુપરત કરવો પડે છે. તેમણે મૃત્યુનું પ્રમાણપત્ર તથા કાનૂની વારસદારનું પ્રમાણપત્ર આ સત્તાવાળાઓ સમક્ષ રજૂ કરવું પડે છે, જેથી મૃતકની એસેટ્સ તેમના નામે ટ્રાન્સફર કરી શકાય.

જો મૃતકે વસિયતનામું બનાવ્યું હોય તો તેમની એસેટ્સ અને સંપત્તિનું વિતરણ એ વસિયતનામા અનુસાર કરવામાં આવે છે. જો વસિયતનામું ન હોય તો ફક્ત કાનૂની વારસદારોને એ બધું ટ્રાન્સફર કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૮ – ધિરાણનાં સાધનો

કોઈકની પાસે નાણાં ઉછીનાં લઈને તેમને એક સમયગાળા બાદ પાછાં કરવાં તેને કરજ લીધું એમ કહેવાય. પોતાનાં નાણાકીય લક્ષ્યો સુધી પહોંચવા માટે જો બચત ઓછી પડતી હોય તો ક્યારેક માણસ કરજ લેતો હોય છે. કરજને લગતી પ્રોડક્ટ્સ સમય જતાં ઈકવેટેડ મંથલી ઈન્સ્ટોલમેન્ટ નામે ઓળખાતા નાના-નાના હપ્તામાં નાણાં પાછાં વાળવાની સુવિધા પૂરી પાડે છે.

કરજ લેવા માટે આવશ્યક કેટલાક દસ્તાવેજોની યાદી:

- ઓળખનો પુરાવો: પાસપોર્ટ/ડ્રાઈવિંગ લાઈસન્સ/મતદાર ઓળખપત્ર/પેન કાર્ડ (આ બધામાંથી કોઈપણ એક)
- વસવાટનો પુરાવો: લીવ એન્ડ લાઈસન્સ એગ્રીમેન્ટ/ચુટિલિટી બિલ (જે ત્રણ મહિના કરતાં વધુ જૂનું ન હોય)/પાસપોર્ટ (આ બધામાંથી કોઈપણ એક)
- છેલ્લા ત્રણ મહિનાનું બેન્ક સ્ટેટમેન્ટ (જે ખાતામાં પગાર કે આવક જમા થતી હોય એ ખાતાનું)
- છેલ્લા ત્રણ મહિનાની પગારચિઠ્ઠી
- પાસપોર્ટ સાઈઝની ત્રણ તસવીરો
- જમાનતનો પુરાવો

જમાનત એટલે એવી કોઈ મિલકત કે એસેટ જે દેણદાર લોનની સામે સલામતી તરીકે લેણદારની પાસે રાખે. જો દેણદાર કરજ પાછું વાળે નહીં તો લેણદાર પોતાના નુકસાનની ભરપાઈ માટે એ જમાનતને જપ્ત કરી શકે છે. દેણદારની જમાનત પરના લેણદારના અધિકારને લીઅન કહેવાય છે.

અલગ અલગ પ્રકારની લોન

બેન્કિંગ સંસ્થાઓ વ્યક્તિઓને તથા બિઝનેસ સમુદાયને આ પ્રકારની અલગ અલગ પ્રકારની લોન આપતી હોય છે:

ચોજના	મુખ્ય વિશેષતાઓ
પર્સનલ લોન	આ પ્રકારની લોનનો ઉપયોગ કોઈ પણ હેતુસર થઈ શકે છે. દા.ત. કરજ ચૂકવવું, લગ્નનો ખર્ચ પાર પાડવો, રજાઓમાં બહાર ફરવા જવા પાછળ ખર્ચ કરવો. આ પ્રકારની લોન માટે સલામતી તરીકે જમાનત આપવી પડતી નથી
વેહિકલ લોન	આ પ્રકારની લોન નવું કે સેકન્ડ હેન્ડ વાહન પોતાના અંગત કે વેપારી ઉપયોગ માટે ખરીદવાના હેતુસર આપવામાં આવે છે.
એજ્યુકેશન લોન	વિદ્યાર્થીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તેમને અને તેમના પરિવારને આપવામાં આવતી આ લોન છે. વિદ્યાર્થીઓ આ લોન માટે અરજી કરે તેની પહેલાં કોઈ પણ એક સંસ્થામાં તેમના પ્રવેશ માટેની ઓફર મળી હોવી જોઈએ.
ગોલ્ડ લોન	બેન્કને કે બીજી કોઈ ધિરાણ આપનારી સંસ્થાને સલામતી પેટે સોનું આપીને મેળવાતી લોન ગોલ્ડ લોન કહેવાય છે.
હાઉસિંગ લોન	ઘરનું બાંધકામ, ઘરનું રિનોવેશન, ઘરનો વિસ્તાર, મિલકત કે જમીનની ખરીદી, વગેરે જેવા ઘર સંબંધિત હેતુઓ માટે હાઉસિંગ લોન લેવામાં આવે છે.

કેડિટના પ મુખ્ય તત્ત્વો – લોન મંજૂર કરાવવા માટે ઉપયોગી પાંચ તત્ત્વો

બેન્કો દેણદાર માટે લોનની વિનંતી પર પ્રક્રિયા કરતી વખતે સાવચેતીભર્યો અભિગમ અપનાવતી હોય છે. આ પ્રક્રિયામાં તેઓ પાંચ મુખ્ય તત્ત્વોનો વિચાર કરતી હોય છે, જે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેના કેડિટના પ સી તરીકે ઓળખાય છે:

ક્ષમતા: ધિરાણ આપનાર લેણદાર સૌથી પહેલાં એ જાણવા ઈચ્છતા હોય છે કે દેણદાર લોન પાછી ચૂકવવા સક્ષમ છે કે નહીં અર્થાત્ લોન ચૂકવવાની તેમનામાં કેપેસિટી (ક્ષમતા) છે કે નહીં.

વિશ્વસનીયતા: દેણદાર માણસ પર લોન પાછી વાળશે અથવા તો તેમની કંપનીમાં નાણાંનો ઉપયોગ કરીને વળતર પ્રાપ્ત કરી શકશે કે નહીં એ બાબતે લેણદાર એક અભિપ્રાય રચતો હોય છે. તેને કરેક્ટર અથવા તો વિશ્વસનીયતા કહી શકાય.

મૂડી: વ્યક્તિગત રીતે બિઝનેસમાં રોકવામાં આવેલાં નાણાંને કેપિટલ એટલે કે મૂડી કહેવાય છે. બિઝનેસ નિષ્ફળ જવાની સ્થિતિમાં કેટલાં નાણાં જોખમમાં મુકાશે એ આ રકમ પરથી જોઈ શકાય છે.

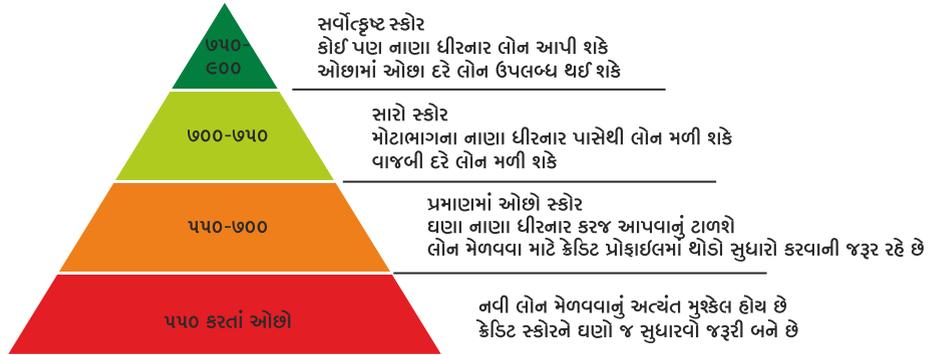
જમાનત: બેંકો લોન આપતી વખતે કૉલેટરલ એટલે કે જમાનત માગતી હોય છે.

લોનની શરતોમાં લોન લેવા પાછળનો હેતુ લખેલો હોય છે. નાણાંનો ઉપયોગ બિઝનેસના રોજબરોજના ખર્ચ પૂરા કરવા માટે થશે કે ઇન્વેન્ટરી ખરીદવા માટે થશે, વગેરે તેમાં લખવામાં આવશે.

કેડિટ સ્કોર:

લોનની અરજી પર પ્રક્રિયા કરવાની વાત આવે ત્યારે કેડિટ ઇન્ફર્મેશન એજન્સીઓની ભૂમિકા મહત્વની હોય છે. અરજી આવ્યા બાદ નાણા ધીરનાર સૌથી પહેલાં અરજદારનો કેડિટ સ્કોર અને કેડિટ રિપોર્ટ ચકાસી લે છે. જો કેડિટ સ્કોર ઓછો હોય તો નાણા ધીરનાર અરજી વિશે વધુ વિચારવાનું જ માંડી વાળે અને અરજી ફગાવી દે એવું શક્ય છે. જો કેડિટ સ્કોર ઉંચો હોય તો નાણા ધીરનાર તેના વિશે વિચાર કરીને બીજી કેટલીક વિગતો વિશે વિચાર કરે, જેના પરથી અરજદારની શાખ નક્કી થાય. નાણા ધીરનાર પર અરજદારની પહેલી છાપ તેમના કેડિટ સ્કોર પરથી પડતી હોય છે. જેનો સ્કોર ઉંચો હોય તેને લોન મળવાની શક્યતા વધી જાય છે. ધિરાણ આપવાનો નિર્ણય સંપૂર્ણપણે નાણા ધીરનાર પર હોય છે. એકલા કેડિટ સ્કોર અને કેડિટ રિપોર્ટના આધારે કોઈપણ નાણા ધીરનાર લોન કે કેડિટ કાર્ડ ઇસ્યૂ કરતો નથી.

કેડિટ ઇન્ફર્મેશન બ્યુરો (ઇન્ડિયા) લિમિટેડ (સિબિલ) એ ભારતની પ્રથમ કેડિટ ઇન્ફર્મેશન કંપની છે. તેને લોકો કેડિટ બ્યુરો તરીકે ઓળખે છે. સિબિલ લોન અને કેડિટ કાર્ડનાં પેમેન્ટને લગતો વ્યક્તિઓ તથા તેમના સિવાયની હસ્તીઓ (વેપારી હસ્તીઓ) નો રેકર્ડ ભેગો કરે છે અને સાચવે છે. બેંકો તથા અન્ય નાણા ધીરનાર કંપનીઓ દર મહિને સિબિલને આ રેકર્ડ પૂરો પાડે છે. તેનો ઉપયોગ કરીને કેડિટ ઇન્ફર્મેશન રિપોર્ટ અને કેડિટ સ્કોર તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ બન્ને માહિતીઓના આધારે નાણા ધીરનાર લોનની અરજીની ચકાસણી કરીને લોન મંજૂર કરવા વિશે નિર્ણય લે છે. કેડિટ બ્યુરો તરીકે કામ કરવા ઇચ્છુક કોઈપણ સંસ્થાને ભારતીય રિઝર્વ બેંકનું લાઇસન્સ આપવામાં આવે છે. તેમનું નિયમન કેડિટ ઇન્ફર્મેશન કંપનીઝ (રેગ્યુલેશન) એક્ટ, ૨૦૦૫ દ્વારા થાય છે. ભારતીય રિઝર્વ બેંકનો નિયમ છે કે તમામ કેડિટ બ્યુરોએ દર વર્ષે તમામ ગ્રાહકોને વિનામૂલ્યે એક કુલ કેડિટ રિપોર્ટ આપવો.

કરજની જાળથી બચવું

સલાહ ક્ર. ૧

કરજનું સંચાલન સમજદારીપૂર્વક અને શિસ્તબદ્ધ રીતે થઈ શકે છે. પોતાના ગજા બહારની ખરીદી કરવી નહીં. જરૂરિયાત હોય એ જ વસ્તુઓ લેવી, ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા જવું નહીં. જો ઇચ્છાઓ પૂરી કરવી જ હોય તો ધીમેધીમે તેના માટે બચત કરતાં જવું.

સલાહ ક્ર. ૨

લાંબી મુદતની લોન મળે તેનો અર્થ એવો નથી કે આપણે કરજ પાછું વાળવા માટે એ પૂરેપૂરી મુદતનો ઉપયોગ કરવો. વ્યાજના ખર્ચથી બચવા માટે મુદ્દલ વહેલામાં વહેલું પાછું વાળવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

સલાહ ક્ર. ૩

યાદ રાખવું કે કેડિટ કાર્ડનો ઉપયોગ પેમેન્ટની એક સુવિધા તરીકે કરી શકાય. તેનો ઉપયોગ નાણાં ઉછીનાં લેવાં માટે કરવો નહીં. દર મહિને કેડિટ કાર્ડનું પૂરેપૂરું બિલ ભરી દેવું, જેથી કરજની જાળમાં ફસાવાનો વારો ન આવે.

સલાહ ક્ર. ૪

કેડિટ કાર્ડની ગણતરી મફતનાં નાણાં તરીકે કરવી નહીં. જેમણે કાર્ડની ઘણી મોટી રકમ ચૂકવવાની બાકી હોય તેમણે પહેલાં તો કેડિટ કાર્ડનો ઉપયોગ સર્દતર બંધ કરી દેવો અને પછી પૂરેપૂરું બિલ ચૂકવવા માટે દર મહિને શક્ય તેટલી વધુમાં વધુ બચત કરવી.

સલાહ ક્ર. ૫

કરજ થઈ જાય એવી તમામ પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરી દેવી. જીવનશૈલીમાં ફેરફાર કરવો, જેથી બચત કરી શકાય અને કરજ ચૂકવી શકાય.

સલાહ ક્ર. ૬

કેડિટ કાર્ડને બદલે ડેબિટ કાર્ડ વાપરવું. આમ કરવાથી માણસ પોતાના ગજા બહારનો ખર્ચ કરી નાખે એ જોખમ દૂર થઈ જાય છે.

સલાહ ક્ર. ૭

યાદર હોય એટલી જ સોડ તાણવી. પરવડે એટલી જ વસ્તુઓ ખરીદવી. કેડિટ કાર્ડથી અંધારૂં ખર્ચ કરવો નહીં. જો પૂરેપૂરું બિલ નહીં ચૂકવાય તો પસ્તાવાનો વખત આવશે.

પ્રકરણ ૯: બચત અને રોકાણના વિવિધ વિકલ્પો આપતી સરકારી યોજનાઓ

એ) સરકારી યોજનાઓ:

ભારત સરકાર જનતા પાસેથી ડિપોઝિટ સ્વીકારે છે. તેમાંથી અમુક સાધનો કરબચતનાં હોય છે. નેશનલ સેવિંગ્સ સર્ટિફિકેટ, કિસાન વિકાસ પત્ર, પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ સર્ટિફિકેટ, સુકન્યા સમૃદ્ધિ ડિપોઝિટ, પીપીએફ વગેરે તેનાં ઉદાહરણ છે. દરેક સાધનની અલગ અલગ મુદત અને વ્યાજદર હોય છે.

આ પુસ્તક લખાય છે ત્યારે પ્રવર્તમાન સ્કીમ્સ આ પ્રમાણે છે:

સ્કીમ	લાક્ષણિકતાઓ
સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના	<ul style="list-style-type: none"> ● હેતુ: કન્યાઓના ઉત્કર્ષને પ્રોત્સાહન આપવું. ● આ ખાતું કોણ ખોલાવી શકે: ૧૦ વર્ષ કે તેનાથી નાની ઉંમરની કન્યા વતી તેનાં માતાપિતા કે કાનૂની વાલીઓ આ ખાતું ખોલાવી શકે છે. ● ખાતાંની મહત્તમ સંખ્યા: બે કન્યાઓ માટે. જો બીજી વખતની પ્રસૂતિમાં બે જોડિયાં કન્યાઓનો જન્મ થયો હોય તો અથવા પહેલી જ વખતમાં એક સાથે ત્રણ જોડિયાં કન્યાઓનો જન્મ થયો હોય તો ત્રણ કન્યાઓ માટે. ● કરકપાત: આવક વેરા ધારા, ૧૯૬૧ની કલમ ૮૦સી હેઠળ મળતી કરકપાત. ● મુદત પૂર્વે ખાતું બંધ કરવું: જમાકર્તાનું અવસાન થાય તો અથવા તો અસાધ્ય બીમારીઓના શિકાર થઈ જવાને લીધે તબીબી કારણસર જરૂરી બને તો અથવા તો બંધ કરાવવા માટે કેન્દ્ર સરકારની પાસેથી આદેશ મેળવવાય તો ખાતું મુદત પૂર્વે બંધ કરાવી શકાય છે. ● ચૂકવણીની અનિયમિતતા/ખાતું ફરી સક્રિય કરાવવું: દંડની રકમ ભરીને ખાતું ફરી સક્રિય કરાવી શકાય છે. ● પૈસા જમા કરવાનું માધ્યમ: રોકડ/ચેક/ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ. ● ઉપાડ: કન્યા ૧૮ વર્ષની થઈ ગયા બાદ જો તેના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અથવા લગ્ન માટે નાણાંની જરૂર પડે તો અગાઉ પૂરા થયેલા નાણાકીય વર્ષના અંતે ખાતામાં જેટલી રકમ જમા હોય તેના અમુક હિસ્સાનો ઉપાડ કરી શકાય છે.
પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના (પીએમજેડીવાય)	<ul style="list-style-type: none"> ● દેશમાં જેનું બેંક ખાતું ન હોય એવી દરેક વ્યક્તિનો નાણાકીય સર્વસમાવેશ થાય એ હેતુસર ભારત સરકારે ઓગસ્ટ ૨૦૧૪માં આ યોજના શરૂ કરી હતી. ● તમામ ભારતીયોને બેન્કિંગ, સેવિંગ્સ અને ડિપોઝિટ અકાઉન્ટ, નાણાંની ટ્રાન્સફર, ક્રેડિટ, વીમો અને પેન્શન સહિતની નાણાકીય સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવામાં સુવિધા પૂરી પાડવાનો તેનો હેતુ હતો. ● કોઈ પણ બેંકની શાખામાં જઈને અથવા તો બિઝનેસ કોરસ્પોન્ડન્ટ (બેંક મિત્ર) મારફતે ખાતું ખોલાવી શકાય છે. આ યોજના હેઠળ ખોલાવાયેલા ખાતા માટેની સુવિધાઓ: <ul style="list-style-type: none"> ● ઝીરો બેલેન્સ અકાઉન્ટ ● રુપે ડેબિટ કાર્ડ ● અમુક રકમનું અકસ્માત વીમાનું કવચ અને જીવન વીમાનું કવચ. લાભાર્થીના મૃત્યુ પ્રસંગે રકમ મળે (અમુક શરતોને આધીન). ● અમુક રકમ સુધીની ઓવરડ્રાફ્ટ સુવિધા. આ સુવિધા દરેક પરિવાર દીઠ એક જ ખાતાને મળે છે. જમા રકમ જાણવા માટે તથા ભારતભરમાં ક્યાંય પણ નાણાં ટ્રાન્સફર કરવા માટેની મોબાઇલ બેન્કિંગ સુવિધા મળે છે. ● જમા રકમ પર વ્યાજ મળે છે. ● સરકારી યોજનાઓના લાભાર્થીઓને તેમના ખાતામાં જ ડાઇરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર (ડીબીટી)નો લાભ મળે છે. ● પેન્શન અને ઈન્સ્યોરન્સ પ્રોડક્ટ્સ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ● ચેક બુક મેળવવી હોય તો ખાતાધારકે ખાતામાં અમુક જમા રકમના નિયમનું પાલન કરવું જરૂરી બને છે.

જો બેંકના ગ્રાહકોને ઓવરડ્રાફ્ટ સુવિધા મળે છે. તેઓ તાકીદની આવશ્યકતા પૂરી કરવા માટે બેંક સાથે નક્કી કરેલી મુદતમાં પૈસા પાછા આપી દેવાની શરતે બેંક પાસેથી ટૂંકા ગાળાની લોન મેળવી શકે છે.

બી) ભારત સરકારની પ્રાથમિક વીમા યોજનાઓ

૧. પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષા બીમા યોજના:

- ૧૮થી ૭૦ વર્ષની વયના બેન્કના ખાતાધારકોને આ યોજના હેઠળ અકસ્માત વીમાનું કવચ મળે છે.
- ઓટો ડેબિટ સુવિધા દ્વારા કપાતી રકમના સ્વરૂપે નિશ્ચિત વાર્ષિક પ્રીમિયમ બેન્કના ખાતામાંથી લઈ લેવાય છે.
- એક જ સેવિંગ્સ બેન્ક અકાઉન્ટ દ્વારા વ્યક્તિ આ યોજનામાં સામેલ થઈ શકે છે.
- વીમામાં અકસ્માતને લીધે આવતી કાયમી અથવા આંશિક પંગુતાને આવરી લેવાય છે.

૨. પ્રધાનમંત્રી જીવનજ્યોતિ બીમા યોજના:

- ૧૮થી ૫૦ વર્ષની વયના બેન્કના ખાતાધારકોને જીવન વીમાનું કવચ પૂરું પાડવામાં આવે છે.
- ઓટો ડેબિટ સુવિધા દ્વારા કપાતી રકમના સ્વરૂપે નિશ્ચિત વાર્ષિક પ્રીમિયમ બેન્કના ખાતામાંથી લઈ લેવાય છે.
- એક જ સેવિંગ્સ બેન્ક અકાઉન્ટ દ્વારા વ્યક્તિ આ યોજનામાં સામેલ થઈ શકે છે.

૩. પ્રધાનમંત્રી જન આરોગ્ય યોજના – આયુષ્માન ભારત

- ગરીબ, વંચિત ગ્રામીણ પરિવારોને તથા શહેરી કામદાર વર્ગના પરિવારોમાં અમુક નિશ્ચિત વ્યવસાયોના લોકોના પરિવારોને આરોગ્યસેવા પૂરી પાડવા માટેની આ યોજના છે.
- પરિવારના કદ, ઉંમર કે સ્ત્રી-પુરુષના આધારે આ યોજનામાં કોઈ મર્યાદા રાખવામાં આવી નથી.
- સામાજિક-આર્થિક વર્ગોની ૨૦૧૧ની મતગણતરીના આધારે જે પરિવારોને એ વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા તેના તમામ સભ્યો આપોઆપ આ યોજનામાં આવરી લેવાયેલા છે.
- હોસ્પિટલમાં ભરતી કર્યાના સંજોગોમાં પરિવારજનોએ ખર્ચ ચૂકવવાની જરૂર રહેતી નથી.
- પહેલેથી જ થયેલી બધી બીમારીઓ પોલિસીના પહેલા જ દિવસથી આવરી લેવાયેલી હોય છે. હોસ્પિટલમાં દાખલ થવાની જરૂર પડે તેની પહેલાંના દિવસો અને હોસ્પિટલમાંથી રજા અપાયા પછીના દિવસોને પણ પોલિસીમાં આવરી લેવાય છે.
- દેશભરમાં સરકારી કે પેનલમાં સમાવિષ્ટ ખાનગી હોસ્પિટલોમાં નિ: શુલ્ક સારવાર કરાવી શકાય છે.

૪. પ્રધાનમંત્રી ફસલ બીમા યોજના:

- પાક નિષ્ફળ જવાની સ્થિતિમાં ખેડૂતોને વીમા હેઠળ રક્ષણ મળે એ હેતુથી પાક વીમા યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે.
- પાક નિષ્ફળ જાય તો ખેડૂતને ઠરાવાયેલી ઊપજ અને વાસ્તવિક ઊપજ વચ્ચેના તફાવતના આધારે પૈસા ચૂકવવામાં આવે છે. ઠરાવાયેલી ઊપજ છેલ્લાં સાત વર્ષોની સરેરાશ ઊપજના આધારે ગણવામાં આવે છે અને સરકારે નક્કી કરેલા પાક માટેના જોખમના પ્રમાણ અનુસાર નુકસાન ભરપાઈ કરવામાં આવે છે.
- નાણાં ધીરનારી સંસ્થાઓ પાસેથી લોન લીધી હોય એવા ખેડૂતો માટે આ યોજના ફરજિયાત છે.
- યોજના હેઠળ ખેડૂતોને દુષ્કાળ, વરસાદની કમી પર, કીટકનો કે રોગનો પ્રાદુર્ભાવ, ભૂસ્ખલન, કુદરતી આગ કે વીજળી, કરાનો વરસાદ, વાવાઝોડું, વંટોળ, તોફાની પવન અને ચક્રવાત જેવાં બાહ્ય જોખમોની સામે વીમાનું રક્ષણ મળે છે.
- લાણી પછીના ૧૪ દિવસ સુધીના નુકસાનને આ યોજના હેઠળ આવરી લેવાય છે.

સી. સરકારની પેન્શન યોજનાઓ

૧. અટલ પેન્શન યોજના:

- અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને લક્ષમાં રાખીને ઘડાયેલી આ પેન્શન આધારિત બચત યોજના છે. બેન્કમાં ખાતું ધરાવતા બધા જ કામદારો માટે આ યોજના લાગુ પડાય છે.
- તેનો ઉદ્દેશ્ય બીજી કોઈ સામાજિક સુરક્ષા યોજના હેઠળ નહીં આવરી લેવાયેલા અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને નિશ્ચિત રકમનું પેન્શન પૂરું પાડવાનો છે.
- યોજનામાં જોડાવા માટે લઘુત્તમ ઉંમર ૧૮ વર્ષ અને મહત્તમ ઉંમર ૪૦ વર્ષ છે.
- સામાન્યપણે ૬૦ વર્ષની ઉંમર પહેલાં યોજનામાંથી બહાર નીકળવાની પરવાનગી નથી. ફક્ત લાભાર્થીનું મૃત્યુ થાય કે જીવલેણ બીમારી થાય ત્યારે એ પરવાનગી આપવામાં આવે છે. જો કે, લાભાર્થીના અવસાન પછી તેમના જીવનસાથી આ સ્કીમમાં રહી શકે છે.

ડી) કરજને લગતી સરકારી યોજનાઓ

૧. વિદ્યાલક્ષ્મી પોર્ટલ મારફતે શૈક્ષણિક લોન:

- આ યોજનાનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ્ય શૈક્ષણિક લોન આપવા માટેની સહેલી અને ઉપયોગી યોજના પૂરી પાડવાનો છે, જેથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થીએ નાણાંના અભાવે પોતાનો અભ્યાસ વચ્ચેથી છોડી દેવો ન પડે.
- આ પોર્ટલનું વેબએક્સેસ છે: <https://www.vidyalakshmi.co.in>
- પોર્ટલ મારફતે વિદ્યાર્થીઓને બેન્કોની શૈક્ષણિક લોન યોજનાઓ વિશે માહિતી મળે છે.
- વિદ્યાર્થીઓને સર્વમાન્ય શૈક્ષણિક લોન અરજીપત્રક ઉપલબ્ધ થાય છે.
- એક જ અરજીપત્રક મારફતે અનેક બેન્કોમાં અરજી કરવાની જોગવાઈ આ પોર્ટલ પરથી કરવામાં આવી છે.
- સરકારી શિષ્યવૃત્તિઓ વિશે માહિતી આપવા તથા અરજી કરવા માટે આ સાઈટ નેશનલ સ્કોલરશિપ પોર્ટલ સાથે લિંક કરાયેલી છે.
- વિદ્યાર્થીઓ વેબસાઈટ પરની ડેશબોર્ડની સુવિધા મારફતે લોન માટેની પોતાની અરજીની સ્થિતિ કોઈ પણ સ્થળેથી ગમે તે સમયે તપાસી શકે છે.

૨. પ્રાઈમ મિનિસ્ટર આવાસ યોજના

- ઓછી આવક ધરાવતા સમુદાય/આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો તથા મધ્યમ આવક ધરાવતા સમુદાય માટેની આ ક્રેડિટ લિંકડ સબસિડી સ્કીમ (સીએલએસએસ) છે.
- વ્યક્તિઓ જ્યારે પોતાનું પહેલું ઘર ખરીદે અથવા નવા ઘરનું બાંધકામ કરે ત્યારે આ યોજના હેઠળ સબસિડી મેળવી શકે છે.
- જો કોઈ વ્યક્તિએ પોતાના નામે અથવા પરિવારના કોઈ સભ્યના નામે ભારતમાં પોતાનું ઘર હોય એવા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કોઈ પણ હાઉસિંગ યોજના હેઠળ કેન્દ્રીય સહાય પ્રાપ્ત કરી હોય અથવા તેમના જીવનસાથી કોઈ પણ ઘર માટે વ્યાજની સબસિડી મેળવી રહ્યા હોય તેઓ આ યોજના હેઠળ સબસિડી મેળવવા પાત્ર નથી.
- ખરીદાયેલી મિલકત આ યોજના હેઠળ સમયે-સમયે બહાર પડાતી માર્ગદર્શિકા અનુસાર હોવી જોઈએ.

૩. પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજના (પીએમએમવાય)

- આ સરકારી યોજના હેઠળ નાનાં અને મધ્યમ કદનાં એકમોના માલિકોને બિઝનેસ લોન આપવામાં આવે છે.
- આ યોજના હેઠળ અપાયેલી લોનની રકમના આધારે તેનું વર્ગીકરણ 'શિશુ', 'કિશોર' અને 'તરુણ' એમ ત્રણ શ્રેણીમાં થાય છે.
- પાત્રતા: કરજદાર કોર્પોરેટ સિવાયના નાના બિઝનેસના આ વર્ગોના હોવા જોઈએ: માલિકીનો વ્યવસાય, ભાગીદારી પેઢી, નાનાં ઉત્પાદન એકમો, સર્વિસ ક્ષેત્રનાં એકમો, દુકાનદારો, ફળ કે શાકભાજીના વિક્રેતાઓ, ટ્રક ઓપરેટરો, ખાદ્યાન્ન સેવાનાં એકમો, સમારકામની દુકાનો, મશીન ઓપરેટરો, નાના ઉદ્યોગો, ફૂડ પ્રોસેસરો, ગ્રામીણ કે શહેરી વિસ્તારોના અન્ય ઉદ્યોગો.
- આ લોન મેળવવા માટે આવશ્યક મુખ્ય દસ્તાવેજો: ઓળખનો પુરાવો, ખરીદાયેલી વસ્તુઓનાં કવોટેશન અને શ્રેણીનાં પ્રમાણપત્રો.

પ્રકરણ ૧૦ – કરબચતના વિકલ્પો

સરકાર માળખાકીય વિકાસ માટેના ખર્ચ કરી શકે, રાજ્ય કે કેન્દ્ર સરકારના કર્મચારીઓના પગાર ચૂકવી શકે વગેરે હેતુસર ચૂકવાતી તમારી આવકની અમુક ટકા રકમ એટલે આવક વેરો. તમામ કરવેરા કાયદો પસાર કરીને લાગુ કરવામાં આવે છે અને આપણને લાગુ થતી જોગવાઈઓ ધરાવતો આવક વેરાનો એ કાયદો ઇન્કમ ટેક્સ એક્ટ, ૧૯૬૧ છે. તેમાં દરેક ફાઇનાન્સ એક્ટની સાથે ફેરફાર કરવામાં આવે છે.

કર

દરેક વ્યક્તિએ, હિન્દુ અનડિવાઇડેડ ફેમિલી (એચયુએફ)એ, એસોસિયેશન ઓફ પર્સન્સે, બોડી ઓફ ઇન્ડિવિજ્યુઅલ્સે, કોર્પોરેટ્સે, કંપનીઓએ, સ્થાનિક સત્તાઓએ તથા આવક રળનારી અન્ય તમામ કૃત્રિમ કાયદાકીય વ્યક્તિઓએ ચૂકવવાનો હોય છે.

વ્યક્તિની વાર્ષિક આવકના આધારે કરવેરો ચૂકવવાનો હોય છે. આવક વેરા કાયદાની દૃષ્ટિએ એક કેલેન્ડર વર્ષની પહેલી એપ્રિલથી બીજા વર્ષની ૩૧મી માર્ચ સુધીનો સમયગાળો વાર્ષિક ચક્ર (વર્ષ) છે. કાયદો આ વર્ષને માન્યતા આપે છે અને પ્રિવિયસ યર અને એસેસમેન્ટ યર તરીકે વર્ગીકૃત કરે છે. જે વર્ષ દરમિયાન આવક રળવામાં આવે છે તેને પ્રિવિયસ યર કહેવાય છે અને જેમાં આવક વેરો લાગુ કરવામાં આવે છે તેને એસેસમેન્ટ યર કહેવાય છે.

આવક વેરા ધારા હેઠળ માન્ય કપાત (ડિડક્શન):

કલમ	મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ
કલમ ૮૦સી	- જીવન વીમો, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડની ઇન્વેસ્ટમેન્ટ સ્કીમ, ૫ વર્ષ મુદતની વિશેષ બેન્ક ડિપોઝિટ, નેશનલ પેન્શન સ્કીમ અકાઉન્ટ (માત્ર ટિઅર ૧ અકાઉન્ટ)માં જમા કરાવાયેલી રકમ, નેશનલ સેવિંગ્સ સર્ટિફિકેટ, હાઉસિંગ લોનના મુદ્દલની પરત ચૂકવણી તથા અન્ય રીતે રોકવામાં આવેલાં નાણાં પર લાગુ થતી કપાત.
કલમ ૮૦સીસીડી (૧બી)	- કલમ ૮૦સી હેઠળ લેવાયેલી કપાત ઉપરાંતની કપાત. - વ્યક્તિએ આવક વેરા ધારાની કલમ ૮૦સીસીઈ હેઠળ નેશનલ પેન્શન સ્કીમમાં કરેલું રોકાણ.
કલમ ૮૦ડી	- વ્યક્તિઓ પોતાના માટે, જીવનસાથી માટે, નિર્ભર માતાપિતા તથા નિર્ભર સંતાનો માટે લેવાયેલા આરોગ્ય વીમા માટે કપાત મેળવવાને પાત્ર હોય છે.
કલમ ૮૦જી	- નેશનલ ચિલ્ડ્રન ફાઉન્ડેશન, રાષ્ટ્રીય મહત્વની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ કે વિદ્યાપીઠ, વડા પ્રધાન રાહત ભંડોળ, સખાવતી સંસ્થાઓ, વગેરેને કરવામાં આવેલાં દાન કરપાત્ર આવકમાંથી કપાતને પાત્ર હોય છે.
કલમ ૮૦ટીટીએ	- સેવિંગ્સ અકાઉન્ટમાં મળતું વ્યાજ કરપાત્ર હોય છે. - વ્યક્તિઓ કે એચયુએફને જ મળે છે. - સેવિંગ્સબેન્ક અકાઉન્ટ, પોસ્ટ ઓફિસ કે સહકારી બેન્કો માટે લાગુ.
કલમ ૨૪	- મિલકત ખરીદવા, બાંધકામ કરવા કે સમારકામ કરવા લેવાયેલી હાઉસિંગ લોન પર ચૂકવાતું વ્યાજ કપાતને પાત્ર હોય છે. - ૧ એપ્રિલ, ૧૯૯૯ પછી લેવાયેલી તમામ હાઉસિંગ લોનને લાગુ પડે છે.

વ્યક્તિગત શ્રેણીના કરદાતાએ દરેક નાણાકીય વર્ષની ૩૧મી જુલાઈ સુધીમાં આવક વેરાનું રિટર્ન ભરવું જરૂરી છે.

✳વાંચકોને નવીનતમ જોગવાઈઓ અને માર્ગદર્શિકાઓનો અભ્યાસ કરવા વિનંતી.

પ્રકરણ ૧૧ – પોન્ઝી સ્કીમ તથા બિન નોંધણીકૃત રોકાણ સલાહકારો બાબતે ચેતવણી

પોન્ઝી સ્કીમ

ચાર્લ્સ પોન્ઝી નામની વ્યક્તિના નામ પરથી પોન્ઝી સ્કીમ ઓળખાય છે. વીસમી સદીના પ્રારંભમાં ચાર્લ્સે આવી સ્કીમ ઘડી હતી. એમ તો, તેઓ કુખ્યાત બન્યા તેની પહેલાં પણ આવી સ્કીમો આવી ચૂકી હતી. રોકાણકારોને ઉંચા વળતરની લાલચ આપીને ભોળવનારા રોકાણના કૌભાંડને પોન્ઝી સ્કીમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવી સ્કીમમાં પોતાનો કોઈ નક્કર નફો હોતો નથી. શરૂઆતમાં જોડાયેલા લોકોને પછીથી આપનારા રોકાણકારોનાં નાણાંમાંથી જ ઉંચું વળતર ચૂકવવામાં આવે છે. આવી સ્કીમમાં નવા નવા લોકો જોડાતાં રહે ત્યાં સુધી જ તેમાં અગાઉના લોકોને વળતર મળતું રહે છે.

બીજાં રોકાણોમાં જેની બાંધધરી ન મળે એટલું ઉંચું વળતર ટૂંકા ગાળામાં રળી આપવાની લાલચે લોકોને પોન્ઝી સ્કીમમાં ફસાવવામાં આવે છે. જ્યારે વધુ રોકાણકારો જોડાવા લાગે ત્યારે સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન તેના તરફ જાય છે. એવા વખતે સ્કીમ શરૂ કરનાર માણસ એટલે કે પ્રમોટર રોકાણકારોનાં બાકીનાં નાણાં લઈને પલાયન થઈ જતો હોવાનું અત્યાર સુધી જોવા મળ્યું છે. આવી સ્કીમની રચના જ ગમે ત્યારે ભાંગી પડે એવી હોય છે, કારણ કે નવું રોકાણ આવવાનું ઓછું થઈ જાય ત્યારે પ્રમોટરને ઉંચું વળતર આપવામાં મુશ્કેલી પડવા લાગે છે. અગાઉના રોકાણકારોને ચૂકવી શકાય એટલી રકમ નવા રોકાણકારો પાસથી મળે નહીં ત્યારે આવી સ્કીમ આપોઆપ પડી ભાંગે છે. ક્યારેક સત્તાવાળાઓ સ્કીમ ભાંગી પડે એ પહેલાં જ એ પોન્ઝી સ્કીમ હોવાની શંકા જતાં તેને બંધ કરાવી દે છે.

પોન્ઝી સ્કીમને કેવી રીતે ઓળખવી ?

સ્કીમ પોન્ઝી છે એ જાણવા માટેના કેટલાક સંકેતો આ પ્રમાણે છે:

કોઈપણ જોખમ દેખાતું ન હોય છતાં ઉંચું વળતર આપવામાં આવી રહ્યું હોય:

સામાન્ય રીતે દરેક રોકાણમાં અમુક પ્રમાણમાં જોખમ રહેલું હોય છે. મોટાભાગે જ્યાં ઉંચું વળતર મળી રહ્યું હોય ત્યાં જોખમ પણ વધારે હોય છે. આથી જોખમ વગર ઉંચા વળતરની વાત આવે ત્યારે એ રોકાણ વિશે સાવચેત થઈ જવું.

સતત વળતર મળતું જાય:

રોકાણોમાં વળતર હંમેશાં વધતું-ઘટતું જાય છે. બજારની નબળી સ્થિતિ છતાં સતત સારું વળતર મળતું જાય એ સંજોગોમાં પણ સાવચેત થઈ જવું જોઈએ.

નોંધણી થયા વગરનાં રોકાણો:

સામાન્યપણે પોન્ઝી સ્કીમ એવા પ્રકારની રોકાણની સ્કીમ હોય છે, જેની નોંધણી નિયમનકારો પાસે કે કોઈપણ સરકારી એજન્સી પાસે કરાવેલી હોતી નથી. નોંધણી કરાવી હોય એ કંપનીના સંચાલકો, તેની પ્રોડક્ટ્સ અને સેવાઓ તથા નાણાકીય વિગતોની માહિતી મળી શકતી હોય છે. આમ, નોંધણી અત્યંત અગત્યની બાબત છે.

માન્યતા વગરના વેચાણકર્તાઓ:

રોકાણની કોઈ પણ સ્કીમ સંબંધિત સત્તા પાસે નોંધણી કરાવેલી હોવી જોઈએ. સિક્યોરિટીઝ કાયદા અનુસાર રોકાણ સંબંધિત વ્યવસાયીઓ અને કંપનીઓની નોંધણી કરાવવાનું અને પરવાનગી મેળવવાનું આવશ્યક છે. મોટાભાગની પોન્ઝી સ્કીમમાં પરવાના વગરની વ્યક્તિઓ અને નોંધણી વગરની કંપનીઓ કામ કરતી હોય છે.

બિન પારદર્શક જાહેરાતો:

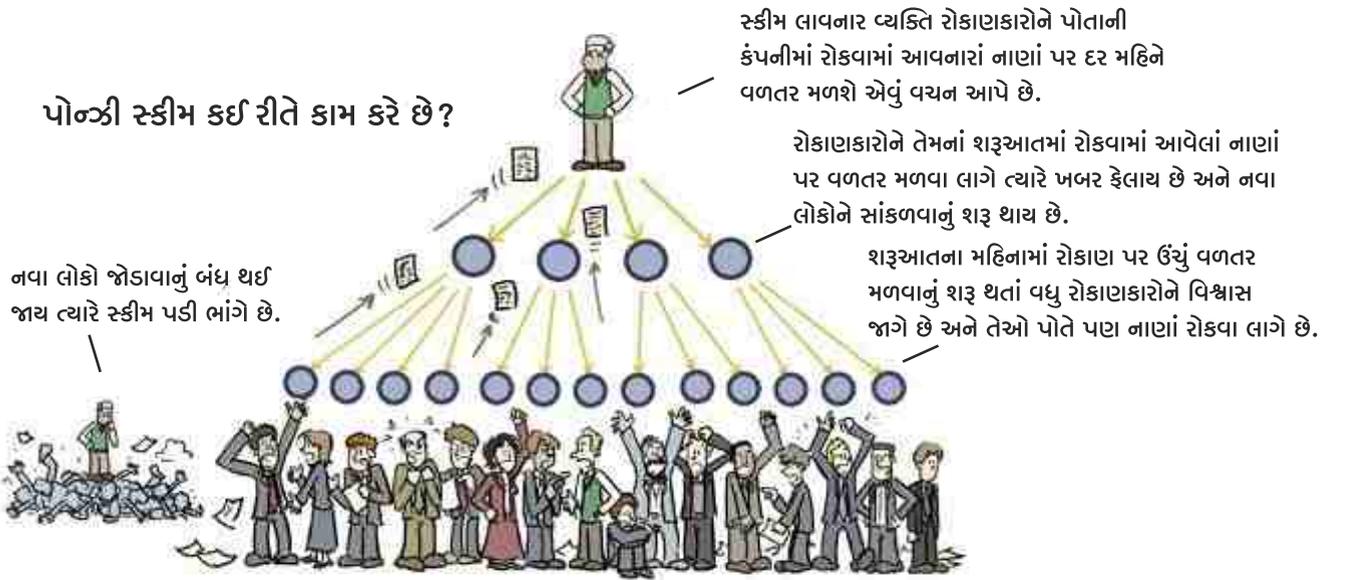
તમને સમજમાં આવતાં ન હોય અપવા તો તમે જેના વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી ન શકો એવાં રોકાણો કરવાનું ટાળવું. અકાઉન્ટ સ્ટેટમેન્ટમાં ભૂલો રહેલી હોય એ દર્શાવે છે કે વચન આપ્યા પ્રમાણે નાણાંનું રોકાણ થઈ રહ્યું નથી.

પેમેન્ટ મળવામાં થતો વિલંબ:

જો તમને પેમેન્ટ મળતું ન હોય અપવા પૈસા કઢાવવામાં મુશ્કેલી થતી હોય ત્યારે સાવધાન થઈ જવું. પોન્ડી સ્કીમના પ્રમોટરો ક્યારેક પૈસા કઢાવવા આવનારને સ્કીમમાંથી બહાર જતાં રોકવા માટે વધુ ઉંચું વળતર ઓફર કરવાનો પ્રયાસ કરતા હોય છે.

પોન્ડી/પીરામિડ સ્કીમનું માળખું

પોન્ડી સ્કીમથી સાવધાન રહો છેતરાતાં બચો

છેતરપિંડીથી રક્ષણ:

નોંધણી કરાવ્યા વગરની એન્ટિટીઝે ચલાવેલી રોકાણની સ્કીમને લીધે તાજેતરમાં ભારતમાં ઘણા રોકાણકારોએ નાણાં ગુમાવ્યાં છે. પશ્ચિમ બંગાળનું શારદા ચિટ ફંડ કૌભાંડ અને સહારા કંપનીઓએ ગેરકાયદે લીધેલાં નાણાં એ આ વાતનાં ઉદાહરણ છે. રોકાણકારોને ટૂંકા ગાળામાં ઉંચું વળતર આપવાની લાલચે છેતરનારી એજન્સીઓ/કંપનીઓથી દરેકે સાવધાન રહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણેનાં જોખમો વિશે સભાન રહીને તમે તમારાં નાણાંનું રક્ષણ કરી શકો છો.

વ્યાપક છેતરપિંડી

વ્યાપક માર્કેટિંગ કૌભાંડ

કોઈ કાયદેસરની કંપનીમાંથી આવ્યો હોય એવું દેખાતા છેતરપિંડી માટેના ઇમેઇલમાં તમને એક લિંક પર ક્લિક કરવાનું કહેવામાં આવે છે. એ લિંક કોઈ બનાવટી વેબસાઇટ પર લઈ જાય છે. જો તમે કોઈ કંપનીના અસ્તિત્વ વિશે ચોક્કસ જાણકારી ધરાવતા ન હો અથવા તેની વેધતા ચકાસી શકાય એમ ન હોય તો તમારે રોકાણ કરવું નહીં, દાન આપવું નહીં કે ખરીદી કરવી નહીં.

રોકાણને

રોકાણને લગતી છેતરપિંડી

કોઈ વ્યક્તિ એકાદ બિઝનેસમાં નાણાં રોકવા માટે અથવા કોઈ કંપની દ્વારા વેચાતી વસ્તુઓ ખરીદવા માટે તમને સભ્ય બનાવે છે. પોતે સભ્ય બન્યા બાદ તમારે નવા સભ્યોની ભરતી કરવી એવું તમને કહેવામાં આવે છે. થોડા દિવસ પછી નવા લોકો જોડાવાનું બંધ થઈ જાય છે અને એ વખતે પ્રમોટરો તમારાં નાણાં લઇને ભૂમંતર થઈ જતા હોય છે.

લોટરી કૌભાંડ

“અભિનંદન! તમે લોટરી/મોડું ઇનામ જીત્યા છો! તમારે ઇનામની રકમ મેળવવા માટે નાનકડી ફી અથવા ટેક્સની રકમ ચૂકવવી પડશે.” આવા સંદેશથી સાવધાન રહેવું. કાયદેસર યોજાતી સ્પર્ધાઓમાં તમને ઇનામ ચૂકવતાં પહેલાં કોઈ ફી લેવામાં આવતી નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું.

વિશ્વાસઘાત

કોઈ ધાર્મિક કે સામાજિક સંસ્થા કે કોઈ સારા કામ માટે રચાયેલા જૂથનો તમે હિસ્સો હો તો દગાખોરો સહેલાઈથી તમારો વિશ્વાસ જીતી લે એવું શક્ય છે. પછીથી વિશ્વાસઘાત કરનારા એ લોકો તમને ઠગી લીધા બાદ તમારું મોં બંધ રાખવાનું કહેતા હોય છે.

ક્રેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ છેતરપિંડી

કોઈ વ્યક્તિ તમારા ક્રેડિટ કે ડેબિટ કાર્ડ, કાર્ડની વિગતો, પર્સનલ આઈડેન્ટિફિકેશન નંબર (પિન), જેવી વસ્તુઓનો ગેરરીતિપૂર્વક ઉપયોગ કરીને તમને છેતરતી હોય એવું બની શકે. તમારા કાર્ડનો પિન નંબર ક્યારેય કોઈને આપવો જોઈએ નહીં

ક્રેડિટ કાર્ડ

સલાહ ક. ૧

જે અસાધારણ એટલે કે વધુપડતી સારી દેખાય એવી સ્કીમમાં ક્યારેય જોડાવું નહીં. જો તમને સંબંધિત પ્રોડક્ટ વિશે અને તમારાં નાણાંનું રોકાણ કેવી રીતે કરવામાં આવશે તેની સમજ પડતી ન હોય તો ક્યારેય તેની ખરીદી કરવી નહીં.

સલાહ ક. ૨

ઉંચુ વળતર મેળવવાની લાલચે અજાણી પ્રોડક્ટ્સમાં રોકાણ કરવું નહીં. કંપનીની પૃષ્ઠભૂમિ અને નાણાકીય કામગીરી વિશે પૂરેપૂરો અભ્યાસ કરી લેવો. તમે જે પ્રોડક્ટમાં રોકાણ કરવાના હો તેના અનુસંધાને જોખમ ખતવાની તમારી ક્ષમતા વિશે વિચાર કરી લેવો.

સી. નોંધણી કરાવ્યા વગરના રોકાણ સલાહકારોથી સાવધાન

સેબી (ઇન્વેસ્ટમેન્ટ એન્ડવાઇઝર) રેગ્યુલેશન્સ, ૨૦૧૩ હેઠળ સેબી રોકાણ સલાહકારોની નોંધણી કરે છે. 'રોકાણ સલાહકાર એટલે એ વ્યક્તિ જે મહેનતાણું લઈને ગ્રાહકોને અથવા અન્ય વ્યક્તિઓને અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહને રોકાણને લગતી સલાહ આપે. તેમાં એ વ્યક્તિ પણ આવી જાય, જે પોતાને બીજા કોઈ નામે રોકાણ સલાહકાર તરીકે ઓળખાવતી હોય.'

ઉક્ત રેગ્યુલેશનનો ઉદ્દેશ્ય 'રોકાણની સલાહ'ના કામકાજનું નિયમન કરવાનો છે. રોકાણની સલાહ એટલે સિક્યોરિટીઝ કે રોકાણની પ્રોડક્ટમાં રોકાણ કરવા વિશે, તેની ખરીદી કે વેચાણ કરવા વિશે અથવા તેમાં વ્યવહાર કરવા વિશે સલાહ આપે. સિક્યોરિટીઝ કે રોકાણની પ્રોડક્ટ્સ ધરાવતા પોર્ટફોલિયો વિશે સલાહ આપવાનું કામ પણ તેમાં આવી જાય. આ કામ ગ્રાહકના લાભાર્થે લેખિત, મૌખિક કે સંવાદના અન્ય કોઈ માધ્યમ દ્વારા આપવામાં આવતું હોઈ શકે છે. તેમાં નાણાકીય આયોજનનો પણ સમાવેશ થાય છે: જો કે, અખબારો, સામયિકો કે કોઈ પણ ઇલેક્ટ્રોનિક અથવા પ્રસારણ કે દૂરસંદેશવ્યવહારના માધ્યમ મારફતે સામાન્ય જનતાને વ્યાપક સ્તરે આપવામાં આવતી રોકાણવિષયક સલાહને આ રેગ્યુલેશનના હેતુસર રોકાણની સલાહ નહીં ગણી શકાય. રોકાણ સલાહકારોએ સેબી પાસે નોંધણી કરાવવાની અને આચારસંહિતાનું પાલન કરવાની જરૂર રહે છે.

સેબીમાં નોંધણી કરાવ્યા વગર રોકાણ સલાહકાર તરીકે કામ કરવાનું ગેરકાનૂની કહેવાય. સેબી આવી ગેરકાનૂની પ્રવૃત્તિ બંધ કરાવવા માટે સઘન પ્રયાસ કરી રહી છે. કેટલીક લેભાગુ અને અજાણી એન્ટિટીઝ નોંધણી કરાવ્યા વગર અને આચારસંહિતાનું પાલન કર્યા વગર જ કામકાજ કરતી હોય એવું બને. રોકાણ સલાહકારોએ ફક્ત સલાહ આપવા પૂરતું જ કામ કરવું જોઈએ; તેઓ રોકડ કે સિક્યોરિટીઝને સંભાળતા નથી.

સેબીને નોંધણી કરાવેલા અને નોંધણી વગરના કેટલાક રોકાણ સલાહકારોની ગેરરીતિઓ સંબંધે આ બાબતો ધ્યાનમાં આવી છે:

- અમુક રોકાણ સલાહકારો ગ્રાહકોને નિશ્ચિત વળતરની ઓફર આપતા હોય છે.
- ઘણું ઉંચું વળતર મેળવી આપવાના ખોટા વચન દ્વારા ગ્રાહક પાસેથી ઉંચી ફી લેતા હોય છે.
- પોતાને ઉંચી ફી મળે એ માટે ગ્રાહકની જોખમ ખમવાની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં લીધા વગર અયોગ્ય પ્રોડક્ટ વેચી દેતા હોય છે. ગ્રાહક ફી પાછી માગે અથવા તેમને ખોટ જાય તો રોકાણ સલાહકારો પછીથી નુકસાનની ભરપાઈ થઈ જશે એવું વચન આપીને વધુ જોખમ ધરાવતી પ્રોડક્ટ્સ પધરાવી દેતા હોય છે.
- ગ્રાહકના વતી પોતે જ ટ્રેડિંગ કરતા હોય છે.
- ગ્રાહકને અનુરૂપ ન હોવા છતાં અને તેમની મંજૂરી વગર વધુ જોખમ ધરાવતી પ્રોડક્ટ્સની સર્વિસ જાતે શરૂ કરી દેતા હોય છે.
- નબળી સર્વિસ આપીને ગ્રાહકોને નુકસાન કરાવતા હોય છે.
- રિફંડને લગતા પ્રશ્નો ઊભા કરતા હોય છે.

આ બધી બાબતોને લક્ષમાં લેતાં રોકાણકારોએ બજારમાં ચાલતી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની પદ્ધતિઓ વિશે માહિતગાર બનવાની તથા પોતાને બચાવીને રાખવાની જરૂર હોય છે. તેમણે મૂડીબજારમાં નિપુણતા ધરાવતા હોવાનો દાવો કરનારી એન્ટિટીઝ બાબતે સાવધાની રાખવી આવશ્યક છે. રોકાણકારોએ સેબી (ઇન્વેસ્ટમેન્ટ એન્ડવાઇઝર) રેગ્યુલેશન્સ, ૨૦૧૩ હેઠળ નોંધણી કરાવી હોય એવી જ એન્ટિટીઝ પાસે રોકાણને લગતી સલાહ લેવી જોઈએ. આવી એન્ટિટીઝની યાદી આ વેબસાઈટ પર ઉપલબ્ધ છે: <https://www.sebi.gov.in>

રોકાણ સલાહકારોની બાબતે શું કરવું અને શું નહીં

શું કરવું	શું નહીં
<ul style="list-style-type: none"> - હંમેશાં સેબીમાં નોંધણી કરાવેલા રોકાણ સલાહકાર સાથે વ્યવહાર કરવા. - રોકાણ સલાહકારનો સેબી નોંધણી ક્રમાંક તપાસી લેવો. સેબીમાં નોંધણી કરાવેલા તમામ રોકાણ સલાહકારોની યાદી સેબીની વેબસાઇટ (https://www.sebi.gov.in) પર ઉપલબ્ધ છે. - રોકાણ સલાહકારની પાસે વૈધ નોંધણી પ્રમાણપત્ર હોય એ જોઈ લેવું. - રોકાણ સલાહકારને ફક્ત સલાહના પૈસા ચૂકવવા. - સલાહના પૈસાની ચૂકવણી માત્ર બેન્કિંગ માધ્યમથી કરવી અને તમે કરેલી ચૂકવણીની તેમની સહી સાથેની રસીદો સંભાળીને રાખવી - રોકાણની સલાહ લેતાં પહેલાં તમે પોતે કેટલું જોખમ સહન કરી શકો છો એનું માપ કઢાવી લેવું. - જોખમ ખમવાની તમારી ક્ષમતાના આધારે જ તમને સલાહ આપે એવો આગ્રહ રોકાણ સલાહકાર પાસે રાખવો અને રોકાણના વિકલ્પો પણ જાણી લેવા. - તમારા મનની બધી જ શંકાઓ દૂર થાય એ રીતે જવાબ મેળવી લેવા અને પછી જ રોકાણ સલાહકારની સલાહ પર અમલ કરવો. - તમને જે રોકાણની સલાહ આપવામાં આવે તેમાં જોખમની સામે તમને કેટલું વળતર મળશે એ બાબતની તથા તેમાં રહેલી પ્રવાહિતા અને સલામતી વિશે ચોકસાઈ કરી લીધા બાદ જ રોકાણ કરવું. - નિયમો અને શરતો લેખિત સ્વરૂપે લઈ લેવાં તથા તેના પર સહી-સિક્કા કરાવી લેવાં. સલાહની ફી, સલાહના પ્લાન, વિવિધ પ્રકારની ભલામણો, વગેરેનો અભ્યાસ કરી લીધા બાદ જ રોકાણ સલાહકાર સાથે વ્યવહાર કરવા - તમારા સોદાવ્યવહારો બાબતે દક્ષતા રાખવી. - તમારી ફરિયાદોના નિરાકરણ માટે યોગ્ય સત્તાવાળાઓનો સંપર્ક સાધવો. જે રોકાણ સલાહકારો તમને નિશ્ચિત વળતરનું વચન આપતા હોય તેમના વિશે સેબીને જાણ કરવી. 	<ul style="list-style-type: none"> - હંમેશાં સેબીમાં નોંધણી કરાવેલા રોકાણ સલાહકાર સાથે વ્યવહાર કરવા. - રોકાણની સલાહના નામે અપાતી શેરની ટિપનો ભોગ બનવું નહીં - રોકાણ માટેના પૈસા રોકાણ સલાહકારના હાથમાં આપવા નહીં. - નિશ્ચિત વળતરના વચનનો ભોગ બનવું નહીં. - સમજદારીપૂર્વક નિર્ણયો લેવા, લાલચનો ભોગ બનવું નહીં. - લલચામણી જાહેરખબરો કે બજારની અફવાઓથી ભોળવાઈ જવું નહીં. - કોઈ રોકાણ સલાહકાર કે તેના પ્રતિનિધિના ફોન કોલ કે સંદેશ માત્રના આધારે વ્યવહારો કરવાનું ટાળવું. - રોકાણ સલાહકાર વારંવાર સંદેશા મોકલ્યા કરે અને ફોન કર્યા કરે છે એ એકમાત્ર કારણસર નિર્ણયો લેવા નહીં. - 'ડિસ્કાઉન્ટ મર્યાદિત સમય માટે જ છે' એવા દાવા કે બીજી કોઈ લાલચ, ભેંટ, વગેરે જેવી રોકાણ સલાહકારની વાતોથી છેતરાવું નહીં. - તમે જે જોખમ સહન કરી શકો નહીં અને રોકાણના તમારા લક્ષ્યને અનુરૂપ હોય નહીં એવાં રોકાણો કરવાં નહીં.

પ્રકરણ ૧૨ – તકરાર નિવારણ વ્યવસ્થા

એ. સ્કોર્સ – SCORES(સેબી કમ્પ્લેઇન્ટ રિફ્રેસલ સિસ્ટમ)

સેબીએ SCORES નામે તકરાર નિવારણ માટે મધ્યવર્તી વેબ આધારિત તંત્ર શરૂ કર્યું છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય એવા રોકાણકારોની સિક્ચોરિટીઝ માર્કેટને લગતી તકરારોનું નિવારણ કરવાનો છે, જેનો હલ સંબંધિત લિસ્ટેડ કંપની કે રજિસ્ટર્ડ ઇન્ટરમીડિયરીનો સીધો સંપર્ક સાધ્યા બાદ પણ આવી શક્યો ન હોય.

જ્યારે પણ કોઈ વ્યક્તિગત એન્ટિટીને કોઈ સમસ્યા નડે ત્યારે તેમણે સંબંધિત કંપની, એક્સચેન્જ કે બ્રોકર પાસે ફરિયાદ કરવાની હોય છે. જો તેમની પાસેથી મળેલા હલથી સંતોષ ન હોય તો તેઓ સીધા SCORESમાં ફરિયાદ કરી શકે છે.

SCORESમાં ફરિયાદ કરવા માટે વેબસાઈટ - <http://scores.gov.in> પર જવાનું હોય છે. જેમણે આ વેબસાઈટ પર પહેલેથી ચુઝરનેમ અને પાસવર્ડ બનાવી રાખ્યા હોય તેમણે ફરિયાદ નોંધાવવાની લિંક પર ક્લિક કરવાનું હોય છે અને પ્રથમ વખત સાઈટ પર આવનારે નોંધણી કરાવવાની હોય છે. નોંધણી માટે નામ, સરનામું અને મોબાઈલ નંબર દાખલ કરવા પડે છે. ત્યાર બાદ ‘લિસ્ટેડ કંપનીઝ/રજિસ્ટ્રાર એન્ડ ટ્રાન્સફર એજન્ટ્સ’; ‘બ્રોકર્સ/સ્ટોક એક્સચેન્જીસ’; ‘ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ્સ/ડિપોઝિટરી’; ‘મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ’; ‘અધર એન્ટિટીઝ’ અને ઇન્ફર્મેશન ટુ સેબી’ એ બધા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરવાની હોય છે. યોગ્ય વિકલ્પ નક્કી કર્યા બાદ ફરિયાદની વિગતો દાખલ કરવાની હોય છે. દરેક ખાનામાં વિગતો ભરીને ફરિયાદ દાખલ થઈ શકે છે.

સેબી સૌથી પહેલાં તો એ જુએ છે કે ફરિયાદ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે કે નહીં. જો આવતી હોય તો સેબી સંબંધિત એન્ટિટીને ફોર્વર્ડ કરે છે. સાથે જ એ બાબતની લેખિત જાણ રોકાણકારને પણ કરવામાં આવે છે. ફરિયાદ સંબંધે કરવામાં આવેલી કાર્યવાહીનો અહેવાલ ૩૦ દિવસની અંદર રોકાણકારને પહોંચાડવામાં આવે છે.

પૂરક દસ્તાવેજો:

બે મેગાબાઈટ સુધીના પૂરક દસ્તાવેજો પીડીએફ ફોર્મેટમાં ફરિયાદની સાથે એટેચ કરી શકાય છે. જો દરેક વિકલ્પમાં અપલોડ કરવા માટેના કેટાનું પ્રમાણ બે મેગાબાઈટ કરતાં વધારે હોય તો એ દસ્તાવેજ ટપાલ મારફતે સેબીના કોઈ પણ કાર્યાલયમાં મોકલી શકાય છે.

નોંધણી ક્રમાંક:

ફરિયાદ નોંધાવ્યા બાદ યુનિક રજિસ્ટ્રેશન નંબર આપવામાં આવે છે, જેનો ઉપયોગ સંબંધિત ફરિયાદ બાબતે ભવિષ્યમાં સંદેશવ્યવહાર કરવા માટે થઈ શકે છે. ફરિયાદ નોંધાવતી વખતે લખાયેલા ઇ-મેઈલ આઈડી પર પણ ફરિયાદનો નોંધણી ક્રમાંક મોકલવામાં આવે છે.

ફરિયાદની સ્થિતિ જોવી:

વેબસાઈટ પર બનાવેલા અકાઉન્ટમાં ફરિયાદની સ્થિતિ જાતે તપાસી શકાય છે.

જો સેબીને ભૌતિક સ્વરૂપે ફરિયાદ મોકલવામાં આવી હોય તો સેબીએ રોકાણકારને મોકલાવેલો પાસવર્ડ પહોંચના પત્રમાં લખવાનો હોય છે.

સ્કોર્સનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ફરિયાદનું મૂળ હોય એવી વ્યક્તિ કે કંપનીનો સંપર્ક કરવાનો પ્રયાસ કરી જોવો જોઈએ. સ્કોર્સમાં નોંધાવાયેલી ફરિયાદનું નિરાકરણ આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવાને બદલે સીધેસીધી વાતચીત કરી લેવાથી કદાચ એ વખતે જ નિરાકરણ આવી જાય.

ધ્યાન રહે, સ્કોર્સમાં આ બાબતોને ફરિયાદ ગણવામાં આવતી નથી:

- અધૂરી કે ચોક્કસ વિગત વગરની ફરિયાદો.

- પૂરક દસ્તાવેજો વગર કરાયેલા આક્ષેપો.
- રોકાણકારે કરેલાં સૂચનો અપવા તેમણે માગેલું માર્ગદર્શન/સ્પષ્ટતા.
- રોકાણકારને કંપનીઓના શેરના ટ્રેડિંગ ભાવથી સંતોષ ન હોવો.
- પ્રાઇવેટ ઓફરના શેરનું લિસ્ટિંગ ના થવું.
- કંપનીઓ સાથેના ખાનગી કરારને પગલે ઊભા થયેલા વિવાદ.

બી. સેબીની હેલ્પલાઇન – રોકાણકારો માટે ટોલ ફ્રી હેલ્પલાઇન સેવા

સિક્યોરિટીઝ માર્કેટ સંબંધિત બાબતો વિશેના સામાન્ય જનતાના સવાલોના જવાબ આપવા માટે સેબીએ નવી પહેલ કરીને ફોન નં. ૧૮૦૦ ૨૬૬ ૭૫૭૫ અને ૧૮૦૦ ૨૨ ૭૫૭૫ ઉપર ટોલ ફ્રી હેલ્પલાઇન સેવા શરૂ કરી છે.

રોકાણકારો માટે આ સેવા સમગ્ર દેશમાં ૮ ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે. તેનો સમય સમાહના તમામ દિવસોએ સવારે ૯.૩૦ થી સાંજે ૫.૩૦ વાગ્યા સુધીનો છે.

ટોલ ફ્રી નંબર પર રોકાણકારો માટે આ પ્રમાણેની સેવાઓ ઉપલબ્ધ છે:

આ વિષયો બાબતે માર્ગદર્શન:

- કંપનીનું સ્ટેટસ - અનલિસ્ટેડ, માંદી, ડિલિસ્ટેડ, ફડયામાં ગયેલી/બંધ કરાયેલી વગેરે
- અમાલગમેશન/મર્જર/ડિમર્જર વગેરેને પગલે કંપનીના નામમાં થયેલા ફેરફાર
- લિસ્ટેડ કંપનીના રજિસ્ટ્રાર અને શેર ટ્રાન્સફર એજન્ટની વિગતો
- સેબીમાં નોંધાયેલા વિવિધ ઇન્ટરમીડિયરીઝનાં નામ અને સરનામાંને લગતી વિગતો તથા માહિતી
- સેબીએ લીધેલાં નિયમનકારી પગલાંની જાણકારી ક્યાંથી મળી શકે?
- ડિવિડંડ, બોનસ, રાઇટ્સ ઇસ્યૂ વગેરે જેવાં કોર્પોરેટ પગલાં વિશેની માહિતી ક્યાંથી મળી શકે?
- સેબીમાં ફરિયાદ કેવી રીતે નોંધાવી શકાય?
- સ્કોર્સ પર કોની વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી શકાય?
- સેબીમાં નોંધાવાયેલી ફરિયાદની સ્થિતિ
- વિવિધ રજિસ્ટ્રાર ઓફ કંપનીઝ, ઓફિશિયલ લિક્વિડેટર, બીઆઇએફઆર વગેરેનાં નામ અને સરનામાં
- સેબીના કાર્યક્ષેત્રમાં ન આવતી હોય એવી ફરિયાદોના નિરાકરણ માટે રોકાણકારે જેમનો સંપર્ક સાધવાનો રહે છે એ નિયમનકારો/સત્તાવાળાઓ. દા.ત. ભારતીય રિઝર્વ બેંક, ઇન્સ્યોરન્સ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા, પેન્શન ઇન્ડ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી તથા કોર્પોરેટ અફેર્સ મંત્રાલય.

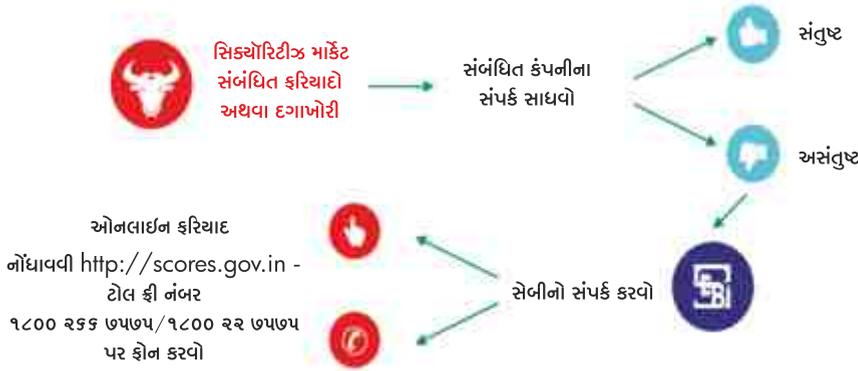
આ પ્રમાણેની કાર્યપદ્ધતિ બાબતે સહાય:

- ડિમેટ/ક્લાયન્ટ અકાઉન્ટ, વગેરે કેવી રીતે ખોલાવવાં?
- શેરનું ટ્રાન્સફર
- શેરનું ટ્રાન્સમિશન
- શેરના ટ્રાન્સફર/ટ્રાન્સમિશન માટે આવશ્યક દસ્તાવેજો

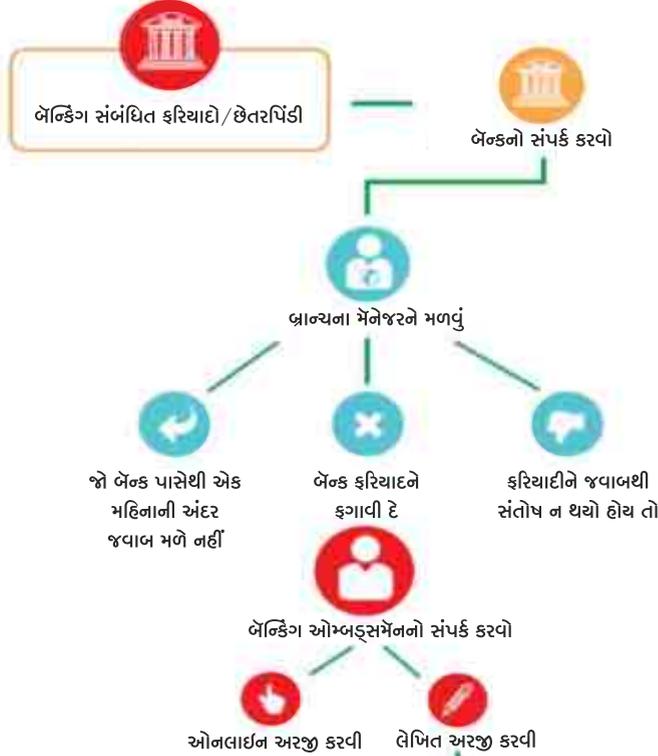
- જો શેર ગુમ થઈ જાય/બનાવટી શેર બનાવાયા હોય/બનાવટી શેર મળ્યા હોય તો શું કરવું તેને લગતી માહિતી
- ડુપ્લિકેટ શેર માટે અરજી કરવાની રીત
- આઈપીઓ માટે કેવી રીતે અરજી કરવી ?
- સેબીમાં જેમણે ઓફર ડોક્યુમેન્ટ નોંધાવ્યા હોય એવી કંપનીઓનાં નામ અને સરનામાં

હેલ્પલાઇન સેવામાં રોકાણકારોને કોઈ પણ પ્રકારનો કાનૂની અભિપ્રાય કે રોકાણવિષયક સલાહ આપવામાં આવતાં નથી. કોઈ પણ પૂછપરછ/પ્રતિસાદ કે સહાય માટે તમે ૦૨૨-૨૬૪૪૯૧૮૮/૨૬૪૪૯૧૯૯/૪૦૪૫૯૧૮૮/૪૦૪૫૯૧૯૯ ઉપર સંપર્ક સાધી શકો છો અથવા અહીં ઈ-મેઇલ મોકલી શકો છો: sebi@sebi.gov.in

સી. તકરાર નિવારણ – સિક્યોરિટીઝ માર્કેટ

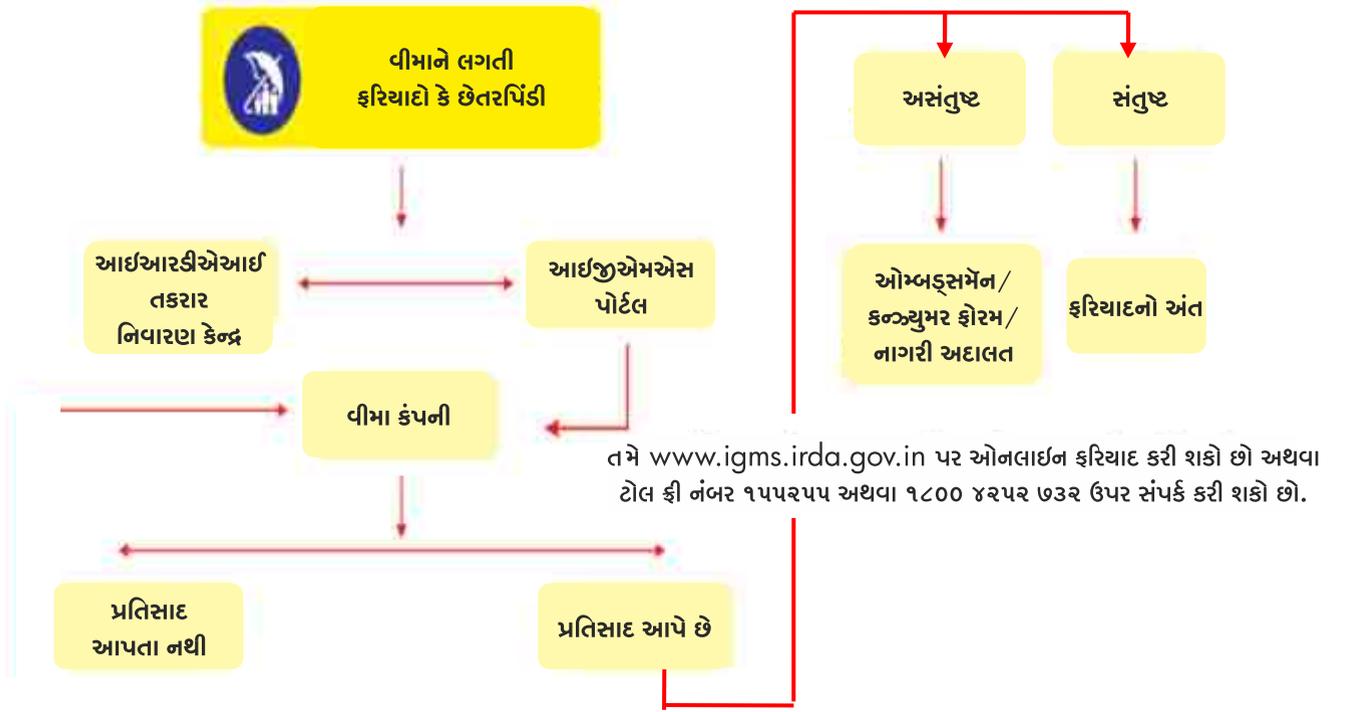
ડી. બેન્કિંગ ઉદ્યોગમાં તકરાર નિવારણ

ચીફ જનરલ મેનેજર, રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા, કન્ઝ્યુમર એજ્યુકેશન એન્ડ પ્રોટેક્શન ડિપાર્ટમેન્ટ, સેન્ટ્રલ ઓફિસ, પહેલો માળ, અમર બિલ્ડિંગ, પેરિન નરીમાન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૪૦૦૦૦૧
બેન્કિંગ ઓમ્બિડ્સમેન ગ્રાહકોની ફરિયાદો નોંધવા અને તેના નિરાકરણ માટે કોઈ ફી લેતા નથી.

ઈ. વીમા ઉદ્યોગમાં તકરાર નિવારણ

તકરાર નિવારણ – વીમા ક્ષેત્ર

એફ. પેન્શન ઉદ્યોગમાં તકરાર નિવારણ

પ્રકરણ ૧૩ – તકરાર નિવારણ એજન્સીઓ

અનુક્રમાંક	પ્રવૃત્તિની શ્રેણી (નોંધણી કરાવેલી/નોંધણી વગરની)	સંબંધિત નિયમનકાર/ઓથોરિટી
૧	નોન બેન્કિંગ કંપનીઓ દ્વારા જમા કરાવાયેલી ડિપોઝિટ સંબંધે	ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક
૨	નિધિ અથવા મ્યુચ્યુઅલ બેનીફીટ સોસાયટી	ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક
૩	ઝવેરીઓએ શરૂ કરેલી ગોલ્ડ સેવિંગ સ્કીમ	કોર્પોરેટ અફેર્સ મંત્રાલય (એમસીએ)/ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક
૪	કંપનીઝ એક્ટની કલમ ૭૩ હેઠળ કંપનીઓએ સ્વીકારેલી ડિપોઝિટ	કોર્પોરેટ અફેર્સ મંત્રાલય (એમસીએ)
૫	સહકારી સોસાયટીઓએ ઓફર કરેલી સ્કીમ સંબંધિત	રાજ્ય સરકાર
૬	ચિટ ફંડ બિઝનેસ સંબંધિત	રાજ્ય સરકાર
૭	મલ્ટી લેવલ માર્કેટિંગ/પીરામિડ માર્કેટિંગ સ્કીમ સંબંધિત	રાજ્ય સરકાર
૮	વીમાનો કોન્ટ્રેક્ટ	ઇન્સ્યોરન્સ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા (આઇઆરડીએઆઇ)
૯	યુનિટ લિંકડ ઇન્સ્યોરન્સ પ્લાન	ઇન્સ્યોરન્સ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા (આઇઆરડીએઆઇ)
૧૦	ઇપીએફ હેઠળ ઘડાયેલી પેન્શન સ્કીમ અથવા ઇન્સ્યોરન્સ સ્કીમ	પેન્શનફંડ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી (પીએફઆરડીએ) અથવા ઇન્સ્યોરન્સ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા (આઇઆરડીએઆઇ)
૧૧	ન્યૂ પેન્શન સ્કીમ	પેન્શન ફંડ રેગ્યુલેટરી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી (પીએફઆરડીએ)
૧૨	હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ સંસ્થાઓ	નેશનલ હાઉસિંગ બેન્ક
૧૩	કંપનીઓ, સિક્યોરિટીઝ માર્કેટની ઇન્ટરમીડિયરી સંસ્થાઓ વગેરે વિરુદ્ધની ફરિયાદો	સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા www.scores.gov.in સેબી હેલ્પલાઇન - ટોલ ફ્રી નંબર ૧૮૦૦ ૨૬૬ ૭૫૭૫ અથવા ૧૮૦૦ ૨૨ ૭૫૭૫

પ્રકરણ ૧૪ – સેબીનો પરિચય

સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી) રોકાણકારોનાં હિતનું રક્ષણ કરવા માટે તથા મૂડીબજારનું નિયમન અને વિકાસ કરવા માટે ૧૯૯૨માં સંસદે સ્થાપેલી વૈધાનિક સંસ્થા છે. તેનું કામકાજ ભારત સરકારના આદેશ દ્વારા ૧૯૮૮માં શરૂ થયું હતું. ભારતીય સિક્યોરિટીઝ માર્કેટનો વિકાસ, સિક્યોરિટીઝ માર્કેટનાં વિવિધ ઇન્ટરમીડિયરીઝનું નિયમન અને રોકાણકારોનાં હિતનું રક્ષણ એ મુખ્ય કામકાજો પર સેબી લક્ષ આપે છે. તેનું મુખ્ય કાર્યાલય મુંબઈમાં અને વિભાગીય કાર્યાલયો દિલ્હી, કોલકાતા, ચેન્નઈ અને અમદાવાદમાં છે. અનેક રાજ્યોમાં તેનાં વિવિધ સ્થાનિક કાર્યાલયો પણ છે.

સ્ટોક એક્સચેન્જોમાં સ્ટોક બ્રોકરો મારફતે શેરનાં ખરીદી-વેચાણ થાય છે. સિક્યોરિટીઝ માર્કેટના આ ઇન્ટરમીડિયરીઝ સેબીમાં નોંધણી કરાવી હોય તો જ કામકાજ કરી શકે છે. તેમણે રોકાણકારોનાં હિતનું રક્ષણ કરવા માટે સેબીએ ઘડેલાં નિયમો, ધોરણો અને માર્ગદર્શિકાનું પાલન કરવું જરૂરી છે. આ જ રીતે સેબી મૂડી બજારના અન્ય સહભાગીઓ, જેમ કે સ્ટોક એક્સચેન્જો, બ્રોકરો, ડિપોઝિટરીઓ, ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટો, પોર્ટફોલિયો મેનેજરો, મર્ચન્ટ બેન્કરો, શેર ટ્રાન્સફર એજન્ટો, વગેરેનું નિયમન કરે છે.

સેબીના કામકાજ વિશેની વધુ વિગતો સેબીની વેબસાઇટ -www.sebi.gov.in પરથી મળી શકશે. મ્યુચ્યુઅલ ફંડો અલગ અલગ રોકાણકારો પાસેથી નાણાં એકઠાં કરીને રોકાણકારોની પસંદગી અનુસારની વિવિધ સ્કીમમાં તેમનાં નાણાંનું રોકાણ કરે છે. તેમનું નિયંત્રણ સેબીએ ઘડેલા નિયમો હેઠળ થાય છે. મ્યુચ્યુઅલ ફંડોએ સ્કીમની વિગતો ઉપરાંત પોતે જ્યાં નાણાંનું રોકાણ કરશે તેની માહિતી, રોકાણકારો પાસેથી લેવાનારી ફી, વગેરે જાહેર કરવી આવશ્યક છે. તેમણે સેબીએ નક્કી કર્યા મુજબ રોકાણકારોના લાભાર્થે સમયાંતરે પોતાના કામકાજ વિશેની કેટલીક જાહેરાતો કરવાની હોય છે.

સેબી રોકાણકારોના શિક્ષણ માટે તથા તેમની ફરિયાદોનું નિરાકરણ લાવવા માટે પણ કાર્ય કરે છે.

વધુ વિગતો માટે કૃપયા સેબીની વેબસાઇટ -www.sebi.gov.in જુઓ.

પ્રકરણ ૧૫ – સેબીનાં કાર્યાલયો, ભારતનાં એક્સચેન્જો અને ડિપોઝિટરીઓના સંપર્કની
વિગતો
સેબી – મુખ્ય કાર્યાલય
સેબી ભવન

પ્લોટ નં. સી૪-એ, 'જી' બ્લોક, બાંદ્રા-કુર્લા કોમ્પ્લેક્સ, બાંદ્રા (પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦૦૫૧

ફોન: +૯૧-૨૨-૨૬૪૪૯૦૦૦/૪૦૪૫૯૦૦૦

ફેક્સ: +૯૧-૨૨-૨૬૪૪૯૦૧૯-૨૨/૪૦૪૫૯૦૧૯-૨૨

ઈ-મેઇલ: sebi@sebi.gov.in

ઇન્ટરેક્ટિવ વોઇસ રિસ્પોન્સ સિસ્ટમ (આઇવીઆરએસ):

ફોન: +૯૧-૨૨-૨૬૪૪૯૯૫૦/૪૦૪૫૯૯૫૦

રોકાણકારો માટેની ટોલ ફ્રી હેલ્પલાઇન: ૧૮૦૦૨૨૭૫૭૫, ૧૮૦૦૨૬૬૭૫૭૫

સેબીનાં વિભાગીય કાર્યાલયોના સંપર્કની વિગતો	
(ઉત્તર વિભાગ) ઉત્તર વિભાગીય કાર્યાલય	(દક્ષિણ વિભાગ) દક્ષિણ વિભાગીય કાર્યાલય
વિભાગીય નિદેશક, પાંચમો માળ, બેન્ક ઓફ બરોડા બિલ્ડિંગ, ૧૬, સંસદ માર્ગ, નવી દિલ્હી - ૧૧૦ ૦૦૧ ફોન: બોર્ડ: +૯૧-૧૧-૨૩૭૨૪૦૦૧-૦૫ ફેક્સ: +૯૧-૧૧-૨૩૭૨૪૦૦૬ ઈ-મેઇલ: sebinro@sebi.gov.in	વિભાગીય નિદેશક, ઓપરસીઝ ટાવર્સ, સાતમો માળ, ૭૫૬-એલ, અન્ના સલાઈ, ચેન્નઈ - ૬૦૦૦૦૨ ફોન: +૯૧-૪૪-૨૮૮૮૦૨૨૨/૨૮૫૨૬૬૮૬ ફેક્સ: +૯૧-૪૪-૨૮૮૮૦૩૩૩ ઈ-મેઇલ: sebisro@sebi.gov.in
(પૂર્વ વિભાગ) પૂર્વ વિભાગીય કાર્યાલય	(પશ્ચિમ વિભાગ) પશ્ચિમ વિભાગીય કાર્યાલય
વિભાગીય નિદેશક, એલએન્ડટી ચેમ્બર્સ, ત્રીજો માળ, ૧૬, કામાક સ્ટ્રીટ, કોલકાતા ૭૦૦ ૦૧૭ ફોન: +૯૧-૩૩-૨૩૦૨૩૦૦૦ ફેક્સ: +૯૧-૩૩-૨૨૮૭૪૩૦૭ ઈ-મેઇલ: sebiero@sebi.gov.in	સેબી ભવન પશ્ચિમ વિભાગીય કાર્યાલય સૂર્યરથ બિલ્ડિંગની નજીક, પંચવટી, ગુલબાઈ ટેકરા રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૯ - ગુજરાત બોર્ડ નં. ૦૭૯-૨૬૫૮૩૬૩૩-૩૫ ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૫૮૩૬૩૨ ઈ-મેઇલ: sebiwro@sebi.gov.in

*સેબીનાં સ્થાનિક કાર્યાલયોના સંપર્કની વિગતો જાણવા માટે કૃપયા સેબીની વેબસાઇટ -
www.sebi.gov.in જુઓ.

ભારતમાં કાર્યરત સ્ટોક એક્સચેન્જો અને કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્સ એક્સચેન્જોના સંપર્ક માટેની વિગતો:

સ્ટોક એક્સચેન્જોના સંપર્ક માટેની વિગતો	
બીએસઈ લિમિટેડ	નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ (એનએસઈ)
ફિરોઝ જીજીભોય ટાવર્સ, દલાલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ - ૪૦૦૦૦૧ ફોન: (૦૨૨) ૨૨૭૨૧૨૩૩/૪, ૬૬૫૪૫૬૯૫ ફેક્સ: (૦૨૨) ૨૨૭૨૧૯૧૯ ઈ-મેઇલ: corp.comm@bseindia.com વેબસાઇટ:www.bseindia.com	એક્સચેન્જ પ્લાઝા, પ્લોટ નં. સી/૧, 'જી' બ્લોક, બાંદરા-કુર્લા કોમ્પ્લેક્સ, વાંદરા (પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦૦૫૧ ફોન: ૦૨૨-૨૬૫૯૮૧૦૦/૮૧૧૪ ફેક્સ: ૦૨૨-૨૬૫૯૮૧૨૦ વેબસાઇટ:www.nseindia.com
મેટ્રોપોલિટન સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઇન્ડિયા લિ. (એમએસઈઆઈ)	
વિબન્યોર ટાવર્સ, ચોથો માળ, પ્લોટ નં. સી૬૨, 'જી' બ્લોક, બાંદરા-કુર્લા કોમ્પ્લેક્સ, વાંદરા (પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦૦૫૧ ફોન: (૦૨૨) ૬૧૧૨૯૦૦૦ ફેક્સ: (૦૨૨) ૨૬૫૪૪૦૦૦ વેબસાઇટ:www.msei.com	
કોમોડિટી ડેરિવેટિવ્સ એક્સચેન્જોના સંપર્ક માટેની વિગતો	
મલ્ટી કોમોડિટી એક્સચેન્જ ઓફ ઇન્ડિયા લિ.	નેશનલ કોમોડિટીએન્ડ ડેરિવેટિવ્સ એક્સચેન્જ લિ. (એનસીડેક્સ)
એક્સચેન્જ સ્કવેર, સુરેન રોડ, ચકાલા, અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦૦૯૩ ફોન: (૦૨૨) ૬૭૩૧૮૮૮૮/૬૬૪૯૪૦૦૦ ફેક્સ: (૦૨૨) ૬૬૪૯૪૧૫૧ ઈ-મેઇલ: info@mcxindia.com વેબસાઇટ:www.mcxindia.com	આફ્રિટી કોર્પોરેટ પાર્ક, પહેલો માળ, જીઈ ગાર્ડનની નજીક, એલબીએસ માર્ગ, કાંજુરમાર્ગ (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦૦૭૮ ફોન: (૦૨૨) ૬૬૪૦૬૭૮૯ ફેક્સ: (૦૨૨) ૬૬૪૦૬૮૯૯ ઈ-મેઇલ: askus@ncdex.com વેબસાઇટ:www.ncdex.com

✳ એક્સચેન્જોના રોકાણકાર સેવા કેન્દ્રોના સંપર્ક માટેની વિગતો જાણવા સંબંધિત સત્તાવાર વેબસાઇટ જોવા વિનંતી.

ભારતની ડિપોઝિટરીના સંપર્ક માટેની વિગતો

ડિપોઝિટરીના સંપર્ક માટેની વિગતો	
નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિ. (એનએસડીએલ)	સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ (ઇન્ડિયા) લિ. (સીડીએસએલ)
ટ્રેડ વર્લ્ડ, એ વિંગ, ચોથો માળ, કમલા મિલ કમ્પાઉન્ડ, લોઅર પરેલ, મુંબઈ ૪૦૦૦૧૩ ફોન: (૦૨૨) ૨૪૯૯૪૨૦૦ ઈ-મેઇલ: info@nsdl.co.in વેબસાઇટ:www.nsdl.co.in	મેરેથોન ફ્યુચરેક્સ, એ વિંગ, ૨૫મો માળ, એન. એમ. જોશી માર્ગ, લોઅર પરેલ, મુંબઈ ૪૦૦૦૧૩ ફોન: (૦૨૨) ૨૩૦૫૮૬૪૦/૮૬૨૪/૮૬૩૯/૮૬૪૨/૮૬૬૩ ઈ-મેઇલ: helpdesk@cdslindia.com વેબસાઇટ:www.cdslindia.com

✳ ડિપોઝિટરીઝનાં અન્ય કાર્યાલયોના સંપર્ક માટેની વિગતો જોવા સંબંધિત સત્તાવાર વેબસાઇટ જોવા વિનંતી.